

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

**4(60)
2011**

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано в 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- історичні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6,
- економічні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6,
- соціологічні науки – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВ ФПУ. Протокол № 4 від 7 грудня 2011 р.

Підписано до друку 7.12.2011 р.
Формат – 70x108/16. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друк. арк. – 13.04
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Україна, 03680, МСП, м. Київ-187,
Велика Окружна дорога, 3
тел./факс (044) 526-15-45;
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: «Видавництво «Сталь»»
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
Україна, 02660, м. Київ,
просп. Визволителів, 1.
тел./факс 516-45-02

Редакційна колегія:

- Котелянець В.І., доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Гавриленко І.М., доктор філософських наук, професор,
заступник голови редколегії з соціологічних наук
- Добровольська Г.О., доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д., кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор
- Бабкіна О.В., доктор політологічних наук, професор
- Бандур С.І., доктор економічних наук, професор
- Васильченко З.М., доктор економічних наук, професор
- Головко В.І., кандидат економічних наук, доцент
- Карагодіна О.Г., доктор медичних наук, професор
- Куценко В.І., доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є., доктор історичних наук, професор
- Малік М.Й., доктор економічних наук, професор
- Пилипенко В.Є., доктор соціологічних наук, професор
- Реєнт О.П., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В., доктор економічних наук, професор
- Ручка А.О., доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І., доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор
- Судаков В.І., доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В., доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І., доктор соціологічних наук, професор
- Чепурко Г.І., доктор соціологічних наук

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Наукове редагування	Трубенко В.С.
Переклад	Бондар С.І. Тетерук С.П.
Макетування та верстка	Юніна О.В.
Комп'ютерний набір	Карпенко В.В.

© Академія праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України, 2011

У номері

Соціологія та профспілковий рух

Абаніна Н.С.

Стани взаємозв'язку опору та інновацій у процесах соціального розвитку 4

Зоська Я.В.

Особливості споживацьких установок населення України за умов інформаційного суспільства 9

Мальцева Т.Є.

Основи психодіагностики і психоконсультування в професійній підготовці соціальних працівників 15

Огаренко Т.О.

Правосвідомість та її роль у врегулюванні соціально-правових відносин 19

Рахманов О.А.

Політична суб'єктність власників великого капіталу за умов капіталістичних перетворень 24

Філь Г.В.

Андерклас та культура бідності: інтерпретація понять та теоретичні підходи 30

Щербина В.В.

Культура як фактор соціогрупового структурування суспільства з погляду соціології постмодернізму 37

Економіка.

Проблеми економічного

становлення

Вірченко О.В.

Оцінка ролі великого землеволодіння в процесі концентрації капіталу 43

Жук О.І.

Оцінка рівня ефективності маркетингової діяльності підприємства 47

Карпенко Н.В.

Інтелектуальна власність як чинник підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств 51

Машикіна І.В.

Використання тестів як ефективний метод перевірки професійної компетентності студентів економічних спеціальностей 56

Мищук І.С.

Теоретичні проблеми економічного механізму управління глобальними природними процесами 60

Руженський М.М.

Функції соціального захисту населення та їх класифікація (теоретичний аспект) 64

Руженський М.М.

Землекористування за умов трансформації земельних відносин 70

Туголуков С.І.

Пенсійне реформування: необхідність зміни парадигми і профспілковий рух 74

Саянний О.Ю. Харкянен Л.В.

Вплив економіки знань на відтворення робочої сили: особливості та тенденції сучасності 80

Шевчук О.А.

Інноваційна еліта як основна домінанта економічного розвитку України 85

Шалудченко С.В.

До проблем якості продукції на підприємствах молокопереробної галузі 88

Політика, історія, культура

Гарбар О.П.

Викладацька діяльність С.С. Рубіна 93

Деревінський В.Ф.

Президентські вибори 1991 р.: НРУ і проблема обрання єдиного кандидата від демократичних сил 99

Коцур Г.Г.

Сучасна українська історіографія (1991–2011 рр.) про кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського 105

Купрієнко С.А.

«Нові» джерела з історії суспільно-господарського устрою імперії інків Тавантінсуйу 110

Левченко Ю.І.

Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр. 115

Мищук С.М.

Рукописно-книжкові пам'ятки Волині в наукових студіях професора В.М. Перетца 120

Набока С.В.

Соціально-економічний розвиток України в 1964–1984 рр. 124

Потильчак Б.О.

Верховний Суд Української РСР у 1943 р.: поновлення діяльності та організаційна практика 130

Федулова В.В.

Значення філософсько-історичної спадщини Гегеля для формування теоретико-методологічних засад історичної думки в Україні у XIX ст. 135

Чернявський Л.С.

Протистояння радянських і американських профспілок у Міжнародній організації праці (1955–1961 рр.) 142

Автори номера 147

Вимоги до статей 149

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.42.06

Абаніна Н.С.,

викладач кафедри соціології
Запорізького національного університету

Стани взаємозв'язку опору та інновацій у процесах соціального розвитку

У статті проаналізовано стани взаємозв'язку інновацій та соціального опору. Залежно від домінування інновацій чи опору, конструктивного чи деструктивного впливу такого домінування визначено шість станів їх взаємозв'язку. Найбільш сприятливим для розвитку міри життя обґрунтовано стан взаємозв'язку, який визначений гармонізацією конструктивних інновацій та конструктивного опору.

Ключові слова: соціальний опір, соціальні інновації, соціальний розвиток, міра життя.

Соціальний розвиток світу у постіндустріальну епоху супроводжується впровадженням великої кількості інновацій, що охоплюють різні сфери суспільного життя на різних рівнях соціальної ієрархії, починаючи з невеликої організації та досягаючи рівня держави в цілому. Засвоєння системою інновацій багато в чому залежить від характеру їх впливу на неї. Відповідно, як реакція на інновацію у системі виникає соціальний опір, що є реакцією на загрозу, яка несе у собі інновація. З одного боку, соціальний опір інноваціям виступає негативним явищем, що створює перешкоди на шляху їх реалізації, а часом, і унеможливує цей процес. Проте, з іншого боку, соціальний опір є конструктивним явищем, спрямованим на недопущення впровадження тих інновацій, які несуть із собою потенцію негативного впливу на соціальну систему. Складність полягає у визначенні конструктивності або ж деструктивності взаємозв'язку інновацій та соціального опору у їх впливі на міру життя соціальної системи. За яких умов соціальний опір потребує подолання, а коли він є виправданим, і впровадження інновації насправді не є доцільним, оскільки вона не відповідає потребам суспільного розвитку. Саме у відповіді на це запитання і полягає основна мета нашої статті.

Соціальна інновація виступає процесом упровадження ідей, методів, об'єктів у соціальне середовище, за наявності в них чинника новизни, який містять у собі не лише принципово новітні технологічні або організаційні розробки, а й нехарактерні для конкретно взятої системи форми організації життя або навіть спрямовані на відновлення старого, вже забутого стану речей. У випадку, якщо інновація, яка містить принципову новизну, несе невизначеність для конкретно взятої соціальної системи, дестабілізує її, у системі виникає соціальний опір. Обумовлено це тим, що зміни провокують руйнацію старих правил, стереотипів, минулого досвіду і тісно пов'язані з ризиком. Людське сприйняття передбачає ставлення до нового як до потенційної загрози, що і сприяє активізації соціального опору. Отже, впровадження соціальних інновацій спричиняє виникнення соціального опору, агентом якого стає певна соціальна цілісність.

Соціальний опір є активною діяльністю, спрямованою на збереження цілісності соціальної системи у процесі взаємодії соціальних суб'єктів, визначає міру змін і стабільності у протилежності руйнації соціального життя. Тобто, соціальний опір є реакцією на впровадження інновацій та спрямований на недопущення або затримку (трансформацію) здійснюваних перетворень. При цьому, як зазначає А. Пригожин, соціальний опір «...не є лише плід консерватизму. Це об'єктивні труднощі переходу до нового» [1, с. 75]. У процесі впровадження інновацій соціальний опір має розглядатися не лише як закономірний процес дискредитації та протидії реалізації інновацій, які спрямовані на перетворення організаційних структур, а й як конструктивний фактор, який сприяє ефективній селекції інноваційних змін. Отже, інновації впроваджуються з метою розвитку системи, соціальний опір визначає міру інновацій і спрямований на недопущення тих інновацій, які загрожують системі руйнацією. Вони взаємно обмежують одне одного та у своєму взаємозв'язку обумовлюють розвиток життя системи.

Соціальний опір здійснює суттєвий вплив на процес упровадження інновації, його інтенсивність залежить від міри порушення рівноваги соціальної системи. Сутність дії соціального опору полягає в тому, що будь-яка інновація, яка долає його, набуває певних трансформацій, відповідно до вимог та традицій кожної окремої системи, що дозволяє забезпечувати послідовність розвитку. Таким чином, інновація опосередкована дією соціального опору, перетворюється на органічну частину системи, що не суперечить їй іншим складовим. Інновація, яка не долає соціального опору, не здатна органічно влитися в систему і відкидається як неприйнятна. Знищення проявів соціального опору призводить систему до стану хаосу. Безперешкодно впроваджувані інноваційні зміни не засвоюються системою. Такі зміни, накопичуючись кількісно, не впливають на якісний стан системи і не призводять до переходу її на вищий рівень розвитку.

Залежно від ситуації характер впливу соціального опору на динаміку суспільного розвитку може бути різним. Слід виділити конструктивний, деструктивний та змішаний характер соціального опору. Соціальний опір здебільшого розглядається як дестабілізуючий чинник, спрямований на затримку впровадження чинників розвитку життя системи. Він призводить до зриву або затримання запланованих змін і може призвести до значних витрат ресурсів, відкладення реалізації соціальних інновацій, що призводить до можливої руйнації та навіть смерті системи. Однак такий підхід не завжди виправданий, можливий і зворотний варіант – виникнення соціального опору, спрямованого на розвиток життя [2, с. 69]. В окремих випадках опір може носити конструктивний характер, забезпечуючи правомірний перегляд необґрунтованих змін, таких, які не відповідають реаліям контексту історичних тенденцій функціонування системи і призводять до її руйнації.

Отже, соціальний опір може нейтралізувати дію руйнуючого впливу на соціальну цілісність, не допускати інновацій, які суперечать основам її існування або ж, навпаки, не допускати внесення життєво необхідних для розвитку життя змін. Доцільність соціального опору визначається якістю його впливу на міру життя соціальної цілісності. Міра життя визначає гармонійне співвідношення якісних та кількісних ознак функціонування соціальної системи, характеризуючи ту межу, при порушенні якої з кожним кроком збільшується міра смерті, яка неминуче призводить до руйнації соціальної системи. Недотримання міри призводить до порушення рівноваги та наближує можливу руйнацію системи. «Сталий розвиток можливий лише за умови того, щоб у співвідношенні єдності вже існуючого та творення нового зуміти дотриматися оптимуму та відчуття міри» [3, с. 101]. Розвиток соціальної системи призводить до розширення міри її життя, яка пов'язана із розвитком якісно-кількісних характеристик соціальної системи і переходом на вищу сходинку існування. Опір сприяє стабілізації соціальної системи та розширенню міри життя, якщо відбувається недопущення руйнівних інновацій, які обумовлюють збільшення міри смерті; не блокуючи при цьому інновацій, які обумовлюють розвиток. Мірою не є абсолютна відповідність соціальних інновацій соціальному опору, але є баланс між інноваціями та опором у межах можливості розвитку, але недопущення порушення рівноваги тією мірою, в якій вона вже не зможе відновитися.

Зміна міри життя впливає не лише на сфери біологічного існування, яке передбачає задоволення вітальних потреб, а й у великих цілісностях також на сферу соціокультурного існування. Формальними проявами міри життя на цьому рівні є характерна для цієї соціальної цілісності єдність соціокультурної поведінки і взаємодоповнююча діяльність окремих людей, сукупність зусиль яких дозволяє стверджувати ємерджентність (сукупну якість елементів, пов'язаних у систему) соціальної цілісності. Рівень соціокультурного існування багато в чому визначається єдиними нормами, правилами, цінностями, емоційною єдністю, а діяльність окремих людей детермінована не лише обмеженнями (нормами, законами та обов'язками), а й свободою (правилами, повноваженнями, творчістю та ін.) [2, с. 68].

Таким чином, розглядаючи міру соціального опору та соціальних інновацій, визначимо, що критерієм їх доцільності є вплив на розширення або стиснення міри життя. Розширення міри життя веде до покращення стану соціальної системи, сприяє її розвитку і, відповідно, визнається доцільним. Стиснення ж, навпаки, призводить до руйнації, наближуючи смерть системи, визнається недоцільним та шкідливим. Міра смерті є зворотною стороною міри життя, характеризує незворотний руйнуючий систему вплив. «Цей вплив полягає у такому стисненні міри життя, коли істотні параметри цілісності свідчать про незворотність її руйнування, тобто зруйновані суттєві зв'язки стають не відновлюваними» [4, с. 68].

Руйнація міри життя соціальної системи може бути обумовлена як перевищенням міри соціальних інновацій, так і перевищенням міри соціального опору. З одного боку, неконтрольована динаміка впровадження інновацій, що впливає на значущі для життєдіяльності системи структури, порушує стабільність системи та обумовлює руйнуючі життя процеси. З іншого, сильний соціальний опір, що не допускає впровадження будь-яких інновацій, обумовить застій та деградацію системи. Визначення міри соціального опору та міри соціальних інновацій дозволяє з'ясувати межу, за якою встановлюється оптимум співвідношення стабілізації/дестабілізації, як взаємодії інновацій та опору. Тут доречні слова К. Ясперса: «Слід і чинити опір, щоб не дозволити подавити себе, але і бути готовим до внутрішньої переміни» [5, с. 100]. За умови якісного розвитку соціальної системи соціальний опір не повинен перешкоджати впровадженню тих інновацій, які життєво необхідні та приводять до розширення якості життя, але протистояти тим, що призводять до погіршення якості життя, яка супроводжується стисненням міри життя та загрожує цілісності системи.

Міра життя індивідуальна для кожної окремої соціальної системи (особистість, група, спільнота). Вона пов'язана із конкретною життєвою ситуацією та залежить від конкретних умов існування, рівня освіти, особистісних характеристик та іншого. М. Лепський виділяє три значущих рівні: фізіологічний (рівень, на якому зусилля людини спрямовані на задоволення вітальних потреб, обумовлених природною необхідністю), душевний (рівень задоволення психологічних потреб), духовний (рівень трансцендентальності) [5, с. 44]. На кожному із цих рівнів міра життя буде різною. Загроза стиснення можливостей задоволення духовних потреб обумовить такий самий за силою опір на вищих рівнях, як і стиснення задоволення вітальних потреб на нижчих рівнях. Але відсутність можливості творити викличе сильний опір на рівні духовної організації і не викличе жодних хвилювань на рівні фізіологічному.

Обумовлено це тим, що, розширюючи сферу життєдіяльності, збільшуючи свої сутнісні сили, людина переходить на новий рівень організації, який стає невід'ємною частиною її життєдіяльності. І, відповідно, будь-яка загроза зменшення реалізовуватися на цьому рівні погіршує якість життя і розглядається як руйнація міри життя. Показовим у цьому плані є приклад, наведений Платоном: «Міра є серединою між надлишком та нестачею» [7, с. 415]. Він демонструє ідею наявності власної міри для кожної окремої людини: для багатих добре одне, для середніх – друге, для бідних третє, і ніколи те, що добре для багатих, не буде добре для бідних і навпаки. Розглядаючи соціальний опір як міру впорядкованості соціальної системи, а впроваджені інновації, як міру невпорядкованості в координатах організації та дезорганізації систем, зазначимо, що впровадження змін допускає порушення міри в тих межах, в яких система здатна самовідтворюватися та зберігати власну ідентичність.

Отже, важливою умовою прогресивного соціального розвитку є дотримання міри соціального опору та соціальних інновацій. Критерієм цього співвідношення є міра життя,

яка означає межу, за умови дотримання якої соціальна система зберігає свою здатність не лише до самозбереження, а й до саморозвитку.

Спираючись на два ключових критерії: домінування та міру життя, можна класифікувати стани взаємозв'язку соціальних інновацій та соціального опору. Критерій домінування полягає у визначенні переважаючої сили дії соціальних інновацій або соціального опору. Другий критерій враховуватиме характер їх впливу на міру життя соціальної системи, який може бути конструктивним або деструктивним, де конструктивний вплив розширює міру життя в усій повноті її здійснення, а деструктивний руйнує. Ця класифікація включає шість основних станів взаємозв'язку як можливих станів у соціальному розвитку.

Перший стан взаємозв'язку характеризується домінуванням конструктивних інновацій над деструктивним соціальним опором. Така ситуація вестиме до стрімкого розвитку соціальної системи, міра життя розширюватиметься. Головним недоліком її є нетривалість і швидке виникнення деструктивних процесів, оскільки здатність системи до адаптації обмежена. Якщо часу домінування інновації достатньо для переведення соціальної системи на новий стан, то можна стверджувати результативність інноваційного розвитку, якщо ні, то неможливість закріплення впроваджених змін зведе їх конструктивну роль нанівець. (Наприклад, побудова Дніпровської гідроелектростанції, незважаючи на опір, призвела до становлення та розвитку великого промислового регіону та забезпечення електроенергією міста, яке на цій основі перетворилося на індустріальний осередок держави. Тобто – це результативна соціальна інновація.)

Другий стан взаємозв'язку полягає у домінуванні деструктивних інновацій над конструктивним соціальним опором, за таких умов у системі накопичуються негативні тенденції, які порушують рівновагу та обумовляють руйнацію міри життя соціальної системи. Наприклад, «принцип ротації», впроваджений Ярославом Мудрим, за яким розподіл політичної влади та земель застосовувався по старшинству в межах родини. У результаті його впровадження через деякий час Київську Русь охопили запеклі сутички між племінниками та дядьками внаслідок того, що «ротації» суперечать принципу спадкоємництва від батька до сина. Або приклад недавньої історії, який вже визнаний невдалим: «підняття цілини» або масовий посів кукурудзи, коли величезні ресурси витрачалися на впровадження інновацій ефективність яких виявилася низькою.

Третій стан: домінування конструктивного соціального опору над деструктивними інноваціями, яке підтримуватиме міру життя соціальної системи на існуючому рівні, не допускаючи впровадження руйнуючих міру життя інновацій. Негативною стороною такої ситуації є відсутність імпульсу до розвитку, який несуть у собі інновації. Прикладом домінування конструктивного соціального опору може бути відміна руйнуючої життя політики «воєнного комунізму» у 1921 р., яка стала результатом сильного опору як у країні, так і за її межами, та обумовила становлення Нової економічної політики (НЕП).

Четвертий стан, протилежний попередньому, є домінування деструктивного соціального опору над конструктивною інновацією, обумовить заперечення будь-яких імпульсів до розвитку, відбудеться консервація існуючого стану речей, міра життя поступово почне руйнуватися. Як приклад можна навести в цілому конструктивну ідею впровадження «Єдиного вікна для підприємства», яке мало б сприяти полегшенню оформлення підприємницької діяльності, але складнощі міжвідомчої координації обумовили опір системи, який досі перешкоджає якісному функціонуванню інновації.

П'ятий стан розглядає ситуацію взаємозв'язку конструктивної інновації з конструктивним соціальним опором. Таке співвідношення інновацій та опору характеризує сталий розвиток соціальної системи, за якого соціальні інновації, які спрямовані на розширення міри життя соціальної системи врівноважуються соціальним опором для збереження темпу та потенціалу прогресивних перетворень. Соціальний опір стримує вплив інновацій, обмежуючи їх натиск, та згладжує дестабілізаційні процеси, обумовлені інноваціями. Така ситуація відповідає гармонійному розвитку як збереженню міри інноваційного (впровадженого інноваціями) та традиційного (забезпеченого соціальним опором).

Шостий стан полягає у взаємодії деструктивних інновацій та деструктивного опору, така ситуація характеризується масштабними руйнуючими міру життя процесами, дестабілізація охоплює усі підсистеми, відновлення рівноваги та зміна такого положення постає як надскладне завдання упорядкування хаосу, війни всіх проти всіх. Як приклад можна розглядати політикум сучасного українського суспільства.

Отже, показником впливу взаємозв'язку інновацій та соціального опору, на соціальний розвиток постає міра життя, яка розглядається у дихотомії деструктивність/конструктивність. Гармонізація суспільного життя полягає у встановленні сталого розвитку, тобто забезпеченні міри життя соціальної системи, яка нерозривно пов'язана із встановленням взаємозв'язку конструктивних інновацій та соціального опору. Такий підхід обумовлює точку зору на соціальний опір та соціальні інновації як на органічне ціле. Вони знаходяться одне з одним у діалектичній єдності та протиборстві, і як діалектичні суперечності визначають розвиток природи, людини та суспільства. Соціальні інновації та соціальний опір, як сторони соціального розвитку взаємопронизують одне одного та обумовлюють різні прояви буття у різноманітності форм, в єдності цілого, в їхньому безперервному русі, розвитку та оновленні. Зняття діалектичного протиріччя соціальних інновацій та соціального опору визначає соціальний розвиток та сприяє йому.

Таким чином, соціальний опір є важливою частиною поступового розвитку, одним із основних механізмів самоорганізації суспільства. Взаємозв'язок інновацій та соціального опору визначає процеси зміни та відтворення характеру функціонування та специфіки суспільних процесів. Конструктивний або деструктивний вплив взаємозв'язку інновацій та соціального опору на міру життя визначає загальну тенденцію соціального розвитку і спонукає до пошуку детермінант оптимізації взаємозв'язку інновацій та соціального опору.

Література:

1. Лепський М. А. Соціальний опір: проблема індиферентності і протидії / М. А. Лепський // Людина і політика: Український соціально-гуманітарний журнал. – 2002. – № 1 (19). – С. 66–74.
2. Пригожин А. И. Нововведения: стимулы и препятствия (Социальные проблемы инноватики) / Аркадий Ильич Пригожин. – М.: Политиздат, 1989. – 270 [1] с.
3. Садовский В. Н. Основания общей теории систем / Вадим Николаевич Садовский. – М.: Наука, 1974. – 276 [3].
4. Лепский М. А. «Свет» и «тьма» социальной перспективы: [монография] / Максим Анатольевич Лепский. – Киев: Молодь, 2000. – 410 с.
5. Ясперс К. Ницше и христианство // Карл Ясперс. – М.: Моск. филос. фонд, 1994. – 113 [1] с.
6. Лепский М. А. Проблемы социальной сопротивленности в исследовании формирования и деформации социальной перспективы / М. А. Лепский // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 22. – С. 43–53.
7. Платон. Диалоги / Платон; [пер. с древнегреч. С. Я. Шейнман-Тонштейн; сост., ред., вступ. ст. А. Ф. Лосев]. – М.: Мысль, 1986. – 416 с.

Абанина Н.С. Состояния взаимосвязи сопротивления и инноваций в процессах социального развития. В статье проанализированы состояния взаимосвязи инноваций и сопротивления. В зависимости от доминирования инноваций или сопротивления, конструктивного или деструктивного влияния такого доминирования определено шесть состояний их взаимосвязи. Условием наиболее благоприятного для меры жизни развития обосновано состояние взаимосвязи, которое определено гармонизацией конструктивных инноваций конструктивного сопротивления.

Ключевые слова: социальное сопротивление, социальные инновации, социальное развитие, мера жизни.

Abanina N.S. State of correlation between resistance and innovations in the processes of social development. The state of correlation between innovations and social resistance is analyzed in the article. According to the dominance of the constructive or destructive influence, six states of such correlation are defined. It is proved that the state of correlation defines the balance between constructive innovations and constructive resistance which creates favorable measure of life resistance.

Key words: social resistance, social innovations, social development, measure of life.

УДК 316.64:366.1

Зоська Я.В.,

канд. соціол. наук, доцент, докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Особливості споживацьких установок населення України за умов інформаційного суспільства

У статті розглядається вплив установок населення на формування соціальних практик споживання. На теоретичному й емпіричному рівнях проаналізовано особливості споживацьких установок населення України за умов інформаційного суспільства. Виділено три моделі споживчої свідомості: активна (консьюмерат), раціональна й консервативна.

Ключові слова: практики споживання, споживацтво, консьюмеризм, «людина Мережі».

Сьогодні Україну можна вважати комбінованим суспільством, у якому поєднуються риси традиційного, модерного, постмодерного та інформаційного суспільств. І це накладає відбиток на споживацькі установки населення.

Споживання як особлива форма соціальної діяльності, що здійснюється різними способами й має різні типи соціальних практик споживачів, які залежать від системи потреб і цінностей суспільства, соціальних страт (груп) й особистості. Предмети споживання мають різну цінність (значення і зміст) для різних соціальних груп унаслідок того, що в них існують розбіжності в соціальних, економічних, естетичних, релігійних, політичних інтересах, і саме тому характер та поведінка у процесі споживання різних груп можуть бути різними. Для розуміння соціальних практик споживачів важливим є знання систем соціальної взаємодії, особливостей їх функціонування, детермінант.

Метою цієї статі є на теоретичному й емпіричному рівнях проаналізувати особливості споживацьких установок населення України за умов інформаційного суспільства.

Ідея, що споживання стає однією із ключових сфер сучасного суспільства і засобом конструювання соціальної ідентичності, соціального статусу, способу життя, важливим показником рівня розвитку суспільства покладена в основу концепцій: Р. Барта, З. Баумана, Ж. Бодрійяра, Д. Белла, Дж. Гелбрейта, Д. Слейтера [2–4; 6–8; 11; 25]. Дослідженню характеру споживання за умов суспільства постмодерну присвятили свої праці також С. Леш, Р. Робертсон, М. Фезерстоун, А. Фірат, Е. Фром [10; 24; 20]. Глибинне осмислення процесів модернізації, глобалізації, інформаційного суспільства відбулося у наукових доробках З. Баумана, У. Бека, Д. Белла, А. Тоффлера [3; 5; 6].

Різні аспекти сфери споживання в Україні вивчають В. Тарасенко, Ю. Пачковський, Ю. Привалов, Р. Савчинський, М. Шульга, В. Пилипенко, Є. Суїменко, Т. Петрушина, М. Лукашевич, Н. Лисиця [13–18; 21–23]. Зокрема, Ю. Пачковський відзначає, що соціологи прагнуть проаналізувати споживання в контексті розвитку суспільства, соціальних відносин, до яких включений споживач. Досліджується повсякденність із притаманним їй світом споживчих практик і стилів споживання, аналізуються засоби і способи формування споживчої аудиторії за умов комп'ютеризації, інформатизації суспільства та вивчаються наслідки тотального споживання [13, с. 169; 13, с. 171]. Водночас, темп трансформації суспільства, поширення практик споживання, зміни у сфері комунікацій (поширення Інтернету, мереж мобільного зв'язку) приводить до утворення нового інформаційного простору і розширення сфери спілкування, що вимагає розширення спектру соціальних досліджень сфери споживання в нашій країні.

Для вивчення споживацьких установок населення України нами було проведене емпіричне дослідження (2009 р. – у Львові та Запоріжжі опитано по 400 респондентів; вибірка квотна; контрольовані ознаки: «стать», «вік»; 2010 рік – опитування міського населення (Ужгород, Полтава, Житомир, Донецьк, Кривий Ріг) віком 18–55 років; метод анкетування; $n = 1525$; вибірка – районована, на останньому щаблі – випадкова; контрольовані ознаки: «стать», «рівень освіти»; похибка $\pm 6,5\%$; надійна ймовірність – $95,45\%$).

У результаті дослідження виділено три моделі споживчої свідомості (активна (консьюмерат), раціональна й консервативна), які закріплюються у відповідних споживчих практиках. Консьюмерат (активні споживачі) відрізняється прагненням часто купувати й змінювати речі (30%), приблизно половина населення – це раціональні споживачі, які купують речі в міру необхідності, 20% – консервативні споживачі, які задовольняються тим, що є. Через змішаний характер нашого суспільства досить велика частина населення продовжує поділяти традиційні та модерні моделі споживчої поведінки й способу життя в цілому. Традиційні покупці – ті, що споживають лише за необхідністю, щоб задовольнити свої нагальні, об'єктивні потреби й не можуть вважатися суб'єктами суспільства споживання. Можна зазначити, що тип споживчої свідомості мало пов'язаний із загальними показниками добробуту, а безпосередньо залежить від сучасного та престижного способу життя.

Характерною рисою активних споживачів є дефіцит відповідальності. Вони поліцентричні за своїми цінностями вище, ніж інші люди, цінують гроші, волю, дозвілля, творчу роботу, тобто ті умови, що сприяють самореалізації. Але активні споживачі менше, ніж інші люди, схильні цінувати те, що обмежує їх волю, у тому числі волю самовираження в процесі споживання.

Для консьюмерів зовнішня презентація важливіша за комфорт. Це люди з активною висхідною мобільністю, які прагнуть до досягнень та активного спілкування, зайняття престижних соціальних ніш.

Мода, як показник соціально зумовленої мотивації у виборі речей, у цьому дослідженні посідає другорядне місце в переліку різних мотивів. Це відображає еволюцію суспільства в бік постмодерного типу, для якого характерна індивідуалізація. Ця риса найбільш чітко виявляється в способі життя та характері споживання консьюмерату. Існує прямо пропорційна залежність між активністю споживання речей та інформації. Саме серед консьюмерів найбільше активних користувачів Інтернету. Це дає підстави говорити про наявність у нашій країні відчутних ознак інформаційно-споживчого суспільства.

Система показників, представлена в деяких типових твердженнях, характерних для споживчого суспільства, дає змогу стверджувати, що приблизно 40% населення можуть бути охарактеризовані з позицій споживацтва. Щодо цієї риси в населення існує амбівалентне ставлення. Стосовно себе людина може бути захопленою речами, але оцінювати інших за кількістю речей наші люди вважають нижче за свою гідність. Чимало людей одночасно відзначили, що вони люблять речі, але не вважають їх показником успіху інших. У нашій країні споживацтво зумовлено не збагаченням населення. Для заможних схильність до споживацтва реально втілена в придбанні якісних, дорогих товарів, а для менш заможної частини населення ця схильність реалізується в товарах меншої якості чи на рівні бажання.

Однією із особливостей суспільства споживання є те, що з процесом споживання пов'язана соціокультурна діяльність людини – пошук і вибір товару, шопінг є формою проведення дозвілля. Іншим важливим аспектом вільного часу в суспільстві споживання є те, що саме дозвілля як найважливіша частина вільного часу є об'єктом споживання. Тому виникає феномен показного споживання дозвілля. У цілому в активних споживачів більш висока активність у вільний час. Емпірично також доведено, що в активних споживачів більш інтенсивне та різноманітне міжособистісне спілкування. Консьюмерат виявляється за результатами дослідження товаришескими, активними людьми, що виявляють інтерес до багатьох сторін життя. Для активних споживачів також більше, ніж для інших категорій, значуща освіта. Влада високої позиції у посадовій ієрархії для консьюмерів важливіша за владу знання. На нашу думку, ці дані вимагають обережніше ставитися до абстрактних тверджень про значущість знання в інформаційному суспільстві. У цілому це важливо, але

для середньої людини комфортна соціальна ніша у вигляді гарної посади краще від гарної професії, що вимагає знань.

Існують аспекти економічного й соціокультурного характеру, які зумовлюють специфіку соціальних практик споживання різними категоріями споживачів. Консьюмерат – це не просто споживачі, що більш активно споживають, вони відрізняються іншими рисами мотиваційного, психологічного, поведінкового характеру від споживачів традиційного типу.

Матеріали дослідження вказують на те, що в нашій країні споживацтво не викликане збагаченням певної частини населення. Імовірність виникнення більш активної схильності до споживання майже однакова для різних у матеріальному плані верств населення. Тільки для більш заможних ця схильність може бути реально втілена в придбанні якісних, дорогих товарів, а для менш заможної частини населення ця схильність реалізується в товарах іншої якості, на секонд-хенді чи на рівні бажання.

Одна з проблем суспільства споживання – це надмірне захоплення кредитами на купівлю споживчих товарів, іншими словами, кредитоманія, кредитна лихоманка. Активні споживачі значно рідше відзначають, що брали кредити, отже, рідше мають труднощі з їх поверненням. Консервативні споживачі мають менше матеріальних можливостей купувати необхідне без кредиту. Заможних осіб серед активних споживачів вдвічі більше, ніж серед консервативних. Отже, активні покупці частіше купують без кредитів, тому й рідше мають труднощі з поверненням. За наших умов консьюмерат має менше труднощів з кредитами, ніж споживачі традиційного типу. Цей висновок суперечить даним західних авторів щодо труднощів консьюмерату.

Для активних споживачів темпи покращення економічного становища дещо вищі за консервативні. Щодо ставлення до майбутнього, то загалом оптимістів втричі більше, ніж песимістів. Дані вказують на позитивні тенденції у настроях споживачів за останній рік. Активні споживачі більш оптимістичні за консервативних. Більшість консервативних споживачів вважають, що практично нічого не зміниться. Стосовно економічного становища в країні такі самі оцінки, як і стосовно особистого економічного становища. Людина своє особисте матеріальне становище ставить у залежність від економічного стану країни в цілому. І навпаки, сприйняття свого матеріального становища переносить на оцінку економіки країни загалом. Майже для половини респондентів майбутнє невизначене, люди неспроможні оцінити перспективу розвитку країни. Ця невизначеність краща від песимізму. Можна сказати, що це дуже обережний оптимізм. Найбільш оптимістичними виявилися активні споживачі (щодо себе і щодо своїх нащадків), тобто вони впевнені, що самі житимуть краще, ніж їх батьки, і їх нащадки житимуть краще за них.

Щодо соціокультурних розбіжностей у визначених типів споживачів, то вони такі. Серед активних споживачів більше віруючих, ніж серед консервативних. Найбільш релігійними виявилися раціональні споживачі. У постсоціалістичних країнах консерватизм має два різновиди (класичний консерватизм досоціалістичного типу, соціалістичний консерватизм). Стримане ставлення до релігії притаманне саме другому різновиду консерватизму. Отже, цілком логічно, що консервативні споживачі менше за інші типи споживачів віряють у Бога. В активних споживачів у ставленні до Бога спостерігається різко виражений інструменталізм, як і у ставленні до життєвих завдань. Помітно частіше активні споживачі звертаються до Бога у випадках, коли їм щось від нього потрібно. Консервативним споживачам у ставленні до Бога теж певною мірою притаманний інструменталізм, але він не так різко виражений, більш згладжений, не такий відвертий. Слід зазначити, що коли Бог потрібний для задоволення особистих потреб (не духовного плану), то це чітко відображає споживче ставлення до сакральної сфери.

Міжінституціональні зв'язки релігії та споживання виявляються в перетинанні функцій цих інститутів. Функція споживання, що спрямована на сферу релігійного, містичного, полягає у використанні об'єктів зовнішнього світу для задоволення своїх потреб. За рахунок споживання сакрального ресурсу споживачами здійснюється компенсація невизначеності та тривоги в умовах суспільства ризику.

Значущість цінностей «родина», «матеріальна забезпеченість», «дружба, любов» майже однакові для всіх типів споживчої свідомості, тільки для активних споживачів «матеріальна забезпеченість» посідає перше місце. У цілому активні споживачі більш плюралістичні, для них більший набір цінностей має значення. В активних споживачів цінності меншою мірою концентруються на якихось одних визначених позиціях. Для активних споживачів характерна ціннісна децентрованість, чи ціннісний поліцентризм, що є характерною рисою постмодерного суспільства, очевидними представниками якого є активні споживачі. У консервативних споживачів яскраво виражена концентрація на визначеній цінності (родина), порівняно з якою інші цінності мають менше значення.

Дефіцит відповідальності та шляхетності – характерна риса активних споживачів. Дефіцит відповідальності в людини виникає саме тому, що відчутний дефіцит шляхетності. Воля більш значуща для активних споживачів, ніж для інших типів споживчої свідомості. Ця властивість притаманна людям, які прагнуть до успіху. Якщо порівняти активних споживачів із представниками інших типів споживчої свідомості, то, з урахуванням принципу ймовірності суджень, вони поліцентричні за своїми цінностями і вище, ніж інші люди, цінують гроші, волю, дозвілля, творчу роботу (тобто ті умови, що сприяють самореалізації). Але активні споживачі менше, ніж інші категорії споживачів, відповідальні, менш релігійні, тобто менш схильні цінувати те, що обмежує їх волю, у тому числі волю самовираження в процесі споживання.

Між представниками різних типів споживчої свідомості існують певні відмінності у характері спілкування в родині, але значними їх назвати не можна. Отже, гіпотеза, що активність споживання негативно впливає на відносини в родині, не підтвердилася. Навіть активні споживачі відзначають дещо кращі відносини у родині, ніж консервативні споживачі. В Україні суспільство споживання не досягло такого рівня розвитку, щоб негативно впливати на родину, як це відбувається в західних країнах.

Пріоритетними цінностями повсякденного життя для більшості населення є родина, активне дозвілля, житло. Далі в консьюмерів – одяг, а в консерваторів – меблі. Для консьюмерів зовнішня презентація важливіша за комфорт, для консерваторів ці цінності міняються місцями. Це вказує на внутрішню самодостатність консерваторів, відсутність інтересу до демонстрації себе. Це люди, які або вже досягли того, до чого прагнули, або не прагнуть до досягнень. Консьюмери ж – це люди з активною висхідною суб'єктивною (тобто бажаною) мобільністю, які прагнуть до досягнень, до активного спілкування, бажають зайняти престижні соціальні ніші. Якщо консерватори – це люди, що вже відбулися, то консьюмери – це люди, що ще не досягли бажаного соціального статусу, вони прагнуть «відбутися» в житті.

Речова оснащеність консьюмерів за більшістю пунктів краща, ніж у консерваторів. Консьюмери мають більше престижних речей, таких як модний одяг, гарні меблі. А за значними, коштовними речами та об'єктами власності (квартира, машина, дача) між консерваторами й консьюмерами немає великої різниці, проте вона виявляється в інформаційній забезпеченості (комп'ютери, аудіо-відеотехніка). Виходить, тип споживчої свідомості мало пов'язаний із загальними показниками добробуту, а тільки з показниками сучасного та престижного способу життя. Консьюмери демонструють наявність престижних речей і прагнення володіти ними. Консерватори теж непогано оснащені в побуті, але не акцентують проблеми речей у своїх життєвих і повсякденних прагненнях.

Речова оснащеність певною мірою детермінує спрямованість споживчих бажань. Річ притягає аналогічну річ. Так, більшість тих, хто хоче придбати гарний одяг, зафіксована серед тих, хто вже має модний одяг, взуття, аксесуари. Високі показники речової оснащеності в тих, хто має модні речі. Людина, яка з'являється на людях у модному одязі, дає знак, що вона має весь набір речової оснащеності, характерної для успішного, заможного члена суспільства.

Крім речової оснащеності, сучасній людині притаманна також оснащеність інформаційна. Найбільше активних користувачів Інтернету серед консьюмерів. Речова й інформаційна оснащеність пов'язані між собою. Чим вища речова оснащеність, тим вища осна-

щеність інформаційна. Чим вища активність у споживанні речей, тим вища інформаційна активність. Це співвідношення не випадкове. Воно відображає закономірності сучасного суспільства, що є інформаційним і споживчим. Поєднаність цих важливих характеристик сучасного суспільства знаходить своє вираження на рівні повсякденного життя, у соціальних практиках споживання речей і інформації.

«Люди Мережі» (активні користувачі Інтернет) та ті, хто ізольований від Інтернету, відрізняються за своїми моделями споживання. Це зумовлено не специфічним впливом Інтернету, а тим, що ознака «користування Інтернетом» позначає кластер, який характеризує людину інформаційного споживчого суспільства. Цей кластер характеризує не тільки ознака «користування Інтернетом», а й інші характерологічні ознаки: життєва позиція, ціннісні орієнтації, тип споживчої свідомості тощо. І-спільнота (Інтернет-спільнота) відрізняється активною споживацькою поведінкою. Стиль споживчої поведінки І-спільноти відповідає еліті. Думка авторів «Нетократії» [1], що «люди Мережі» формують нову еліту суспільства, у нашому дослідженні знаходить емпіричне підтвердження. Представники І-спільноти більше люблять речі, частіше бачать у них джерело задоволеності життям. І-спільнота менш завантажена справами, її члени менше скаржаться на відсутність часу для дозвілля, відчутно менше читають книг, ніж інше населення. У цілому в І-спільноті форми проведення вільного часу різноманітніші, вони частіше використовують різні форми дозвілля, більше люблять природу, музику, спілкування з друзями. «Люди Мережі» значно більше залучені до процесу споживання, ніж їх візаві. Користувачі Інтернет люблять ходити по магазинах. У цьому ще один прояв органічної єдності інформації й споживання для сучасного суспільства, яке ми пропонуємо називати інформаційно-споживчим. Одним з його проявів є купівля-продаж речей через Інтернет. Вже чверть середнього класу міського населення вдається до Е-комерції, при цьому найчастіше використовують можливості Е-комерції активні споживачі (консьюмерат).

Найпоширенішим мотивом користування Інтернет для комерційних цілей є зручність цього засобу. Відносно поширеними є такі мотиви як «швидший доступ до інформації» та «більше можливостей для вибору та різноманітні пропозиції». Найчастіше люди оплачували через Інтернет інформацію, кожний п'ятий через Інтернет придбав речі, трохи менше оплачували розваги. Інші види послуг («Здійснення фінансових операцій», «Задоволення культурних потреб», «Подорожі, туризм») ще мало поширені в Україні.

«Люди Мережі» значно більше, ніж інші, намагаються розвивати свої сили і здібності, прагнуть до нового. Однак «людей Мережі» не можна вважати ідеалістами. Вони виявляють розумний прагматизм, прагнуть побудувати міцну базу для реалізації своїх життєвих планів. Сучасні «люди Мережі» через Інтернет наповнюють своє життя безліччю подій інформаційного плану та здійснює реалізацію всіх можливостей, що надає суспільство для сучасної людини в її саморозвитку. «Людем Мережі» з більшою ймовірністю, ніж людям, що не пов'язані з Мережею, притаманний сучасний спосіб життя з насиченим різноманітним дозвіллям, що включає як соціальні практики споживання, так і художні, спортивні, заняття та зв'язок з природою.

Віра для «людей Мережі» має невисоке значення, проте цікава, творча робота посідає вище місце в структурі ціннісних орієнтацій (ніж в інших людей). Вище, ніж інші, «люди Мережі» цінують такі якості, як дружбу, любов. Матеріальну забезпеченість зазвичай «люди Мережі» цінують, але, нижче, ніж інші люди. Високе значення цінностей волі, що вище від віри й відповідальності для «людей Мережі», вказує на неоліберальну світоглядну позицію сучасної людини – члена інформаційно-споживчого суспільства. Бог не відкидається, але віра та відповідальність, що породжує залежність від інших людей, не повинні надмірно обмежувати волю й незалежність людини.

Родина, любов, Бог без відчуття відповідальності за дотримання цих цінностей, зі збереженням особистої незалежності – це чіткий прояв споживчого ставлення до цінностей, коли моральні категорії підпорядковані вимозі збереження внутрішньої ідентичності та цілісності, що дає воля. Мораль поступається бажанню й примхам волі. Оце і є мораль людини суспільства споживання, мораль «людини Мережі», представника інформаційного суспільства.

Таким чином, за результатами емпіричного дослідження значна частина населення України відповідає ознакам суспільства споживання, що були виявлені для високо розвинутих країн. Це не означає, що всі люди можуть дозволити собі реально діяти відповідно до стандартів суспільства споживання, але підтверджує, що велика частина населення хоче діяти подібним чином. Якщо на ментальному рівні у свідомості людини містяться паттерни суспільства споживання, то можна віднести велику частину населення України до членів суспільства споживання.

З погляду структури цінностей автентичних представників епохи постмодерну ми можемо говорити про органічність інформаційно-споживчого суспільства.

Література:

1. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зондерквист // [Электронный документ]. Адрес доступа: <http://www.book.arion.ru/txt672.html> – 33к <10.10.2011>
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М., 1989.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2000. – 390 с.
4. Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 69–80.
5. Бек У. Что такое глобализация? Ошибка глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника] / У. Бек – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева / Д. Белл – М.: Academia, 1999. – 956 с.
7. Бодрийяр Ж. Симуляторы и симуляции / Ж. Бодрийяр. – М.: Добросвет, 1981. – 390 с.
8. Бодрийяр Ж. Общество потребления / Ж. Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2006. – 269 с.
9. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гидденс. – М.: Академический Проект, 2003. – 528 с.
10. Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона [пер. з англ. Т. Цимбала]. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
11. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт. – М.: Прогресс, 1969 (2004). – 480 (225) с.
12. Лисица Н. М. Реклама как фактор формирования символической роскоши / Н. М. Лисица // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 16. – С. 384–386.
13. Пачковський Ю. Ф. Споживач у постмодерному суспільстві: соціологічний погляд як вступ до проблеми / Ю. Ф. Пачковський // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології»: зб. наук. праць. – Дрогобич: Посвіта, 2009. – С. 167–172.
14. Пилипенко В. Є. Емпіричні показники економічної культури населення / В. Є. Пилипенко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – № 1. – С. 23–28.
15. Привалов Ю. О. Поведінкові стратегії на ринку праці України / В. М. Галицький, Ю. О. Привалов, Г. І. Чепурко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 226 с.
16. Савчинський Р. О. Позичування вікових груп у просторі споживачьких практик // Соціологія майбутнього: Електронний науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – № 1. – С. 123–134. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/index.php?option=com_content&task=view&id=230&Itemid=108
17. Суїменко Є. І. Споживання як віддзеркалення реального рівня життя людей в сучасній Україні / Є. І. Суїменко, Т. О. Петрушина // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2007. – С. 220–234.
18. Тарасенко В. І. Споживання і споживачтво / В. І. Тарасенко. – К.: Політвидав України, 1988. – 152 с.
19. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2010. – 784 с.
20. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / Пер. с англ.; Предисл. П. С. Гуревича / Э. Фромм. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 352 с.
21. Шульга М. Стили життя: панорама змін: кол. моногр. / М. Шульга / М. О. Шульга, Р. А. Ануфрієва, Н. Л. Бойко, С. В. Зоткін, Панченко М. А. Парашевін, О. С. Резнік, Л. В. Сохань; Ін-т соціології НАН України. – К., 2008. – 416 с.
22. Экономическая культура населения Украины / Под ред. акад. В. М. Вороны, докт. филос. наук, проф. Е. И. Суименко. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.
23. Экономическая социология: учеб. пособ. / [В. Е. Пилипенко, Э. А. Гансова, В. С. Казаков и др.; под ред. В. Е. Пилипенко]. – Киев: МАУП, 2002. – 296 с.
24. Firat A. Rethinking Consumption. Consumption, Markets and Culture, Volume 3, Number 4, pp. 283–296.

25. Slater D. Consumer Culture & Modernity / D. Slater. – Cambridge: Polity Press, 1998. – 230 p.

Зоська Я. В. Особенности потребительских установок населения Украины в условиях информационного общества. В статье рассматривается влияние установок населения на формирование социальных практик потребления. На теоретическом и эмпирическом уровнях проанализированы особенности потребительских установок населения Украины в условиях информационного общества. Выделены три модели потребительского сознания: активная (консьюмерат); рациональная и консервативная.

Ключевые слова: практики потребления, потребительство, консьюмеризм, «человек сети».

Zos'ka Y.V. Peculiarities of consumer options in Ukraine in the conditions of information society. The influence of consumer options of the population in Ukraine on formation the consumption social practices is considered in the article. On theoretical and empirical levels the peculiarities of consumer options of population in Ukraine are analyzed in the conditions of information society. Three models of consumer consciousness: active, rational and conservative are selected.

Key words: practice of consumption, user, consumption, person of the network.

УДК 364-43:378.015.31:159.9.07

Мальцева Т.Є.,

канд. педаг. наук, доцент кафедри соціальної роботи
Луганського інституту соціально-економічного менеджменту

Основи психодіагностики і психоконсультації в професійній підготовці соціальних працівників

У статті визначається нове уявлення про сім'ю як єдину систему, розкриваються причини сімейної деструкції і дисфункції.

Ключові слова: система, деструкція, дисфункція, диференціація, патерн.

Офіційно визнана у 1991 р., соціальна робота на сучасному етапі зазнає розвитку і змін. Зважаючи на світовий досвід, стало очевидним, що одним із перспективних шляхів соціальної політики є відмова від узагальненого принципу соціального захисту. До клієнта ставляться вже не як до пасивного об'єкта, а орієнтують його на суб'єкт-суб'єктну взаємодію із соціальним працівником, а системоутворюювальна роль належить поняттю «призначення» соціального працівника відповідно до змісту цієї взаємодії: не лише допомагати розв'язувати клієнту проблеми, а сприяти тому, щоб він розвивав свій потенціал й ставав суб'єктом соціальної діяльності, що є попередженням виникнення дисфункцій.

Працюючи із різними групами клієнтів, соціальний працівник повинен розуміти, що яку проблему йому не довелось би вирішувати, усе бере свій початок у сім'ї. Традиційно склалося, що робота із сім'єю залишається на останок і зводиться до традиційних форм, таких як бесіда, запрошення у відповідні органи, погрози, у кращому разі, – це семінар, тренінг, які не базуються на конкретних діагностичних методах та методиках, а скоріше носять інформаційний характер. Від усього цього тхне формалізмом, відбувалищеною. Це не дає очікуваних результатів. Зростає кількість деструктивних сімей, наркоманів, підлітків з девіантною поведінкою, неповнолітніх правопорушників і злочинців. Тому цілком законо-мірно, що в процесі визначення змісту підготовки соціальних працівників необхідно враховувати й спиратися на нові потреби клієнтів; адже власне вони впливають і вирішальним

чином впливатимуть на сутність соціальної діяльності в майбутньому і на систему вимог, що пред'являтимуться до професійних працівників усіх сфер.

Розуміння проблем окремої людини в системі взаємовідносин, що склалися в сім'ї, допомагає зрозуміти їх у контексті його соціальних зв'язків вирішити їх своєчасно і професійно.

Аналіз визначених проблем сім'ї та окремої людини засвідчує, що їх вивчення визначається суперечностями між потребою суспільства в соціально активній особистості та сучасним станом проблем сім'ї та різних груп клієнтів; між нагальною потребою у залученні соціальних працівників до вирішення цих проблем та реальним рівнем професійної готовності фахівців до цієї діяльності.

Метою цієї статті ставить і вирішує особливе завдання – допомогти соціальному працівнику відтворити цілісне уявлення про сім'ю як групу взаємозалежних індивідів – сімейну систему, з якої починаються будь-які проблеми та їх вирішення.

Упродовж навчання у вищій школі під впливом викладання суспільних, спеціальних та інших дисциплін, участі в громадському житті в майбутніх соціальних працівників повинне розвиватися і формуватися професійне прагнення не тільки застосувати свої знання, досвід, здібності у галузі обраної професії, а й підходити до цього творчо, а свої дії спрямовувати на кінцевий результат. Це передбачає розуміння і внутрішнє сприйняття цілей і завдань професійної діяльності, свого професійного призначення, ролі й місії, що характеризуються стійкістю і домінуванням суспільно-громадянських чи вузько особистих мотивів, спонукань до діяльності.

Особливістю нинішнього етапу становлення професії соціального працівника є активна розробка теоретичних основ соціальної роботи з сім'єю, переосмислення досвіду взаємодії з різними категоріями сімей, що з'явився. У цьому плані слід зазначити той факт, що тільки за десять останніх років виконане 35 дисертаційних досліджень, авторами яких є: Л.А. Коростильова, А.Ф. Евченко, О.А. Добриніна, М.М. Семаго, Т.В. Бутенко, Ю.С. Моздонова, А.П. Шамаєва та ін.

Сім'я, подружні відносини розглядалися такими авторами як Л. Берг-кросс, А. Вітек, Е.С. Калмикова, С.В. Ковальов, С. Кратохвіл, А.Н. Обозова, В.І. Штільбанс, С. Пейдж та ін. Але багато проблем сім'ї до цих пір залишаються невирішеними. Ефективна соціальна робота з клієнтом неможлива без розвинутої діагностики проблем його сім'ї і вирішення її типових проблемних ситуацій. Введення в навчальний план підготовки фахівців із соціальної роботи такої дисципліни як основи психодіагностики та психоконсультації не випадкове. У цьому простежується закономірність переходу від поверхового розгляду проблем, що виникають у суспільстві, до більш професійного і глибокого системного їх розглядання і вивчення, залучення психотерапевтичних теорій до розв'язання проблем як дисфункції і девіантної поведінки в сім'ях, так і окремої людини.

Сучасні науковці стверджують, що сім'я – це соціальна система, закономірності функціонування якої лежать в основі її норми і патології, і, відповідно, норми або патології людей, що входять до цієї сімейної системи [1-5].

Уперше сім'ю як систему розглянув і представив у теорії сімейних систем Мюррей Боуен. Саме завдяки його сміливості зараз розглядаються емоційні аспекти поведінки людини, що орієнтовано не тільки на класичну теорію З. Фрейда, а й відрізняється від неї суттєвими рисами. Цей підхід, на відміну від класичного, доводить недостатність інформаційно-комунікативних особливостей функціонування сім'ї, а спирається на поняття емоційної системи, яку пояснює як складний чуттєво-поведінковий комплекс, що лежить в основі всього живого на землі. М. Боуен говорить: «У широкому сенсі слова, термін «емоція» може співвідноситись з усіма процесами, які автоматично управляють поведінкою живої істоти в її оточенні. Емоційна регуляція поведінки включає у себе генетичні фактори, механізми пристосування до середовища, що закріплені в індивідуальному досвіді та функціональний стан живої істоти, притаманний їй у кожний даний момент» [6; 7].

Спираючись на цю теорію, сім'я може бути розглянута як взаємозалежне емоційне поле. Емоційна система у теорії сімейних систем регулюється двома протилежними

напрямами: прагненням до сумісності та прагненням до індивідуальності. Людина, яка існує за законами емоційної системи, характеризується імпульсивністю та реактивністю, пануванням афекту над інтелектом. Отже, усі негаразди сім'ї виникають у її нерегульованому емоційному полі. У теорії сімейних систем М. Боуена виділяються два параметри: рівень тривоги і диференціація «Я» [6, с. 72].

За визначенням М. Боуена, О. Федорович, Г. Варги, М. Керр, Д. Паперо тривога – це базова характеристика емоційної системи [1; 3-7]. Люди, які перебувають у високо тривожній системі, розвивають велику кількість поведінкових патернів, спрямованих на зниження тривоги. Звідси виникають дистанціювання, подружній конфлікт, проекція проблем на дитину, хвороби, деструктивна поведінка одного із членів сім'ї або всіх (алкоголізм, наркоманія, ігроманія, обжерство та ін.). Мета такої поведінки одна – зниження рівня тривоги. Рівень тривоги – свого роду спадкова характеристика системи, яка найчастіше дається у спадок від батьківських сімей. З цього випливає, що розв'язання проблем, які викликають тривогу в сім'ї, дозволить вплинути на дитину з девіантною поведінкою або іншого члена сім'ї, навіть вирішити проблеми дисфункційної сім'ї, якщо підходити до цього досить професійно, творчо, системно [5, с. 21-36].

Класифікація різноманітних підходів до сімейної терапії є не простим завданням, оскільки вони є відкритими і гнучкими і тому постійно еволюціонують. Відбувається постійний обмін поняттями і техніками серед теоретично різних груп. Інтегрована модель системної сімейної терапії психотерапевтичної діагностики покликана прискорити процес оцінки сімейної системи і вирішення її проблем. Це дозволить пов'язати уявлення про багатопокілінну сімейну спадщину, програми розвитку життєвого циклу, розподіл влади в сім'ї, особливості взаємодії її членів і умовну користь, що сім'я отримує із своїх проблем.

У теорії сімейних систем М. Боуена визначаються два параметри – рівень тривоги та диференціація «Я» [7, с. 29-32].

Тривога – базова характеристика емоційної системи. Індивіди, що перебувають у високо тривожній системі, розвивають безліч поведінкових патернів, спрямованих на зниження тривоги. Серед них найбільш розповсюджені чотири: дистанціювання, подружній конфлікт, проекція проблем на дитину, хвороба або симптоматична поведінка одного з подружжя (найчастіше – це хвороба жінки або алкоголізм чоловіка). Незважаючи на первинні різниці в стилях поведінки кожного з членів сім'ї, мета у них спільна – зниження тривоги.

Диференціація – наступна характеристика в теорії сімейної системи, так само як і індивідуального функціонування.

Диференціація – це рівень успішності та соціальної адаптації людини, це панування інтелекту над емоціями, здатність людини спиратися на факти, а за умов, коли треба прийняти рішення, керуватися своїми принципами й цілями [4, с. 56-60].

Щоб соціальному працівнику зрозуміти причини виникнення, наприклад, девіантної поведінки в підлітка, треба діагностувати сім'ю, визначити її найсуттєвіші проблеми у взаємовідносинах, рівень тривоги і патерн поведінки зняття цієї тривоги членів сім'ї, а головне – ставлення до дитини з часу її народження. Так, батькам треба пояснити, звідки беруть початок прояви девіантності в їх дитини.

З народження і до 1,5 року дитини цілком залежить від батьків, і це природно. Далі функціонування її у просторі поширюється, вона починає впізнавати світ, і саме з цього найчастіше починаються проблеми. Батьки прагнуть обмежувати дитину в просторі, усе, чого вона торкається, як правило, брати не можна. Мати більше роздратована, ніж задоволена тим, що дитина починає вимагати більше терпіння й уваги. Це розповсюджена помилка батьків, продиктована необізнаністю, втомленістю, нестачею часу. А саме цей період розвитку дитини найважливіший для її подальшого життя, саме він, на думку вчених, визначає здатність до диференціації «Я» [2, с. 37-41].

Якщо у віці 2,5–3 років дитині не дати можливість розвинути самостійність («Я сам»), не сформувані навички самообслуговування, причому без зайвих спонукань, підвищуючи її самооцінку, з початку шкільного віку почнуться проблеми з відповідальністю за свої вчинки,

за вивчення уроків. Тим більше, що система шкільної освіти багато робить для того, щоб відповідальність за навчання дитини перекласти з неї самої на плечі батьків. Починають руйнуватися взаємостосунки в сім'ї між батьками і між дитиною і батьками. Батьки обвинувачують одне одного, що недостатньо приділяють уваги дитині, а дитину в тому, що вона погано вчиться і поводить себе. Рівень тривоги зростає. Якщо своєчасно не допомогти батькам і дитині, розглядаючи їх як цілісну функціонуючу систему, а не як окремо існуючих людей, у дитини може сформуватися девіантна поведінка, а сім'ї загрожують уже названі раніше проблеми.

Як бачимо, однією з суттєвих причин негативних проявів є недостатня увага до проблем сім'ї, сімейного виховання дитини, незрозуміння системи цієї роботи як з сім'єю, так і з оточуючим середовищем. Суттєві дефекти сімейного виховання проявляються в більшості випадків спотвореного формування особистості та подальшого переходу до злочинного шляху конкретних підлітків. У 30–40% випадків злочини скоєні неповнолітніми під впливом негативної поведінки з боку батьків або інших дорослих членів родини (зловживання алкоголем, прояв агресії, жорстокість, безробіття, правопорушення тощо) [2, с. 17].

Соціальному працівнику треба керуватися тим, що за деструктивною поведінкою, дисфункційністю сім'ї схований високий рівень її тривожності. Згідно із концепцією соціальної регресії М. Боуена, емоційні проблеми в суспільстві впливають на емоційні процеси сім'ї і існують ті ж самі механізми зниження тривоги, що і в сім'ї, наприклад, за допомогою зливу, об'єднання, конформізму, а потім – тоталітаризму. Чим триваліша і сильніша присутність тривоги в суспільстві, тим чіткіше спостерігається соціальний регрес – фундамент низького рівня диференціації у сім'ї.

Тільки своєчасна увага, системний підхід до вивчення проблем сім'ї, комплекс заходів і дій, першою серед яких стоятиме психологічна допомога, дасть можливість впоратися із багатьма типовими проблемами сім'ї, попередити зростання злочинів та правопорушень серед неповнолітніх, розповсюдження наркоманії, алкоголізму та інших негативних проявів середовища. Професійна підготовка соціальних працівників до цієї діяльності є надзвичайно важливою і своєчасною.

Література:

1. Варга А. Теория семейных систем Мюррея Боуэна / Анна Варга, Инна Химитова. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, факультет психологии. – М., 2009. – С. 11-15.
2. Социология молодежи: учеб. / Отв. ред. В.Т.Лисовский. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – С. 37-41.
3. Сорокин П. Кризис современной семьи / П. Сорокин // Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. – 1916. – № 1. – С. 69.
4. Федорович Е. Ю. Животные-домашние питомцы как элементы семейной системы: взгляд с точки зрения теории семейных систем М. Боуэна / Е.Ю. Федорович, А.Я. Варга. – М.: Институт практической психологии и психоанализа, кафедра системной семейной психотерапии. – М., 2010. – С. 56-60.
5. Papero D.V. The Family as a Unit in Bowen Family Systems Theory. Ch. 2 / Papero D.V. – Boston, Allyn and Bacon, 1990, pp.21-36.
6. Kerr M.E. The Emotional System in Family Evaluation / Kerr M.E., Bowen, M. – N-Y: Norton & Company, 1988. – 286 p.
7. Bowen M. A Family Concept of Schizophrenia / Bowen M. – NY: Jason Aronson, 1982, pp. 29-32.

Мальцева Т.Е. Основы психодиагностики и психоконсультирования в профессиональной подготовке социальных работников. В статье дается новое представление о семье как единой системе, раскрываются причины семейной деструкции и дисфункции.

Ключевые слова: система семьи, деструкция, дисфункция, дифференциация, паттерн.

Mal'tseva T.E. The basics of psycho-diagnostic and psycho-consultation in the professional training of social workers. The article deals with the new idea of the family as a single system. The reasons for family destruction and dysfunction are revealed.

Key words: system of the family, destruction, dysfunction, differentiation, pattern.

УДК 316.334.4:316.64

Огаренко Т.О.,

канд. соціол. наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету

Правосвідомість та її роль у врегулюванні соціально-правових відносин

У статті подано соціологічну інтерпретацію сутності правової свідомості, яка ґрунтується на таких поняттях як «потреби», «інтереси», «право», «правомірна поведінка». Розглянуто принципи вияву правосвідомості у поведінці громадян як правосуб'єктів. Окреслено механізм впливу правосвідомості на регулювання соціально-правових відносин.

Ключові слова: правосвідомість, громадянин, правосуб'єкт, потреби, право, інтереси, соціально-правові відносини, процес регулювання.

Проблема дотримання правових засад життя у сучасній Україні є однією з найактуальніших і дискусійних серед політиків та науковців. Особливо нагальною вона стала у зв'язку із судовими процесами (2011 р.), головними фігурантами яких стали опозиційні нинішній владі політики Ю.Тимошенко та Ю.Луценко. Практично кожний їх прибічник: чи то однопартієць, чи то народний депутат, чи то науковець, чи то пересічний громадянин висловлювали думки у мас-медіа про те, що ці судові процеси є суто політичними, замовними і несправедливими. Майже всі погоджувалися з тим, що вони є наслідком низького рівня правової культури та правосвідомості українського суспільства та провладності й необ'єктивності теперішньої судової системи.

Відтак, дослідження стану правосвідомості та з'ясування особливостей її впливу на соціально-правові відносини є своєчасним і необхідним для розуміння діяльності правоохоронних органів і захисту прав громадян, тобто того, як вона впливає на правову реальність. Однак, як зазначає І.Тімуш, співвідношення понять «правова реальність» та «правосвідомість» є однією з найбільш дискусійних проблем теоретико-правової науки, насамперед філософії права, оскільки є «прямою конкретизацією основного світоглядно-філософського питання по відношенню до царини правових феноменів» [1, с. 95]. З одного боку, можна погодитися з дослідницею, адже дійсно складно досліджувати будь-які феномени, а феномен права тим більше, оскільки досі не визначено остаточно межі правової реальності та її інтерпретативну форму у суб'єктивній та суспільній свідомості. З іншого боку, можна переконливо стверджувати, що соціологи мають достатній дослідно-процедурний механізм для з'ясування громадської думки стосовно різних об'єктів та предметів реальності, зокрема стосовно стану реалізації права у реальній площині – реальному соціальному просторі. Спостереження за політичними та правовими подіями, що відбуваються в сучасному суспільстві, вказують на те, що рівень правової свідомості залишається вкрай низьким, оскільки вражаючою є статистика правопорушень у різних галузях суспільного життя. Так, за даними Міністерства внутрішніх справ України у 2009 р. було зареєстровано 434 678 злочинів, а у 2010 р. – 500 902, що на 15,2% більше. Кількість злочинів проти громадського порядку та моральності у 2009 р. становила 16 255, а у 2010 р. – 15 557, а проти життя та здоров'я людини – 20 410 та 19 017 відповідно [2].

У зв'язку із цим метою статті є з'ясування ролі правосвідомості у врегулюванні соціально-правових відносин. Для досягнення мети слід вирішити такі завдання:

- уточнити сутність та структуру правової свідомості з погляду соціологічної науки;

- з'ясувати основні принципи вияву правосвідомості громадянами у суспільних відносинах;
- виявити, яким чином правосвідомість впливає на врегулювання соціально-правових відносин.

Дослідження правознавчої літератури з питань визначення сутності правосвідомості та екстраполяції її у соціальний простір дало нам можливість інтерпретувати її через посередництво таких понять як «потреби» та «інтереси» [3]. Ми вважаємо, що правосвідомість варто розглядати як *форму (різновид) свідомості, яка є усвідомленням соціальним суб'єктом (індивідом, соціальною групою чи суспільством) життєвої потреби у домінуванні права в суспільних відносинах*. А усвідомлення людиною суспільного буття, зокрема суспільних відносин, які становлять його основу, виявляється, дійсно, за допомогою думок, почуттів, оцінок і реалізується у судженнях, які кодуються відповідною вербальною інформацією. Таке розуміння правосвідомості відрізняється від тих, що подано юристами [1; 4; 5], насамперед, уточненням його сутності, яка полягає не тільки у системі почуттів, поглядів, ідей, теорій і традицій стосовно права, а й, насамперед, в усвідомленні людиною *потреби жити у правових умовах*, дотримуватися правових норм і принципів життя завжди й усюди.

Термін «потреба», на жаль, невиправдано забутий правознавцями при визначенні правосвідомості, акцент вони роблять на системі права, розумінні його як визначального і вихідного поняття. Адже людські потреби, як зазначають філософи, «мають предметну спрямованість, якій передують так звана пошукова поведінка у межах ситуації, коли актуалізація та конкретизація потреб стимулює пошук предметів і способів їх задоволення» [6, с.505]. Таким чином, утворюється і виявляється конкретно-історичний механізм виникнення, функціонування та задоволення людських потреб. Вочевидь, реалізація потреби неможлива без її усвідомлення, яке залежить від рівня культури, освіченості людини. А усвідомлення людиною потреби (її предмета, змісту) формує мету, способи її досягнення, тобто форми інтересів, які і спонукають її до відповідної сфери діяльності.

Вважаємо, що визначення сутності правосвідомості через потреби людини (або групи) і через право має більший сенс, ніж тільки через право, оскільки розкриває детермінаційну її основу. Право, дійсно є визначальним при розумінні громадянами нормативності і санкціонованості суспільного життя, однак його можна добре розуміти, усвідомлювати, знати його основні імперативи і разом з тим постійно порушувати, оскільки у людини може і не існувати потреби завжди його дотримуватися, наприклад, у суспільстві, якому властива аномія (Е. Дюркгейм). А коли не існує потреби, то й не виникає інтересу до будь-якого явища чи дії. Якщо інтересу немає, то навряд чи можна говорити про наявність правосвідомості. Адже процес усвідомлення людьми якихось правових явищ або процесів відбувається тоді і тільки тоді, коли до них є певний інтерес, який спрямовується на конкретну сферу соціальної діяльності. Об'єктивна складова інтересу людини пов'язується з умовами життя, зокрема із суспільними відносинами (соціально-економічними, соціально-політичними, соціально-правовими тощо), а суб'єктивна – з їх усвідомленістю. Люди, які не усвідомлюють потребу жити у правовому полі, звісно, намагаються досягти життєвого успіху позаправовими шляхами. А потреба жити в соціальному просторі, який визначається певними правовими обмеженнями, вимогами і зобов'язаннями, породжує і систему відповідних почуттів, поглядів, ідей, теорій та традицій, які виражають ставлення громадян до чинного законодавства.

Виходить, що сутність правосвідомості таки виявляється завдяки людським потребам. Тож постає таке запитання: завдяки яким потребам – фізіологічним, екзистенційним, соціальним, престижним чи творчим (А. Маслоу) – формується правосвідомість? Оскільки потреби становлять єдиний комплекс вимог людини до умов життя, то напевно всі потреби людини, як би вони не визначалися (первинні та вторинні; фізіологічні, соціальні й інтелектуальні; ситуативні та стратегічні тощо) певним чином впливають на формування правосвідомості. Особливістю правосвідомості є те, що вона формується не тільки завдяки вербальному научінню в процесі соціалізації людини, а перш за все, завдяки конкретним діям інших, причому таким, які сприяють задоволенню потреб діючого індивіда. Звісно, що

людина, вступаючи у будь-які суспільні відносини, прагне, насамперед, знайти шляхи співжиття з іншими для реалізації своїх потреб. І кожна дія людини має одночасно і суб'єктивний, і суспільно орієнтований характер, оскільки вона враховує суспільні або соціальні інтереси.

Згадаймо М. Вебера, який зазначав, що соціально орієнтовна дія є суб'єктивно усвідомленою стосовно поведінки інших людей і будь-які цілераціональні дії завжди орієнтовані на очікування. Однак у цьому випадку очікування суб'єктивно діючого індивіда можуть ґрунтуватися на тому, що «він передбачає можливим очікувати і від інших суб'єктивно усвідомленої поведінки і тим самим з різним ступенем ймовірності заздалегідь вирахувати, ґрунтуючись на певних *сміслових* зв'язках, і шанси інших людей» [7, с. 509–510]. Далі вчений додає, що це очікування може бути суб'єктивно заснованим на тому, що діючий індивід «доходить угоди» з іншими людьми, «досягає домовленості» з ними, «дотримання» якої (відповідно до його власного осмислення такої домовленості), він, як йому видається, має достатньо підстав очікувати від них. А основною підставою для виконання очікувань може бути, як правило, угода, яка ґрунтується на правових засадах, тобто за умов того, що людина є не просто громадянином, а й свідомим правовим суб'єктом.

Однак зауважимо, що усвідомлення людиною принципу *«стати і бути правовим суб'єктом»* має різний ступінь вияву у різних громадян. Один може усвідомлювати необхідність *«стати громадянином і не бути активним правосуб'єктом»*, тобто дотримуватися права лише тоді, коли це потрібно для задоволення особистісних потреб, а не потреб інших людей. Така позиція притаманна тим людям, які порушують право тоді, коли така можливість виявляється, і порушення може навіть загрожувати і їх безпеці, і безпеці інших людей.

Друга група людей – це ті, хто прагне *«стати громадянами і бути активними правосуб'єктами»* у суспільстві. Їм властиве постійне дотримання права, незалежно від ситуації чи наслідків, які має їх діяльність. Рівень їх правосвідомості є високим і постійно рефлексуючим. Вони активно виявляють себе у громадській діяльності, прагнуть посісти такий соціально-професійний статус, який надає їм якомога більше можливостей впливати на суспільне буття шляхом застосування виключно правових методів і законних шляхів для захисту прав інших людей та здійснення правосуддя.

Третій групі властива позиція *«не стати громадянином, але бути активним правосуб'єктом»*. Це, як правило, люди, що ведуть активну міжнародну діяльність, постійно змінюють свій соціально-територіальний статус, залишаючись при цьому громадянами тільки однієї країни, але реалізуючи усвідомлену потребу бути скрізь активними правосуб'єктами і діяти виключно в межах правових вимог.

Характерно, що правосвідомість притаманна всім названим групам людей, оскільки вони добре усвідомлюють нормативні вимоги, які існують у суспільстві, наслідки їх порушення. Однак у кожній з цих груп людей різний рівень усвідомлення власних потреб, який і визначає ступінь розвитку їх правосвідомості, що й вказує на користь необхідності визначення її сутності через посередництво людських потреб і права, а не тільки права, як це роблять практично всі правознавці.

Інтерес до права мусить виявлятися у правомірній поведінці, оскільки іншого способу її вияву просто не існує. На жаль, у визначеннях правосвідомості, які подаються в юридичній літературі, не відчувається прямого зв'язку із правовою дією, що, на нашу думку, значно знижує цінність наукового підходу до його визначення. Адже цілком зрозуміло, що процес усвідомлення людиною верховенства права зумовлюється певними соціально-правовими відносинами, які є реальними взаємодіями конкретних суб'єктів і виникають у сфері суспільного буття, зокрема на ґрунті соціально-економічної діяльності, оскільки вона вимагає насамперед правознавчого забезпечення. Людина здатна усвідомлювати певні потреби виключно через конкретні форми взаємодії з навколишнім світом, а відтак, вона усвідомлює і необхідність домінування права як загальної цінності або способом особистісної взаємодії з іншими людьми, або спостерігаючи за відносинами і діями інших людей. Тож розуміння правосвідомості реалізується не тільки у почуттях, оцінках і судженнях громадян, а й у їх конкретних діях як

прецедентах (виявах) права у процесі здійснення соціально-правових відносин з іншими людьми. А це означає, що саме правосвідомість і є тим домінантним чинником, який регулює соціально-правові відносини, що становлять основу суспільного буття.

Яким же чином правова свідомість регулює соціально-правові відносини у суспільстві? Для цього на основі вищевикладеного остаточно визначимося із розумінням *правосвідомості як форми (різновиду) свідомості, яка є, насамперед, усвідомленням соціальним суб'єктом (людиною, соціальною групою чи суспільством) життєвої потреби в домінуванні права у суспільних відносинах і діяльнісним виявом правомірної поведінки.*

Якщо вона не буде виявлятися у певній соціальній поведінці чи діяльності, то тоді вона залишиться виключно абстрактною теоретичною категорією, яка є тільки взірцем, ідеалом, а не чинником впливу на соціальну реальність. Тільки *діяльнісний вимір* правосвідомості надає їй конкретного вигляду, підкреслює її життєвий характер.

На підставі цього спробуємо виокремити *такий механізм впливу правосвідомості на врегулювання соціально-правових відносин у суспільстві:*

перший етап полягає в тому, що *життєві потреби* людини примушують її *усвідомлено* поставитися до об'єктивних і суб'єктивних умов соціального існування, зокрема його нормативного забезпечення, оскільки вона народжується, соціалізується, розвивається і реалізує себе у суспільстві. Потреба забезпечувати себе продуктами харчування, одягом, побутовими товарами, потреба вчитися, працювати, укладати шлюбні, сімейні та дружні стосунки тощо – усе це вимагає знання і розуміння існуючих засад життєдіяльності, які унормовуються відповідно до прийнятих у суспільстві або в соціальних групах, спільнотах соціальних норм і правових законів.

На *другому етапі усвідомлення людиною своїх життєвих потреб* породжує емоційну, підвищену її увагу до певної сфери життєдіяльності, в якій би вона хотіла реалізувати свої здібності і можливості. Це сприяє зародженню та формуванню у неї *соціальних інтересів*, завдяки яким вона концентрує увагу і свої прагнення на найбільш значущих для неї предметах і явищах, умовах людського співіснування, оскільки кожна сфера суспільного життя функціонує завдяки людям, їх спільнотам, соціальним інститутам та соціальним організаціям, які узгоджують свої відносини відповідним нормативним та законним способом.

Третій етап виявляється в тому, що в людини відбувається *усвідомлення соціальних інтересів і соціальних експектацій* (очікувань інших людей) стосовно суспільно визнаних і законодавчо усталених *соціальних норм* (і моральних, і правових), завдяки яким існують соціально-правові відносини у суспільстві. Тобто це означає, що людина мусить поступитися своїми особистісними інтересами заради інтересів тих людей, до середовища яких вона прагне інтегруватися і свідомо примусити себе визнати їх як основу соціоноративної реальності.

На *четвертому етапі* відбувається формування правосвідомості людини, тобто *свідомий вибір* (або відбір) нею соціальних норм (нормативних і законодавчих цінностей), які вона, незважаючи навіть на неприйняття, готова дотримуватися і виконувати для того, щоб досягти того соціально-правового статусу, якого вона прагне, тобто посісти бажане місце і виконувати особистісно-суспільну роль у соціально-правових відносинах, які становлять каркас правової системи суспільства, а відтак, і суспільних відносин.

П'ятий етап визначається тим, що людина *свідомо* прагне набути і виявити свої погляди, судження, ставлення до соціальних норм (права, закону) у конкретній правомірній (або у неправомірній) поведінці та діяльності, впливаючи на поведінку інших, відтворюючи або реконструюючи існуючі соціально-правові відносини. Цей етап може розпочатися приблизно на початку трудової діяльності людини і тривати упродовж усього її життя. Він є визначальним у виміру рівня правосвідомості людей.

Означений механізм впливу правосвідомості на соціально-правові відносини може здійснювати у будь-якій сфері, у будь-якій спільноті, у будь-який період їх формування та існування. Його дієвість залежить від особистісних і групових якостей тих громадян та їх об'єднань, органів та структур, які унормовують свої відносини для задоволення своїх потреб і реалізації особистісних та групових інтересів.

Аналіз різних поглядів на правову свідомість дає нам підстави пов'язувати її сутність з

точки зору соціологічної науки, на відміну від правознавчої (де вона розуміється як сукупність поглядів, почуттів, емоцій, теорій і компетенцій, уявлень і настанов людини, суспільних груп і суспільства в цілому щодо чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання), перш за все, з усвідомленням соціальним суб'єктом потреби у домінуванні права у суспільних відносинах, а також із діяльнісним виявом свідомого ставлення до соціальних норм, зокрема права, у правомірній поведінці.

Тільки усвідомлена людиною потреба жити і діяти у правовому просторі сприяє формуванню у неї відповідної системи почуттів, поглядів, уявлень і настанов щодо чинного чи бажаного права. Коли людина відчуває себе свідомим правосуб'єктом, який здатний *не тільки усвідомлювати*, але й *відстоювати* свої конституційні права, гарантії і *виконувати* свої громадянські обов'язки, є сенс говорити про її активну громадянську позицію. Тобто правосвідомість і громадянська позиція є невід'ємними компонентами формування громадянина й активного правосуб'єкта.

Правосвідомість, ґрунтуючись на життєвих потребах, соціальних інтересах, виявляючись через усвідомлене ставлення до соціальних норм та соціальних експектацій, зокрема до права та чинного законодавства, є одним із найважливіших регуляторів соціально-правових відносин у суспільстві. Це виявляється у практичній діяльності (правомірній чи неправомірній) суб'єктів правової системи у відтворенні або реконструюванні соціально-правових відносин у суспільстві. З іншого боку, соціально-правові відносини впливають на рівень правової свідомості громадян, оскільки визначають характер ставлення до права у суспільстві та, відповідно, формують соціально-правову реальність. Дослідження особливостей соціально-правових відносин має широкі перспективи для соціолога.

Література:

1. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 94–100.
2. Стан та структура злочинності в Україні (2009–2010 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/mai%20n/uk/publish/article/374130>.
3. Огаренко Т.О. Правова свідомість як чинник формування громадянської позиції сучасної української молоді / Т.О. Огаренко // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. / [гол. ред. О.Л. Скідін]. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 45. – С. 174–183.
4. Правознавство: підручник / [авт. кол. С.Е. Демський, В.С. Ковальський, А.М. Колодій (керівник авт. кол.) та ін.; за ред. В.В. Копейчикова]. – 6-те вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 732 с.
5. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні / С. Кравченко // Право України. – 2009. – № 12. – С. 140–143.
6. Потреби / М. Надольний // Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В.І. Шинкарук]; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ. – К.: Абрис, 2002. – 743 с.
7. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / М. Вебер; [сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

Огаренко Т.А. Правосознание и его роль в урегулировании социально-правовых отношений. В статье представлено социологическую интерпретацию сущности правового сознания, которая основывается на таких понятиях как «потребности», «интересы», «право», «правомерное поведение». Рассматриваются принципы проявления правосознания в поведении граждан как правосубъектов. Очерчивается механизм влияния правосознания на регулирование социально-правовых отношений.

Ключевые слова: правосознание, гражданин, правосубъект, потребности, право, интересы, социально-правовые отношения, процесс регулирования.

Ogarenko T.O. Legal awareness and its role in the regulation of socio-legal relations. Sociological interpretation of the essence of legal awareness is presented in the article. It is based on such concepts as "needs", "interests", "law", and "legal behavior". The principles of legal awareness concerning citizens' behavior as legal subjects are reviewed. The mechanism of legal awareness influence on the regulation of socio-legal relations is described.

Key words: legal awareness, citizen, legal subject, law, interests, needs, socio-legal relations, regulation process.

УДК 316.343-058.13

Рахманов О. А.,

канд. соціол. наук,
доцент кафедри політології та соціології
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Політична суб'єктність власників великого капіталу за умов капіталістичних перетворень

У статті аналізуються системні зміни політичної суб'єктності великих власників у процесі розвитку світового капіталізму. Порівнюється специфіка взаємовідносин держави і великих власників на ранньому етапі розвитку товарного капіталізму та у часи, коли зріс державний сектор макроекономіки і суттєво змінилося співвідношення контролю і власності в корпораціях.

Ключові слова: власники великого капіталу, політична суб'єктність.

Соціальна структура певного суспільства у своїй динаміці рухлива та мінлива. Вплив кожного класу, верстви чи групи може зростати чи спадати. Будь-яка група стає суб'єктом політики тоді, коли, самоорганізуючись та усвідомлюючи свої інтереси, вона не тільки протистоїть іншим соціальним групам або взаємодіє з ними, а й конфліктує або співпрацює із політичною владою. Економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль політичного суб'єкта у суспільстві може претендувати лише нечисленна верства великих власників, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. Водночас низький рівень легітимації приватної власності в українському суспільстві та невирішеність питання правового захисту власності актуалізує проблему взаємодії великих власників і держави. Тому у науково-пізнавальному і прикладному сенсі винятковий інтерес становить світова динаміка взаємовідносин держави і великих власників за умов капіталістичних перетворень.

Метою цієї статті є аналіз системних змін політичної суб'єктності великих власників у процесі розвитку капіталізму. Для реалізації мети потрібно порівняти специфіку взаємовідносин держави і великих власників на ранньому етапі розвитку товарного капіталізму та у часи, коли зріс державний сектор макроекономіки й суттєво змінилося співвідношення контролю і власності в корпораціях. Крім цього, слід проаналізувати сучасні типи взаємодії між державою і капіталом у західних і постсоціалістичних суспільствах.

Сутність політичної суб'єктності великого приватного капіталу полягає у контролі над економічними важелями функціонування суспільства, які забезпечують вплив на владу. Основний зміст політичної суб'єктності великих власників збігається зі змістом економічної суб'єктності – привласненням, збереженням та переданням у спадок власним нащадкам економічних активів. На різних етапах розвитку капіталізму втручання держави в економічну політику зумовлювало великий приватний бізнес реагувати адекватно своїм можливостям. З точки зору марксизму, основними суб'єктами політичної сфери суспільства є соціальні класи. Саме класова боротьба є основним полем суб'єктності. Марксизм стверджує, що при будь-якому типі економічної організації панівним класом є той, який володіє засобами виробництва (фабриками, сировиною, технологіями тощо) і здійснює над ними контроль. Завдяки економічній владі панівний клас вирішує долю тих, хто на нього працює. У феодальному суспільстві цим класом були дворяни, які здійснюють контроль над кріпаками, в капіталістичному суспільстві – буржуазія (власники засобів виробництва) над робітниками [1, с. 428]. К.Маркс прагнув визначити економічний, політичний та соціальний устрій певного суспільства з точки зору класу, який володіє засобами виробництва.

Однак вже з появою акціонерних товариств Ф.Енгельс зазначав, що для капіталіста не залишилося іншої громадської діяльності, крім зосередження на накопиченні доходів [2, с. 289]. У подальшому ідеї концепції «революції менеджерів» лягли в основу теорій, які розвивали тези про відокремлення приватної власності від виробничого контролю і відповідно зниження рівня політичної суб'єктності великих власників. Зокрема, найбільш відомою є теорія постіндустріального суспільства Д.Белла, яка проголосила зміни в системі економічної влади, обумовлених «розпадом сімейного капіталізму». У своїй книзі «Кінець ідеології», яка вийшла друком у 1960 р., Белл пише: «Більше вже немає «шістдесят сімей» Америки (чи навіть «двісті сімей» Франції). Сімейний капіталізм означав соціальне і політичне, так само як і економічне панування. Його вже немає. Багато середніх за розміром підприємств ще знаходяться у сімейній власності, коли син заступає батька (наприклад, броварні), і багато міст, такі, як Сан-Луїс і Сінсіннаті, досі носять відбиток старого панування окремих сімей, але в цілому система сімейного контролю завершилася... Дві «тихі» революції у відносинах між владою і класовим становищем у сучасному суспільстві, здається, знаходяться в процесі. Однією є зміна в *режимі доступу* до влади настільки, наскільки успадкування стало невизначальним; іншою зміна *природи самої влади* настільки, наскільки технічні навички більше, ніж власність, і політичне становище більше, ніж багатство, стають основою, на якій тримається влада» [3, р. 44–45]. Наслідком цього є руйнування правлячого класу на основі приватної власності, натомість в постіндустріальному суспільстві технічна кваліфікація, джерелом якої стає освіта, є новим способом досягнення влади. Т.Парсонс і Н.Смелзер також стверджували, що такі родини як Вандербільти, Гарімени, Моргани, Карнегі, Рокфеелери, які свого часу через власність контролювали великий бізнес, здебільшого втратили здатність зберігати свої позиції у ролі панівного класу у суспільстві [4, р. 254].

Водночас, побутує й інша думка щодо причин динаміки політичної суб'єктності великих власників у ХХ ст. Зокрема, український соціолог А.Малюк пов'язує це динамікою із глобальними циклами економічного розвитку [5]. У період 1945–1973 рр. правлячі класи провідних імперіалістичних держав були змушені під впливом ідеологічного виклику з боку СРСР та поширенням масового робітничого руху та вдатися до реформ, наслідком яких було виникнення «держави загального добробуту» із введенням соціального і трудового законодавства, створенням системи соціального захисту, визнанням прав профспілок, державним регулюванням економіки, контролем над рухом капіталу і обмеженням свободи дій фінансових еліт (їх влади, доходів та багатства порівняно з періодом, що передував Великій депресії).

Цей компроміс між капіталом і працею лежав в основі створення в капіталістичних розвинутих країнах «суспільства масового споживання» і «середнього класу». Однак у зв'язку з розпадом світової системи соціалізму почалося остаточне перетворення неолібералізму на домінуючу модель глобального розвитку, спрямовану на руйнування попередньої соціальної конфігурації, оскільки економіка масового споживання суттєво обмежувала надприбутки капіталістів і була надто дорогою для них. Зіткнувшись на початку 1970-х років з кризою накопичення капіталу, правлячі класи зробили спробу відкинути соціальний компроміс і відмовитися від обов'язків, які на них накладала «соціальна держава». Внаслідок того, що у подальшому СРСР розпався, робітничий рух виявився ослабким перед обличчям об'єднаного світового капіталу. «Відтоді як альтернативний світовий соціально-економічний устрій був усунутий і робітничий рух у розвинутих капіталістичних країнах, що зазнав у ході неоліберальної контрреволюції важкої поразки, зазнали суттєвих змін соціальна поведінка бізнесу та система цінностей, що її спрямовувала. Великий бізнес здійснив соціальний реванш і повернувся до ідеології індивідуалізму, конкурентності та війни всіх проти всіх, у якій перемагає найсильніший. З цього погляду неоліберальна глобалізація є повстанням, бунтом фінансової еліти проти обмежень кейнсіанського компромісу. Вона означає звільнення капіталу від будь-якої національної та соціальної відповідальності, надання йому можливості відкинути соціальні зобов'язання та перетворювати весь світовий соціально-економічний простір на об'єкт безжальної необмеженої експлуатації. Отже, у процесі неоліберальних контрреформ відбувається процес переродження підприєм-

ницького класу на соціально-безвідповідальне спекулятивно-лихварське середовище» [5, с. 180]. Таким чином, сутність сучасного неолібералізму полягає у відновленні влади фракції найбагатших власників капіталу – фінансової еліти. В її інтересах забезпечено необмежену свободу руху мобільного капіталу в пошуках максимального прибутку та усунуті структурні обмеження й перешкоди його діяльності.

З розвитком державно-монополістичного капіталізму економічна діяльність власників великого капіталу все більше почала залежати від макроекономічних рішень, прийнятих на рівні держави. Розробка довгострокової стратегії економічного розвитку все сильніше визначається політичними чинниками. Водночас економіка більшою мірою, ніж за часів класичного капіталізму, є визначальним чинником політичного курсу капіталістичної країни. Це призвело до значної інтеграції політичної та економічної систем. Спільність інтересів великого приватного капіталу та політичної еліти зумовила наростання проблем, вирішення яких потребувало спільних консультацій та взаємних зобов'язань. За таких умов великі власники частіше прагнули «вмонтувати» своїх представників у державні структури, формалізувати через систему консультацій свої відносини з верхами державного апарату. При цьому власники капіталу безпосередньо не завжди знаходяться на політичних посадах, оскільки владу можуть здійснювати носії влади, наділені суб'єктом влади (власниками засобів виробництва) владними повноваженнями. Це створює ілюзію, що влада носіїв незалежна в цілому від влади домінуючого класу. Якщо в ході економічного зростання вплив політичної влади залишається незмінним, то економічна могутність власників капіталу зростає ще більше. До того ж приватний капітал не тільки накопичується, але й все сильніше концентрується в руках невеликої кількості людей. Держава, у свою чергу, прагне закріпити механізм зворотного зв'язку із впливовими колами власників. Таким чином, взаємопроникнення та взаємовплив держави та власників великого капіталу у сфері економіки поступово інституціоналізував відносини між ними.

Основний зміст політичних інтересів власників великого капіталу полягає у прагненні заволодіти, зберегти та передати у спадок свою власність як джерело політичної суб'єктності. Реалізація цих інтересів лежить у площині функціонування сприятливого політичного режиму. Механізми втілення цих інтересів залежать від домінуючої політичної культури суспільства. У демократичних суспільствах реалізація політичних інтересів великого капіталу переважно полягає у фінансуванні політичних партій, виборчих кампаній політичних лідерів, державних проектів [6]. В авторитарних суспільствах великі власники можуть безпосередньо бути присутніми у політиці. Вони особливо не вирізняються політичною активністю, однак для страхівки оволодівають представницьким імунітетом. Відповідно до типу суспільства різниться специфіка взаємодії між державою і великим капіталом.

Як зазначають Я.Жаліло, В.Луцацій та А.Сменковський, сучасна взаємодія між державою і капіталом може розвиватися по двох напрямках – інституційний або олігархічний [7, с. 39]. *Інституційний* тип заснований на інституціалізації взаємовідносин держави і бізнесу, за якої центральним посередником у взаємодії держави і бізнесу та захисті корпоративних інтересів стають громадські об'єднання – союзи і асоціації підприємців. Така модель практикується у всіх розвинутих країнах. Розширення економічних функцій держави, посилення податкового режиму, активізація лівих сил та профспілок зумовили усвідомлення у середовищі великих власників своєї класової спільності та необхідності все активніше включатися у політичну боротьбу, щоб вже на політичному рівні захищати свої інтереси і, особливо, власність та економічний вплив. Протягом останнього століття спостерігається стрімке зростання масштабів грошових внесків великих власників, насамперед корпорацій, у фонди виборчих кампаній політичних партій і окремо взятих кандидатів. Одночасно національні уряди під тиском громадськості приймали законодавчі обмеження для внесків з боку бізнесу. Великі корпорації та їх власники успішно знаходять «шпаринки» та канали для доступу політичних партій і держслужбовців до великих грошей і відповідно для захисту своїх інтересів у структурах влади. Для цього вони створюють різноманітні фонди, комітети, організації, за допомогою яких легальним і напівлегальним шляхами

(надмірні гонорари за виступи, доступ до низьковідсоткових кредитів тощо) «заохочують» політичних гравців на свою користь [8, с. 262].

Однак слід зазначити, що важливою особливістю розвинутих країнах зі стійким громадянським суспільством та системою забезпечення прав власності є те, що власники великого капіталу не потребують безпосередньої участі в державному врядуванні. Зазвичай великі власники фінансово підтримують політичні партії та окремих політиків, які забезпечують їхні права власності. Крім політичних партій, виразниками групової активізації бізнес-еліти у розвинутих країнах виступають галузеві або загальнонаціональні об'єднання. Зокрема, координуючими центрами політичної та громадської діяльності великого бізнесу, включаючи великих власників, є національні підприємницькі спілки – американські Національна асоціація промисловців (НАП), Торгова палата та Комітет економічного розвитку, Конфедерація британської промисловості (КБП), Національна рада французьких підприємців (НРФП), італійська Конфедерація промисловців (Конфіндустрія).

У Сполучених Штатах консолідація та політична активність бізнес-класу найбільш помітна у період найбільшого втручання держави в економіку. Національна асоціація промисловців (НАП), яка була заснована ще у 1895 р., об'єднує наймогутніші концерни країни. НАП відіграє велику роль у системі політичного і суспільного життя США: близько 20 постійних комітетів цієї організації аналізують і розробляють рекомендації щодо безпосередньої діяльності державного апарату США (зовнішня політика, економічний стан країни і прогнозування, міжнародна економічна діяльність, соціальні зміни усередині країни, зв'язок із громадськістю, профспілки і робочий рух, оподаткування та ін.). Натомість у Європі солідаризація бізнесу відбувалася переважно під впливом поширення робітничого руху, профспілкової діяльності та загострення класових суперечностей. Основним завданням національних бізнесових об'єднань є спротив урядам розширити державний сектор економіки, послабити привабливість програм лівих сил та підпорядкування собі профспілкової діяльності робітників. Із створенням Європейського Союзу (ЄС) відбулася консолідація великого бізнесу на загальноєвропейському рівні: були створені такі організації як Союз промисловців ЄС, Союз промислових конфедерацій і конфедерацій підприємств Європи.

Разом з цим, інституційний тип взаємовідносин бізнесу і влади передбачає дві принципові моделі просування інтересів капіталу в органах влади. Перша модель – фахова система лобіювання, що передбачає наявність фахової лобістської діяльності з метою одержання доходів, умови якої регулюються спеціальним законодавством. Найбільш розвинута система фахової лобістської діяльності склалася у США. Лобізм у цій країні визнається професією, закріпленою на законодавчому рівні. Для запобігання корупції у цій сфері чинне законодавство ретельно регламентує всі аспекти лобістської діяльності. Друга модель будується на принципово інших засадах і становить некомерційну діяльність з просування бізнесових інтересів публічними неурядовими організаціями (асоціаціями, радами, альянсами та ін.). Ця модель переважно набула розвитку в європейських країнах, де часто не визнають інституту фахового лобізму. Зокрема, у Франції просування інтересів великого капіталу в органах влади здійснює Соціально-економічна рада, яка покликана надавати органам влади висновки з усіх законопроектів економічного та соціального характеру. Подібні органи діють також в Австрії і Голландії [9, с. 114–115].

За умов *олігархічного* типу узгодження інтересів невелика група бізнесменів і керівників підприємств, орієнтована на індивідуалістичні стратегії та вузькокорпоративні інтереси, одержує прямі виходи в серцевину політичної системи. Такий тип не потребує ані корпоративних форм самоорганізації, ані створення «партії інтересів». Влада, до якої вона отримала постійний доступ, стає для неї одночасно і «партією», і «корпорацією». Їй потрібна стабільність у вигляді консервації поточного становища – і як можливість зберегти свої привілейовані позиції у системі влади, і як засіб недопущення нових економічних потрясінь і політичних катастроф. Олігархічний тип узгодження інтересів як найбільш дешевий та ефективний у короткостроковій перспективі метод набув поширення в східноєвропейських країнах, зокрема, у Росії та Україні. Найбільш значуща частина взаємовідносин бізнесу з державою перемістилась у вузький соціальний простір, вільний від інституційних обме-

жень, центральне місце в якому зайняли неформальні зв'язки на вищому рівні. Відбулась політизація економіки – формування елітних економічних груп, які здобувають конкурентні переваги внаслідок зрощування з державною владою та зацікавлені у збереженні ситуації дефіцитності ресурсів і невизначеності економічної політики. Лобіювання цими групами своїх вузькогрупових цілей приводить до перерозподілу ресурсів замість забезпечення умов для ресурсотворення, підвищує непередбачуваність державної політики й рівень підприємницьких ризиків, погіршує інвестиційний клімат у країні, перешкоджає становленню механізмів ринкової оцінки ефективності, а відтак – підвищенню міжнародної конкурентоспроможності національної економіки. Уразливість олігархічної координації зв'язана, крім того, з її нестійкістю – вона здійснюється на вузькому соціальному просторі і за відсутності формальних процедур [7, с. 41].

Неформальний характер домовленостей і угод ставить їх у пряму залежність як від співвідношення сил всередині олігархії, так і від волі самого політичного режиму. Коли немає інститутів захисту права власності, великі власники змушені інвестувати частину своїх ресурсів на захист прав власності. Внаслідок цього потерпає виробнича діяльність. Основними важелями впливу на державу великі власники використовують лобістські групи у національних парламентах, підкуп посадових осіб в урядах, використання економічного тиску та загрози політичної дестабілізації. Однак за таких умов політична суб'єктність великих власників залишається дуже хиткою і мінливою. У випадку консолідації політичного класу крупний капітал швидко втрачає свій політичний вплив. На прикладі Росії можна побачити, що за умов відсутності легітимності набутої власності великі власники швидко втратили політичну суб'єктність з приходом В.Путіна та «силовиків», яку вони мали 1990-і роки. У суспільствах, де політичні еліти роз'єднані, віддалені від влади фінансово-промислові групи можуть організувати спротив діям панівного режиму. Прикладом цього можуть бути події 2002–2004 р. в Україні, коли «відлучена» від влади та ресурсів частина бізнес-еліти підтримала опозиційний «помаранчевий» рух.

Інституційний або олігархічний тип взаємодії між державою і капіталом залежить також від специфіки суспільства. На думку О.Криштановської, демократизація і розвиток ринкових відносин були двома складовими одного процесу модернізації. У суспільствах західного типу модернізації («економічних» суспільствах) політичні зміни були простимульовані класом власників – найбільш активною частиною суспільства. У «політичних» суспільствах економічні актори не становили серйозної соціальної сили. Головним видом капіталу був капітал політичний, який не тільки приносив доход, а й був гарантом багатства. Розмір доходів пов'язувався з місцем у політичній ієрархії. Економічний розвиток не тільки не був самодостатнім і визначальним для політичного процесу, а, навпаки, детермінувався політикою. Можновладці, а не власники економічного капіталу, визначали пріоритети економічного розвитку. Політика стимулювала економіку, а не навпаки. На відміну від процесу західної модернізації у суспільствах цього типу відбувалася *стимуляція* економічного політичним [10]. Політичні суспільства відрізняються від економічних тим, що в них отримання багатства, як правило, йде за отриманням влади, у той час як в економічних суспільствах, навпаки, прихід у владу стає можливий тільки після отримання певного рівня добробуту. Головними інструментами на шляху до багатства тут є ресурси держави, а не ринку. Таким чином, політична суб'єктність власників великого капіталу у «політичних» суспільствах є мінливою і нестабільною.

Отже, незважаючи на зрушення у системі контролю над корпораціями, які спричинив розвиток акціонерної форми господарювання, власники великого капіталу продовжують володіти значним впливом у країнах з ринковою економікою. Розвинута правова система цих суспільств сформувала інституціональний тип взаємодії великих власників і держави. Крім партійно-політичних структур розширення їх політичної суб'єктності відбувається за рахунок груп тиску, які втілюються у національні або галузеві спілки. У суспільствах політичного типу, де політика домінує над економікою, доступ до влади приносить багатство, а клас власників залежить від держави. Слабка правова система захисту власності, низький рівень

легітимності власності зумовлює домінування олігархічного типу взаємовідносин влади та великих власників.

Література:

1. Маркс К. Сочинения (2-е изд.) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 4 (Май 1846 – март 1848). – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1955. – 638 с.
2. Маркс К. Сочинения (2-е изд.) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 20 («Анти-Дюринг», «Диалектика природы»). – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1961. – 858 с.
3. Bell D. The end of ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties: with «The resumption of history in the new century» / D. Bell. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. – 501 p.
4. Parsons T. Economy and society: a study in the integration of economic and social theory / T. Parsons, N.J. Smelser. – London: Routledge, 2003. – 344 p.
5. Малюк А. Ставлення населення України до неоліберальних реформ / А. Малюк // Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / За ред. докт. екон. наук В.Ворони, докт. соціол. наук М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 176–186.
6. Burrell V. The Two Faces of Capital: Corporations and Individual Capitalists as Political Actors / V. Burrell // American Sociological Review. – 2001. – Vol. 66. – № 3. – P. 361–381.
7. Жаліло Я.А. Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики / Я.А. Жаліло, В.С. Лупацій, А.Ю. Сменковський. – К.: НІСД, 1999. – 60 с.
8. Шамхалов Ф. Собственность и власть / Ф. Шамхалов. – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2007. – 412 с.
9. Пасхавер О.Й. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеева. – К.: Дух і літера, 2007. – 130 с.
10. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.

Рахманов А.А. Политическая субъектность собственников крупного капитала в условиях капиталистических преобразований. В статье анализируются системные изменения политической субъектности крупных собственников в процессе развития мирового капитализма. Сопоставляется специфика взаимоотношений государства и крупных собственников на раннем этапе развития товарного капитализма и в период возрастания государственного сектора макроэкономики и существенно изменилось соотношение контроля и собственности в корпорациях.

Ключевые слова: собственники крупного капитала, политическая субъектности крупных.

Rakhmanov A.A. Political subjectivity of large capital owners under the capitalist transformation. The article analyzes the political subjectivity of large private capital. Despite improvements in the system of control over corporations, which led to the development of equity, large owners still have considerable political influence in market societies. An institutional type of interaction of large owners and the state is formed in these countries. In societies where politics is dominated by the economy, the class of owners depends on political class. Weak legal system to protect the property, the low level of legitimacy of property rights leads to the dominance of oligarchic type of relations of power and large owners.

Key words: large capital owners, political subjectivity.

Філь Г. В.,

ст. викладач кафедри соціології та соціального управління
АПСВ ФПУ

Андерклас та культура бідності: інтерпретація понять та теоретичні підходи

У статті аналізуються поняття «андерклас», «культура бідності», досліджуються теоретичні підходи до їх вивчення, розглядаються основні концепції бідності. Описуються основні риси культури бідності, а також висвітлюється проблема бідності з точки зору різних наукових позицій.

Ключові слова: культура бідності, субкультура бідності, андерклас, депривація, бідність, анклав бідності, риси бідності.

На початку нового тисячоліття світ стоїть перед вирішенням гострих соціальних проблем. Практично всі сучасні держави намагаються реалізувати ефективні моделі соціальної політики, які покликані обмежити прояви невдоволення економічно пригнічених груп. У сучасному світі немало тих, хто вже не сподівається на покращення життєвої ситуації. Вони тривалий час відлучені від суспільного життя, винесені за межі громадянської участі в розподілі прибутку, викинуті на узбіччя суспільства. Сформувавши свої мікросвіти, специфічні культурні ніші, такі групи виробили характерні зразки поведінки, соціальні норми і позиції, відмінні від пануючих. Науковці схильні визначати цю соціальну групу категоріями «андерклас» чи «культура бідності». Цю статтю ми присвячуємо розведенню понять «андерклас» і «культура бідності», які часто ототожнюються.

Андерклас – це соціальна категорія людей, які виключені із соціальної структури суспільства; ті, хто живуть поза межами суспільства, пануючої культури і загальноприйнятого стилю життя, і хто став носієм культури бідних [5].

Термін «андерклас» увійшов у вжиток ще на початку 60-х років минулого століття в США. Вперше цей термін використав відомий соціолог О. Левіс, який вивчав проблему бідності і культури бідності в Мексиці і на Кубі, і представив його на міжнародному конгресі в 1958 р., а пізніше у праці «П'ять сімей: дослідження культури бідності в Мексиці». Терміном «андерклас» вчений позначав носіїв «культури бідності». На його думку, це ті, хто з покоління в покоління залишається хронічно безробітними і цілком залежать від державної допомоги, а також характеризується низьким рівнем освіти. Також вченим було виявлено, що не всі люди, які живуть у злиднях, розвивають «культуру бідності». О. Левіс стверджував, що культура злиднів швидше за все розвивається в країнах, які вирізняються високою майновою поляризацією. Носії «культури бідності» не мають можливості покращення свого життя, таким чином, ця культура поступово набуває рис локалізованої і спадкоємної [3].

З сучасних умов питання бідності аналізується з різних позицій. Можна виділити, наприклад, культурний підхід, який зосереджений на відмінностях у стилях життя і установках бідних людей, а також структурний, в якому робиться акцент на позиції бідних на найнижчих рівнях класової структури. Категорія «андерклас», яка наразі визнана ефективним інструментом аналізу широкого спектра характеристик бідності і разом з тим викликає дебати відносно відповідності її реаліям, також залишається предметом різноманітних наукових досліджень. Це, зокрема, прихильники культурних концепцій (Чарлз Мюррей, Кен Аулетта), структурного підходу (Гунар Мюрдал, Ральф Дарендорф, Данкен Галі) і концепції «острів бідності», яка мала стати містком, що дозволяє подолати недоліки

перерахованих вище теорій (Джон Кеннет Голбрайт і Уільям Джуліус Уїлсон), а також інших вчених, які схиляються до синтезу культурної і структурної концепції (Герберт Ганс і Казимеж Фріске).

Зокрема, Данкен Галі стверджує, що прихильники різних ідеологій використовують це поняття по-різному, на практиці конструюючи концепцію андеркласу з використанням різних елементів (гіпотез), по-різному інтерпретуючи причини, наслідки і соціальний зміст цієї категорії. Дискусія навколо вказаних вище елементів дискурсу, пов'язаного з поняттям «андерклас», присутня в багатьох наукових працях. Для частини дослідників бідності «андерклас» є лише назвою, мислительною аббревіатурою певного явища. Критика реальності андеркласу отримала серед деяких дослідників (Алан Бакінгем, Пітер Лі) назву критичної концепції андеркласу, згідно з якою заперечується його існування як окремого суспільного класу. Представники цього підходу стверджують, що група людей, що називається андеркласом, не має достатньої кількості специфічних культурних рис для того, щоб її можна було розглядати як окремий суспільний клас. Характерна для андеркласу комбінація рис і цінностей не відрізняє його принципово від нижчих верств робочого класу, а гетерогенний характер його не дає підстав для розвитку сильної самоідентифікації і повного усвідомлення належності до окремої соціальної групи. Безробітні «вербуються» в основному з низько кваліфікованих представників робочого класу, проте вони не формують окрему категорію, не розвивають власну субкультуру, а більш схиляються до традиційної системи цінностей робочого класу. Окрім того, такі дослідники як Пітер Лі [1, с. 40], стверджують, що належність до андеркласу має короточасний і перехідний характер, оскільки його чисельність і якісні характеристики більшою мірою залежать від змінних циклів в економіці. Тому, з точки зору критичної перспективи, не можна ідентифікувати і виділити специфічні і стійкі соціокультурні риси, типові виключно для андеркласу, що одночасно виключає існування спадковості в поколіннях культури бідності.

Інші дослідники, зокрема, Чарльз Мюррей, Оскар Льюїс, Ентоні Гіденс, Ральф Дарендорф, Уолтер Дж. Рансімен, рахують, що «андерклас» є дуже важливою категорією, що прояснює складні процеси, які відбуваються в структурі новітніх суспільств, але перш за все він реально існує.

Концепція «андеркласу» виникла на американському ґрунті, проте на межі 80-х і 90-х років ХХ ст. інтерес до цієї проблеми перемістився в Європу, а вираженням цього стала публікація Чарльза Мюррея 1989 р. («The Emerging British Underclass»), до речі, американського дослідника, що помітив аналогічні процеси формування андеркласу у Великобританії.

Автором поняття «андерклас» визнають шведського соціоекономіста Гунара Мердала. Поняття «андерклас» було створене для опису соціокультурного становища чорношкірих жителів, що заселяли гетто великих міст під час трансформації американського суспільства у 60-х роках.

Разом з дискусіями, що стосувалися бідності, з'явилися рефлексії над виникненням і якістю життя андеркласу. Творцем концепції андеркласа рахується Гуннар Мердал. Майкл Херінгтон у своїй праці «The Other America», що вийшла друком у 1962 р. (тобто напередодні появи «Challenge to Affluence» Мердала), підкреслював, що в США 50 млн. людей живуть у бідності і серед них розповсюджується синдром міжпоколінної спадкоємності бідності: «...ця група складається з людей похилого віку, некваліфікованих працівників, одиноких жінок, що виховують маленьких дітей, і інших, приречених на відторгнутість...» [1, с. 42]. Із спостереженнями Херінгтона узгоджуються погляди Гуннара Мердала, який визначає андерклас як групу індивідів, позбавлених матеріальних умов і маргінальних у межах соціальних відносин. Маргіналізація стала наслідком структурного безробіття, що виникло завдяки розвитку технологій і зростанню рівня вимог до професійної кваліфікації, яким не могли відповідати нижчі класи. Тут потрібно пригадати Тома Кана, який у своїй праці «The Economics of Quality» визначив андерклас як сукупність людей, що «вербуються» із низькокваліфікованих категорій і стикаються із тривалим безробіттям і животінням без засобів існування; Лі Рейнвотер, який у нарисі «The Problem of Lower-Class Culture and Poverty-War Strategy» [1, с. 43] підкреслював недостатність соціальної активності пауперизо-

ваних індивідів, а також Кена Авлети, який значно пізніше вже в 1982 р., в монографічному дослідженні бідності «The Underclass» виклав свої роздуми відносно неефективності політики «держави загального благоденства» у контексті збільшення витрат, пов'язаних із соціальною політикою і розповсюдженням явища стійкої бідності.

На Європейському континенті концепція андеркласу спочатку з'явилася на Британських островах. Традиційно у Великобританії розрізняють три основних суспільних класи: вищий, середній, нижчий [6, с. 245], хоча вже на межі 80 – 90-х років у дослідженні британських суспільствознавців зустрічаємо точку зору про існування четвертої суспільної верстви – андеркласу, що об'єднує людей, які тривалий час залишаються за межами суспільства. Проте теза відносно існування андеркласу викликала критику.

Серед висунутих концепцій андеркласу слід виділити пропозицію Крістофера Велана, який виділяє ідеологічне й наукове значення цього терміна. Павло Полавський пропонує поділ на міський андерклас, андерклас як біч системи, андерклас як осередок глибокої бідності, а також антропологічні концепції. Іншу класифікацію, зосереджену на походженні цієї проблеми, запропонував Алан Бакінгем, який розрізняє біхевіоральну, структурну і критичну концепції андеркласу. Широку перспективу теоретичного дискурсу в межах концепції андеркласу найкраще відображає поділ на культурний і структурний напрям, а також третій, що поєднує два попередніх.

Перший підхід – біхевіоральний (ще його називають культурним, консервативним, генетичним, патологічним чи підходом моральної хвороби) отримав розповсюдження наприкінці 70-х років. Він базується на виявленні розбіжностей між зразками поведінки (неналежну поведінку) членів андеркласу щодо решти суспільства. З точки зору цієї теорії наявність поведінкових відмінностей має ключове значення і виникає, перш за все, з абсолютної залежності бідних від матеріальної допомоги держави, стрімкого зростання позашлюбних зв'язків, відсутність професійної активності у чоловіків і високого рівня злочинності.

Чарльз Мюррей, аналізуючи процес виникнення андеркласу в Англії, звернув увагу на три основних показники, що ідентифікують його наявність. Це – безробіття серед молодих чоловіків, злочини, які вчиняються проти людей (всупереч злочинам, які вчиняються проти власності), а також кількість дітей, які народжуються в неповних сім'ях. Ці критерії потребують більш ретельного аналізу.

Виключеність з ринку праці групи молодих чоловіків – це суттєве явище у розумінні формування андеркласу. Це ілюструє відхід від традиційних норм, згідно з якими молоді чоловіки працюють, щоб утримувати своїх дружин і дітей, а також підтримувати своїх батьків.

На думку Мюррея, злочини проти людей, на відміну від злочинів проти власності, не є наслідком холодного розрахунку. Вони зумовлені людською імпульсивністю, що вказує на неефективну соціалізацію. Окрім того, злочини проти людей характеризуються тим, що найчастіше здійснюються в бідних районах великих міст.

Третім показником формування андеркласу є занепад нуклеарної моделі сім'ї. Мюррей помітив у середовищі бідняків стрімке зростання кількості дітей, які народжуються в неповних сім'ях. Результати досліджень, проведених у США, засвідчують, що діти, виховані в повних сім'ях, значно краще навчаються, вони найменш схильні до абераційної поведінки і, стаючи дорослими, досягають значно вищого матеріального статусу.

Культурна концепція андеркласу базується на чотирьох головних передумовах:

- життя в бідності ставить людей в особливе становище, яке не порівняти з життям інших верств;
- категорія осіб, яких торкнулася бідність, пристосовуються до скрутних умов, формуючи певний стиль і стратегію адаптації, винаходячи замкнуту систему цінностей;
- особи з низькою професійною кваліфікацією не можуть чи не хочуть знайти роботу;
- результатом такої добровільної адаптації є формування окремої системи орієнтирів і позицій, що створюють культуру, а по суті, субкультуру бідності.

Центральною категорією культурної концепції є успадкування соціальної позиції на основі негативних норм і цінностей.

У біхевіоральних концепціях андерклас становлять переважно залежні від суспільної

допомоги матері-одиначки, які виховують дітей, і безробітні чоловіки, які втратили інтерес до заробітків через регулярне отримання соціальних виплат. На думку Мюррея, до груп, що утворюють категорію андеркласу, відносяться особи, які не асимілюються з рештою суспільства:

- бідні, що тривалий час отримують соціальні виплати;
- самотні матері;
- агресивні вуличні злочинці;
- наркомани;
- молодь, яка покинула навчання, що породжує проблеми виховного характеру;
- особи, які працюють у тіньовій сфері;
- невиліковні алкоголіки;
- безпритульні, жебраки, бродяги;
- розумово відсталі, які залишилися без опіки [1].

Прихильники культурної концепції стверджують, що задіяна в західних державах система допомоги, яка пропонує прибутки, не пов'язані з працею, формує у представників цих соціальних категорій специфічні життєві стратегії, які супроводжуються зруйнуванням традиційної моральності і заміну її контркультурою, що знецінює і заперечує суспільну цінність людської праці. Риси життя спільноти андеркласу не суперечать одна одній, а навпаки, наявність одних рис укріплює інші, поглиблюючи замкнуте коло соціальної загубленості. Залежність від соціальної допомоги, головна причина утворення андеркласу, викликає потребу в підтримці ззовні і призводить до несамостійності індивідів, які користуються нею, підживляючи тим самим ініціативу до пошуку альтернативного способу отримання засобів існування. У далекій перспективі це призводить до поступової деморалізації і повного заперечення цінності праці, що врешті-решт може призвести до утворення культурного вимірювання бідності. Згідно з цією концепцією культурні фактори є первинними в плані створення андеркласу в порівнянні з факторами структурними, а тривала бідність – це результат формування субкультури.

Другий підхід до в'яснення походження і характеру андеркласу можна охарактеризувати як структурний. На загальному рівні у структурному підході робиться акцент на тому факті, що суспільство – це ієрархічна система, проте в межах цього напряму можна виділити дві провідні позиції, які різняться відношенням до проблеми існування суспільних класів.

Представники першої позиції – це, головним чином, неомарксистичні. Варто назвати Еріка Оліна Райта, який доводить, що суспільні класи реально існують і зберігають внутрішню спорідненість. У цій системі найнижчий клас – стійкий елемент цієї системи – це андерклас, який об'єднує найбільш бідних людей, значно віддалених від решти суспільства.

Згідно із структурною концепцією Уолтера Дж. Рансімена, андерклас ієрархічно посідає найнижчий щабель суспільної драбини, тобто нижче робочого класу, і об'єднує людей з найнижчим соціальним статусом. До цієї категорії відносяться не ті працівники, які через свою низьку кваліфікацію терплять тиски на ринку праці, а ті люди, які вимушені з огляду на своє економічне становище (як правило, через тривале безробіття) постійно користуватися фінансовою допомогою держави.

Пітер Тоусенд (один з найвідоміших дослідників бідності у другій половині ХХ ст., автор категорії відносної депривації) і Уолтер Рансімен відносять до андеркласу осіб, тривалий час виключених з ринку праці: людей похилого віку, хронічно хворих, матерів-одиначок, тобто тих, хто не здатен до повної участі на ринку праці.

Переконання у важливості ролі структурних передумов при формуванні андеркласу розділяють Ральф Дарендорф і Ентоні Гідденс. Згідно з їх концепцією, культура бідності є формою адаптації до змінних умов існування нової суспільної ролі, а андерклас становить групу культурно відмінну, відносно однорідну, яка об'єднує індивідів, що не мають формальної освіти і професійної кваліфікації. Через це її члени можуть відкидати інститути суспільного життя і вдаватися до безпосередніх радикальних дій політичного характеру, намагаючись змінити своє соціально-економічне становище. На думку Дарендорфа, головним бар'єром, що розділяє суспільство, є реальні прибутки. Вони пов'язані з користуванням

громадянськими правами, а безробітні, судячи з усього, позбавлені їх. Систематична, багаторівнева маргіналізація, на думку Дарендорфа, особливо торкається андеркласу і притаманна групам меншин, що проживають у найбільш бідних районах міст і характеризуються слабким зв'язком із середовищем працюючих людей, зловживанням алкоголем, наркотиками, народженням позашлюбних дітей, тривалою залежністю від соціальної опіки, а також схильністю до злочинних дій, принаймні серед чоловіків. Ентоні Гідденс визначає андерклас як групу людей, зайнятих на низькооплачуваних посадах невизначений час, а також (перш за все) хронічно безробітних, нестача професійної компетенції яких обумовлена складнощами процесу соціалізації і маргінальної позиції у суспільстві. Це пов'язано з наслідками професійного і соціального статусу, а також із кристалізацією соціальної структури. На думку Гідденса, суспільні впливи, які створюються андеркласом, мають структурний характер, доки не стають культурними. Але коли вони вже діють, то можуть призвести до глибокої культурної деморалізації. Він також звертає увагу на те, що залежність від соціальної опіки може бути пов'язана з культурами бідності.

Третя концепція андеркласу поєднує у собі дві парадигми: культурну і структурну. Ця теорія базується на американських дослідженнях найбільш бідних соціальних груп, проведених у 1970-х роках Вілсоном, який виникнення американського андеркласу пояснює нестачею попиту на некваліфікованих працівників на ринку праці у великих містах. Позбавлені можливості працювати люди, які поступово ставали бідними, виявлялися за межею суспільства, створюючи фундамент культури, що опирався на абсолютне заперечення визнаних у суспільстві цінностей. Для Вілсона культура є відповіддю на соціальний, структурний примус, а також на обмежені можливості. Спостереження Вілсона відкривають нам окрему категорію так звані «острови бідності» на основі співвідношення в ній структурних і культурних факторів.

Згідно із концепцією Вілсона зміни, що відбуваються в суспільстві на різних рівнях, є причиною стійкої маргіналізації певної категорії осіб, навіть з певною тенденцією до прогресування, що викликає такі психосоціальні наслідки як негативні соціальні установки, відсутність позитивних моделей поведінки чи обмежений рівень життєвих спрямувань. Пізніше у процесі соціалізації вони передаються іншим поколінням. Серед причин змін, що обумовлюють витіснення окремих категорій людей за межі суспільства, Вілсон називає макроекономічні процеси, пов'язані з технічним прогресом, зміни в структурі зайнятості, зменшення кількості робочих місць, а також макроструктурні зміни і бідність, яка з них витікає, обмежений доступ до можливостей грати престижні соціальні ролі, незначний культурний капітал. Члени таких ізольованих груп вибудовують власний світ андеркультури, в якому домінує сильна орієнтація на сьогоднішній день, невміння планувати майбутнє, покірність, фаталізм і толерантність до патологій.

Культура бідності – життєвий шлях, який проходять і відтворюють бідняки; пояснення існування бідності з точки культурних особливостей самих бідних. Термін вперше був використаний Оскаром Льюїсом (1961), який підкреслив «фаталізм» у ролі особливого аспекту субкультури підкласу, що забезпечував спадкоємність бідності. Він доводив, що цикл депривації самовідтворювався; діти швидко соціалізувалися в цінностях і установках буття бідняків; «культура бідності» в слабкорозвинутих суспільствах, які відрізняються товарною економікою і високим рівнем безробіття, перешкоджала проникненню «сучасних» цінностей, які відповідали соціальному і економічному розвитку. Такий підхід піддавався критиці, особливо Валентином (1968), за зосередженість на сімейному і локальному уявленні про бідність, значною мірою, покладаючи відповідальність за неї на індивіда і сім'ю, замість того, щоб займатися дослідженням зовнішніх факторів, які здатні перешкоджати соціальному та економічному розвитку. Застосовуваний, особливо до країн «третього світу», концепт «культури бідності» – частина спільних дебатів, викликаних працями Толкотта Парсонса про важливість цінностей у сприянні чи перешкоджанні процесу економічного та соціального розвитку. Як наслідок, «відсталі» цінності – «фаталізм» і «покірність» – протиставляються цінностям багатих капіталістичних країн – «підприємливості» і «досягненням».

Більш сучасні дослідники стверджують, що люди, які живуть в описаних Льюїсом бідних містечках, які складаються з халуп і не мають фаталістичної позиції у культурі бідності; швидше, навпаки, сім'ї і сусіди спільно виробляють стратегію адаптації і пристосування до швидкозмінних соціальним і економічним обставинам. Збіднілі жителі «нетрів» є далеко не апатичними. Ці вивчення виявили (наприклад, Робертс, 1978; Ломніц, 1977), наскільки необхідні якості підприємництва і винахідництва просто для того, щоб забезпечити виживання за таких несприятливих умов. Зазвичай сім'я і сусіди використовують складні стратегії, які поєднують багато різноманітних форм неформальної і формальної економічної активності. Таким чином, аргументація «культура бідності» знайшла небагато емпіричних підтверджень і потребує додаткових пояснень [4, с. 355].

У з'ясуванні специфіки світу людей, які постійно проживають у бідності, дослідники часто користуються концепцією культури бідності Оскара Льюїса. Він підкреслював спадковість рис бідності, тобто спадкоємність способу життя з покоління в покоління в подібних сім'ях. Однією з головних рис культури бідності на, його думку, є її універсальність, оскільки вона долає межі національних відмінностей, відмінностей між містом і селом і проявляється у виразній схожості в структурі сім'ї, міжособистісних взаємовідносинах, у зразках грошових витрат, орієнтаціях та системах цінностей.

Субкультура – система переконань, цінностей і норм, які поділяються і активно використовуються очевидною меншістю людей у межах певної культури [2, с.308].

Культура бідності може виникнути в різноманітних історичних контекстах, але зазвичай вказують на те, що цьому сприяють такі умови: 1) існування товарно-ринкової економіки й оплачуваної праці і виробництва, орієнтованих на прибуток; 2) постійно висока кількість безробітних і некваліфікованих працівників, що працюють тимчасово; 3) низький рівень заробітку; 4) відсутність можливостей створення соціальних, політичних, економічних організацій серед бідного населення; 5) система спорідненості; 6) наявність у панівного класу цінностей, що означають накопичення майна, соціальне зростання, а в критичній особистій матеріальній ситуації вбачають нестачу здібностей і неповноцінність.

Культура бідності притаманна групі найбідніших людей у суспільстві, так званого найнижчого класу, який у повсякденній практиці називають андеркласом. Найбільш підходящими кандидатами в представники культури бідності є вихідці із нижчих верств суспільства і частково відкинуті ним ще до початку змін. Надзвичайно важливим аспектом концепції культури бідності є успадкування бідності, тобто укорінена в самій суспільній групі причина перебування в бідності. На особливий вплив культурного капіталу на найменших членів анклавів бідності наголошували у своїх працях Р.Дж.Самуелсон, У.А. Нісканен, С. Майер. На думку Сюзен Майер, передача наступному поколінню вказаних рис набагато важливіше за економічні труднощі, тобто в її аналізі долі інших людей чи певних суспільних груп культурні фактори домінують над матеріальними. Оскар Льюїс, аналізуючи конкретні риси спільностей, які відносяться до культури бідності, виділив чотири рівні аналізу: суспільства, локальної спільності, сім'ї і індивіда. На рівні суспільства культура бідності відзначена відсутністю дієвої участі у великих інститутах (наприклад, відсутність приналежності до політичних партій). Це, в свою чергу, перетворюється у відсутність участі в житті суспільства. Одночасно Оскар Льюїс підкреслює, що сама участь у будь-якому інституті не скасовує належності до культури бідності. До інших рис цього рівня слід віднести постійне безробіття і нерегулярність роботи, що значно впливає на низький рівень заробітків. Бідні, у свою чергу, реагують на таку ситуацію, часто закладаючи особисті речі, позичаючи гроші, купуючи речі, які були у вжитку та ін. Характерним також є критичне ставлення до основних суспільних інститутів.

На рівні локальної спільноти життя в так званих анклавах бідності – це боротьба з жахливими житловими умовами, неучасть в організаціях, що виходять за межі сім'ї. Тобто, іншими словами, відбувається замикання у власному родинному колі і виникає небажання спілкуватися із сусідами, друзями, знайомими.

На рівні сім'ї риси субкультури бідності є такими: відсутність дитинства як захисного етапу і тривалого періоду в житті, повсюдні конкубанати, тенденції до створення матриархальних сімей, необов'язкових зв'язків.

На психологічному (індивідуальному рівні) основними рисами постійно бідних людей є почуття витісненості в маргінали, безвихідь, залежність, відчуття неповноцінності, байдужість, фаталізм, примирення з власними патологіями.

Термін «субкультура» в контексті бідних спільностей найчастіше використовують у дослідженнях, коли автори хочуть підкреслити нормативний аспект поведінки, принципово відмінний від загальноприйнятих стандартів. З точки зору Мільтона Зінгера, в доповнення викладеній вище інтерпретації, поняття субкультура слід трактувати як групу, спільність, що знаходиться в конфлікті з рештою суспільства в розумінні протистояння сповідуваним цінностям. На думку Зінгера, культура бідності матиме зміст лише за умови, якщо її трактувати як один із життєвих шляхів серед інших, який черпає культурні елементи, установки і норми з решти шляхів.

У висвітленні культури бідності досить часто не вистачає специфікації залежних і незалежних змінних. Наприклад, переконання в тому, що майбутнє неможливо контролювати, може стати як причиною культури бідності, так і її проявом.

Отже, науковий дискурс відносно категорій «андерклас» і «культура бідності» досить широкий і розгортається переважно в двох наукових проблемних площинах. По-перше, обговорення на тему реальності андеркласу в різних суспільствах. По – друге, суперечки з приводу первинності факторів, які формують суспільний андерклас. Проте перспективи глибинного теоретичного та емпіричного дослідження андеркласу та культури бідності залишаються сьогодні досить актуальними.

Література:

1. Андерклас і культура бідності в середовищі колишніх державних сільських господарств в контексті теоретичних і інтерпретаційних дискусій /Аркадіуш Карвацький, Домінік Антонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №1. – С.36 – 70.
2. Большой толковый социологический словарь / Дэвид Джери, Джулия Джери (Collins). – Т. 1 (А-О): Пер.с англ. –М.: Вече, АСТ, 2001. – 544 с.
3. Исследование андеркласса в современном российском обществе: основные методологические подходы /С.А.Батуренко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dlib.eastview.com/browse/doc/24609808>
4. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.- понятійн. слов./М.Ф.Головатий, М.Б.Панасюк. – К.: МАУП, 2005. – 560 с.
5. Социологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.encyc-dic.com/sociology/Anderklass-324.html>
6. Davis K., Moore W. Some Principles of Stratification//American Sociological Review/ – 1945. – 10. – P. 242-249.

Филь А. В. Андеркласс и культура бедности: интерпретация понятия и теоретические подходы. В статье анализируются понятия «андеркласс», «культура бедности», исследуются теоретические подходы к их изучению, рассматриваются основные концепции бедности. Описываются основные черты культуры бедности, а также освещается проблема бедности с точки зрения разных научных позиций.

Ключевые слова: культура бедности, субкультура бедности, андеркласи, депривация, бідність, анклави бідности, черты бідности.

Fil' H.V. Underclass and poverty culture: term interpretation and theoretical approaches. The concepts of "underclass", "poverty culture", theoretical approaches and the main concepts of poverty are analyzed in the article. The main features of poverty culture are revealed. The problem of poverty from scientific point of view is enlightened.

Key words: poverty culture, poverty subculture, underclass, deprivation, poverty, poverty features.

УДК 316.324.8:141.78]:008

Щербина В.В.,

канд. соціол. наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету

Культура як фактор соціогрупового структурування суспільства з погляду соціології постмодернізму

У статті розглядаються точки зору соціологів постмодерну на соціальну структуру сучасного суспільства. Зокрема, відзначається вагома роль культурологічних факторів у соціогруповому структуруванні суспільства.

Ключові слова. культура, соціальна структура, клас, соціальна група, постмодерн, соціологія постмодерну, риси постмодерну, постмодерна особистість, постмодерне суспільство.

Між модерним та постмодерним суспільством існують істотні відмінності у механізмі соціального розвитку, в типі культури, у характері соціальної стратифікації. Однією із теорій, що намагається пояснити ці відмінності, є постмодерністська соціологія.

Постмодернізм є не просто ще одним соціологічним напрямом. У ньому можна віднайти також заяви що до того, що постмодерн взагалі усував чи ліквідує існуючу класифікацію соціальних і гуманітарних наук, трансформуючи їх предмети на один-єдиний предмет – суспільство. Постмодернізм вимагає також перетворення методології і методів дослідження, а саме висуває, як нову методологію – археологію та генеалогію знання, приписуючи цій новоствореній науці єдину соціальну функцію – трансформацію сучасного суспільства на постсучасне методом всезагальної критики його засад, способу функціонування, інтерпретації минулого, а, особливо – сучасного. Постмодернізм претендує також на те, аби бути деяким особливим соціологічним напрямом. Постмодернізм пропонує іншу оптику стосовно дослідження «соціогрупової структури суспільства», і першу чергу, класу.

Завдання цієї статті полягає в аналізі поглядів соціології постмодернізму стосовно ролі культури у соціогруповій диференціації сучасного суспільства.

Вітчизняна соціологія активно досліджує проблеми постмодернізму. Цьому зокрема сприяють переклади відомих творів як основоположників постмодерністської соціології, так і їх інтерпретаторів. Можна серед останніх назвати праці С.Леша «Соціологія постмодернізму» [1], В.Вельша «Наш постмодерний модерн» [2]. Змістовним є навчальний посібник українських соціологів «Європейська теоретична соціологія ХХ–ХХІ ст.» [3]. Окремий розділ у цьому підручнику присвячений сутності соціальної та культурної диференціації у теоретичних побудовах сучасної західноєвропейської думки.

Роль культури у соціально-класовій диференціації сучасного суспільства досліджували такі західні соціологи як Т. Парсонс, П. Бурд'є, М. Фуко, Е. Гіденс, А. Турен та ін.

Проблематикою ролі культури у соціальній стратифікації сучасного суспільства активно займаються українські соціологи, зокрема: Н.Коваліско, В.Романенко, А.Ручка, С.Макеєв та ін.

Як зазнає американський соціолог С. Леш, процес соціальної модернізації, у результаті якої виникло сучасне (промислове, капіталістичне, товарне, ринкове) суспільство, відбувався завдяки культурній диференціації, тоді як за часів постмодерну відбувається зворотній процес, тобто культурна інтеграція (консолідація, об'єднання, сполучення тощо).

З точки зору культурної типізації в основі модернізації лежить дискурсивний (описовий, викладацький, розповідний) культурний код, тоді як в основі постмодерну лежить фігуральний (тобто образно-символічний, контекстний) культурний код;

З погляду соціальної стратифікації у модерному суспільстві класи виникають і набувають зрілості, тоді як у постмодерному вони розпадаються, фрагментуються і врешті-решт зникають з історичної сцени, що найменше і насамперед у їх модерному вигляді [1].

Клас не зовсім є, можна сказати і дещо різкіше – зовсім не є природною або спонтанною групою. Не в тому сенсі, що вона виникла не природно, протиприродно (є й такі підходи і думки, особливо поширені вони у суспільствах, де класові утворення поводять себе особливо агресивно) чи випадково, взагалі без будь-яких не те підстав. Не можна сказати і те, що ця група є штучним утворенням, допоміжною теоретичною абстракцією, і у неї немає реальної соціальної функції. Зовсім ні! Це реальний, доступний спогляданню, сприйняттю, фіксації, виміру, експерименту об'єкт дослідження. А дещо двозначний вигляд клас, як об'єкт дослідження, має тому, що на відміну від переважної більшості інших (етносу, конфесії, вікових, територіальних, професійних статевої та ін.) соціальних груп, не має чіткого фізично-просторового розміщення і позбавлений, у зв'язку з цим, чітко окреслених контурів соціальних меж або границь. Клас, як стверджує К. Маркс, не має батьківщини, тобто своєї чітко окресленої фізичної території. Хоч він має досить чіткі інші позначення: професійні, економічні, культурно-символічні, мовні, освітні, дозвільні тощо. У цьому відношенні клас схожий на гендер-соціо-культурно-символічним чином визначену соціальну групу.

Отже, клас є досить виділеною соціальною групою, яка відрізняється від інших груп економічно (відношенням чи формою або розміром власності, доходом, розподілом праці і продуктів праці, культурою, способом життя, місцем проживання (характерно насамперед для великих міст), структурою і змістом дозвілля, освітою, типом поведінки, габітусом (за Бурдьє), специфічними символами статусу та ін.

Що ж принципово нового привніс постмодернізм у теорію класів, а з нею – у теорію соціогрупової структури суспільства? Перш за все – це культурологічну їх інтерпретацію. Для постмодерністів культура є не стільки навіть домінуючою (як наприклад, у Бурдьє) ознакою чи властивістю соціального становища індивіда чи групи. Більшість сучасних соціологів також не схильні нехтувати характером культури групи, адже вона є досить очевидною демаркаційною лінією соціально-класових розломів, засвідчуючи їх очевидність і доступність до сприйняття і фіксації, що дуже важливо для соціології, яка виходить не стільки із визначення, скільки із емпіричності верифікації понять. Важливою є також і та обставина, що культурна відмінність виявляє, фіксує і сигналізує про наявність та природу інших відмінностей: економічних, владних, освітніх, соціального походження, місця проживання та ін.

На відміну від такого використання ознаки культури, постмодерністи виходять з того, що культура є домінуючою системоутворюючою ознакою класового становища. Але постмодернізм інтерпретує культуру досить нетрадиційним для соціології чином. На його думку, має місце суттєве ототожнення суспільства і культури. У результаті цього періодизація історії отримує такий вигляд:

- «домодерн» (до пізнього середньовіччя);
- «модерн» (від Просвітництва до приблизно середини ХХ ст.);
- «постмодерн» (від середини ХХ ст. до далекого майбутнього).

Класифікуючою ознакою при цьому є культура. Само по собі – це не так вже і нове: приблизно таку саму періодизацію вводить структурний функціоналізм із приблизно такою самою семантикою понять (допромислове і сучасне суспільство, не ризикуючи проте якимось чітко визначати майбутнє). Важливо проте не це. Більш вагомим є постмодерністське визначення культури, зведення її навіть не стільки до знання чи науки, і навіть не до способу їх суспільного використання, скільки до способу їх суспільного подання, об'єктивації, опредметування в деяких комунікативних текстах.

Постмодерністське тлумачення культури акцентовано переважно на тому, які суспільні процеси певним типом культурного виробництва позначаються, підтримуються чи підживлюються. Візьмемо до розгляду найбільш поміркований варіант, де не ставиться питання про певну залежність, послідовність чи причинну зумовленість. Це питання

знаходяться у філософській площині. Будемо виходити лише з їх взаємовизначення, взаємозалежності, тобто з того, що між деякими явищами культури і суспільства має місце подібність, аналогія чи, за виразом Вебера, родинна відбірковість, спорідненість.

Той період історії Європи, який розпочався в XVI – XVIII ст., постмодерністи розглядають переломним і трансформаційним. Він заклав основи і суттєві ознаки того суспільства, яке вони позначають модерним і на зміну якому приходить, на їх думку, принципово новий соціальний порядок, попередньо (за відсутністю більш змістовного терміну) названий постмодерним. М. Фуко у праці «Що таке Просвітництво?» визначив модерне суспільство, основи якого були осмислені і закладені «віком Просвітництва» так: опора виключно на раціоналізм мислення, найбільш адекватним втіленням якого є науково технічна діяльність; логіко-раціональна побудова всіх, щонайменше – найбільш важливих, комунікативних послань, структур і текстів; універсальний сумнів як принцип мислення і дії; логічна, емпірична чи експериментальна верифікація знань, які претендують на будь-яку всезагальність; недовіра до почуттєвих імпульсів повсякденного досвіду і здорового глузду як висхідних начал рефлексивної діяльності; внутрішня логічна впорядкованість і несуперечливість всіх послань і творів, що претендують на істинність і визнання; технологічність знання як передумова його визнання і критерій істини; внутрішня простота і довершеність функціонуючих у суспільстві текстів; визнання пізнаваності світу як висхідна аксіома будь-якого мислительного акта; визнання раціональних початків суспільного устрою і прогресивного та безкінечного руху історії; визнання єдності світу і мислення, зовнішнім підтвердженням чого є єдність Розуму, Краси, Моралі й Істини [4, р.41-53].

У подальшому ці засадничі принципи лягли в основу постмодерністської критики модерну, також заклали основу того ментального руху, який сьогодні отримав назву постмодернізм, органічною складовою частиною якого є постмодерністська соціологія [4, р. 123-147; р.189-203].

Грунтуючись на постмодерністській методології аналізу культури, С. Леш виявляє таку універсальну закономірність модерної культури (культури модерного суспільства): основним законом виробництва, розповсюдження і засвоєння – присвоєння культури є прогресуюча її диференціація.

Найбільш очевидними рисами цього є відособлення культурного і соціального. У результаті цього функції культури зводилися насамперед до (презентації) соціального: існуючих між людьми, групами і формальними структурами відмінностей, нерівності, специфічності, у результаті чого один тип соціальності демонструє свої відмінності від іншого. Другим її призначенням є символізація існуючих відмінностей, подання їх у ролі репрезентативних символів відмінності, розрізненості і особливостей: мови, культури, звичаїв, вірувань, настроїв, вбрання, реальної повсякденної поведінки, способів представлення і подання розбіжностей і конфліктів та їх розв'язання чи замирення. Особливим різновидом культурно-символічної презентації відмінностей є опредметування, подання і символічна презентація соціальної нерівності, вищих і нижчих, панівних і пригноблених класів, релігій, груп, статусів, етнічної расової чи самої культурно-освітньої нерівності. Символи у цьому процесі відіграють сигніфікуючу функцію, тобто надають певному виду соціальності специфічні риси і особливості, які потім слугують механізмами звеличення, приниження, рівності – нерівності, рівнозначності – нерівнозначності (наприклад, у релігії – рівноапостольний), оправдання (так треба), осуду (так не можна), заклику (більше не будемо), легітимації (інакше не можна тощо).

Інколи при цьому культура слугує засобом трансцендентного виправдання (так заведено, так завжди було, так веліли наші прашури, це воля Всевишнього), а також символічним позначенням праіснуючого, в якому чи коли все було саме так і не інакше, як воно існує тут, зараз чи погодні.

Суттєвою рисою виробництва і культурної легітимації відмінностей у такому суспільстві є відрив естетичного (виробів, продуктів, творів, інших об'єктивних знаків) і теоретичного. З цього моменту вони не лише починають функціонувати нарізно, а й відмінно, суперечливо, протилежно та (чи) опозиційно. Це означає, що між виробником і

споживачем культури зникла тотожність, ідентичність, достатнє взаєморозуміння, а натомість виникла відмінність, нерівність, непорозуміння і нерозуміння. Та й інші сторони культурного виробництва потребують тепер «третього», який би допоміг їм об'єднатись, порозумітись, солідаризуватись. Це перекладач, коментатор, тлумач, інтерпретатор. Будучи посередником, він досить швидко і за належних передумов може трансформуватись із посередника і помічника на господаря і диктатора, який визначатиме виробнику, як йому творити, а споживачу, як це розуміти, як на це реагувати, що читати і на які спектаклі чи вистави ходити. Посередник за таких передумов нібито відіграє функцію порозуміння, замирення і консолідації, а насправді задурює, збурює, ініціює непорозуміння, суперечності і конфлікти, формує і підтримку та вигідне для себе протистояння. Його мова, крім іншого, є незрозумілою ні для творця, ні для споживача, стаючи специфічною говіркою, сленгом чи діалектом особливої професійної групи.

В основі диференціації культури модерного суспільства лежить принцип відділення світського від релігійного, наукового від до- і післянаукового, високого і низького, красивого і потворного, морального і художнього, форми і змісту, а також відмінність і несхожість між собою різних видів мистецтва (театру і кіно, скульптури і живопису, поезії і прози, літератури і мистецтва, пісні й танцю ремісничого та машинного виробництва, індивідуального і колективного, елітного і масового. Проблема проте полягає не лише у відсутності єдності і органічного зв'язку між всіма цими сферами людського існування, а й у тому, що кожен із особливих моментів відчуження, як писав свого часу К. Маркс, відчужено відноситься до іншого відчуження, в результаті чого реальне соціальне життя перетворюється на деякий сурогат соціальності, колективності, моральності і естетичності [5].

Подібна розрізненість і самоцінна автономність окремих сфер чи елементів суспільного цілого призводить до того, що кожна окремо виділена частина суспільства протистоїть іншій і прагне до саморегуляції і, відповідно, самолегітимізації. У культурі це проявляється в самореферентності, тобто прагненні і здатності кожного окремого суспільного елементу представляти виключно самого себе.

Постмодернізм у сфері культури виступає за консолідацію та об'єднання як культури, так і всього суспільного цілого. Постмодерністська трансформація культури, на думку С.Леша, стосується наступних моментів:

- відносин між окремими культурними об'єктами;
- відносин між культурним і соціальним полем (сферою);
- самого існування культури, тобто сфери її виробництва, споживання – присвоєння, циркуляції культурних об'єктів, механізмів і способів їх суспільного визнання і легалізації;
- способу «сігніфікації», тобто відносин між позначеним, позначальником і референтом.

Якщо основною тенденцією постмодерного суспільства визначати де-диференціацію (повернення до висхідного інтегрального стану культури, коли ще не існувало нинішніх відмінностей між виробниками і споживачами, а також обох цих спільнот із посередниками, а цих – з видавцями і розповсюджувачами, а тих – з політиками і суспільними авторитетами чи «знаковими» фігурами та ін.), виникає цілком логічне і законне запитання: як вона (культура) диференціюється, співвідноситься з реально існуючою соціально-класовою диференціацією, оскільки відмінності між класами не тільки не зменшуються, а зростають.

Якщо культура є фактором соціального вирівнювання, вона може брати в цьому участь переважно через її споживання.

Постмодернізм, наскільки засвідчують його наукові тексти, звертає увагу переважно на використання культури з метою присвоєння як її самої (безпосередньо), так і чогось іншого чи інших (опосередковано). Виходячи з того очевидного і загальновизнаного факту, що соціально-класова нерівність проявляється насамперед у відмінному розподілі і присвоєнні-засвоєнні – використанні соціальних ресурсів, вони і культуру також розглядають як особливий ресурс, а особливі форми ставлення до неї розглядають через різні форми і механізми її присвоєння – використання. В цьому аспекті культура використовується з

метою формування певної колективної ідентичності та її демонстративних провів відносно інших колективних ідентичностей.

Сучасний промисловий пролетаріат змінився кардинально. Це стосується умов праці, рівня освіти, характеру самої праці, матеріального становища, способу життя: структури використання виробничого і дозвільного життя тощо. Проте напрям і зміст цих змін зовсім не той, який передбачав Маркс. Замість того, щоб бути благодійником всього людства, здійснивши кардинальний комуністичний переворот у структурно-фікційній будові соціального порядку, звільнити себе від наявних форм гніту і утиску, одночасно звільнивши всіх, пролетаріат, деякою мірою навіть у союзі з буржуазією (мається на увазі передусім європейський пролетаріат), звільнив поки що тільки себе. І не від усіх форм гніту і гноблення, а лише від найбільш кричущих, ставши кваліфікованим і професійно-технічно освіченим спеціалістом, дрібним власником і відносно заможною людиною одночасно, з цією метаморфозою пролетаріату відбулося «обуржуазнення» робітничого класу шляхом запозичення всіх для цього прийнятних моментів буржуазного досвіду. Цей факт одночасно засвідчує й інше: будь-який клас може втілювати чи використовувати у своєму способі життя на певному етапі історії лише таку і жодним чином не іншу культуру. Аби стати виробником чи споживачем (а ще краще: і виробником, і споживачем) іншої культури, він має здійснити настільки суттєву трансформацію, наскільки цього вимагає новий стан історії і культури. Інколи ці зміни заходять настільки далеко, що вже можна говорити й про нові класи, і про нову культуру, це, у тому числі, стосується і нинішніх промислово розвинутих країн, соціально-класова структура яких трансформується настільки, що сьогодні або в якомусь найближчому майбутньому ми зможемо констатувати чи то радикальну трансформацію класів, чи появу їх нових модифікацій.

Постмодерна культура, повертаючи людині повноту почуттєвого досвіду, акцентуючи на зовнішньому вигляді, експериментуючи із фарбами, запахами, звуками, використовуючи у ролі комунікативного знаку не слово і поняття, а образ і символ, набагато більше відповідає колективному досвіду саме трудових класів. Але зараз відбувається буржуазна класова культурна ресоціалізація пролетаріату. Вона проявляється як його колонізація, втрата ним своєї висхідної самотності, оригінальності й синкретичної цілісності, яку мала народна аграрна, допромислова, етнографічна культура.

На відміну від модерного суспільства, умовою існування культури в якому було розмежування – роз'єднання всіх цих частин і елементів, постмодерне суспільство, і в цьому насамперед полягає його сутнісна специфіка, прагне до максимально можливого синтезу, об'єднання, інтеграції. Всі частини і елементи, які досі існували відокремлено, починають поєднуватись та інтегруватись в одне органічне ціле. Соціальне та культурне втрачають свою нинішню автономність і починають існувати як одне ціле, щось типу єдиної соціокультурної нероздільної однакової самодостатньої цілісності. Остаточо втрачається відмінність між виробництвом і споживанням культури, формою і змістом, художником і публікою, а також будь-яка різниця як у рівнях її виробництва, так і в обсягах та якості споживання. В ідеалі це все завершується повним розчиненням чи то культури в суспільстві, чи то суспільства в культурі, але вони в будь-якому випадку від цього стають не розрізнявальні.

Ці положення виглядають утопічними. Але, якщо віднестись до них як до вираження нової наукової парадигми, то можна погодитись, що в постмодерністських тезах щодо інтеграції суспільного та культурного є певна логіка.

Чи зможе постмодерн стати загальнонародною, прогресуючою у своєму становленні культурою, стверджувати це сьогодні остаточно не візьметься швидше за все ніхто. Особливо ті, хто обізнаний із хитромудрою тактикою панівних класів, завжди здатних будь-які «прогресивні» начинання обернути собі на користь.

Література:

1. Скот Леш. Соціологія постмодернізму / Леш Скот / Пер. з англ. Ю.Олійник. – К.: Кальварія, 2003. – 343 с.
2. Вельш В. Наш постмодерний модерн / В. Вельш / Пер. з нім. – К.: Альтерпрес, 2004. – 323 с.

3. Култаева М.Д., О.І. Навроцький, І.І. Шеремет. Європейська теоретична соціологія XX-XXI століття: Навч. посіб. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 328 с.
4. The Postmodernism Reader. (Ed. by M. D. Drolet). - London - N. I.: Routledge, 2003.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит.-ры, 1954 – Т.26, ч.3. – С. 505–508.

Щербина В.В. Культура как фактор социогрупповой структуризации общества с точки зрения социологии постмодернизма. *В статье рассматриваются взгляды социологов постмодерна на социальную структуру современного общества. В частности, отмечается весомая роль культурологических факторов в социогрупповой структуризации общества.*

Ключевые слова: культура, социальная структура, класс, социальная группа, постмодерн, социология, постмодернизм, черты постмодернизма, постмодерная личность, постмодерное общество.

Scherbina V.V. Culture as factor of socio-group structure of society from the point of postmodernistic sociology. *The opinions of postmodernist sociologists on the social structure of modern society are examined in the article. In particular, the considerable role of cultural factors in socio-group structure of society is marked.*

Key words: culture, social structure, class, social group, postmodernism, sociology, postmodern, features of postmodernism, postmodern personality, postmodern society.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 332.2/6

Вірченко О.В.,

аспірант кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Оцінка ролі великого землеволодіння в процесі концентрації капіталу

У статті досліджено сутність великого землеволодіння. Визначено основні положення класичної політичної економії стосовно землекористування. Вказано причини критики концентрації аграрного капіталу з боку фінансово-промислових груп.

Ключові слова: земля, ринок землі, земельна рента, капітал, земельна власність, земельний податок.

Формування ринку землі в Україні відбувається в період становлення капіталізму, внаслідок чого виникає загроза концентрації земель у представників фінансово-промислових груп, а, отже, у країні складається ситуація, подібна до кінця XIX ст. в Європі, що характеризується злиттям капіталу та монополізацією за рахунок відмов ринку, неврегульованих державою.

За таких обставин вітчизняна економічна наука стикається з двома проблемами – необхідністю вирішення проблеми неефективного перерозподілу земель у процесі реформування аграрного сектора і небажанням влади дослухатись до розроблених економістами рекомендацій.

Перша проблема для дослідників не є проблемою не вирішеною, адже в спадок їм дістався потужний доробок класичної політекономії, історичної школи, марксизму. Нездоланною проблемою є відмова держави дотримуватись наукових зауважень та рекомендацій, розрахованих на довгостроковий ефект.

Тому виникає потреба у з'ясуванні таких питань: навіщо держава прагне до концентрації ще не створеного ринку землі? Чому укрупнення землеволодіння є бажаним для фінансово-промислового капіталу? Як оцінюється велике землеволодіння і в якому світлі воно постає перед населенням країни?

Проблематика землеволодіння досліджувалась А. Смітом, Д. Рікардо, К. Марксом. Серед сучасних вчених варто згадати С. Вегрена, Ф. Кларенбаха, В. Мюррея, В. Скофілда, а також М. Маліка, П. Саблука, П. Березівського.

Метою цієї статті є з'ясування ролі концентрації землеволодіння в процесах концентрації та злиття фінансового та промислового капіталу.

Землевласник не може бути прирівняний до капіталіста, оскільки земельна рента є монопольною ціною, і визначається тим, що орендатор може сплачувати землевласнику.

©Вірченко О.В., 2011

Тоді як прибуток і заробітна плата включаються в ціну товару, земельна рента є наслідком ціни товару (якщо ціна вища за необхідну, землевласник отримує ренту).

Крім того, рента не завжди є платою за продукт землі (Сміт наводить як приклад приморські неродючі землі, з яких, однак, є доступ до моря, через що їх власник отримує ренту як і від родючих земель). У сучасному ж світі рента може бути отримана з будь-якої землі, навіть найбільш забрудненої, оскільки її можна здавати в оренду під захоронення промислових відходів.

Таким чином, землевласник перебуває у кращому становищі порівняно з капіталістом, більше того, – як виняток, оскільки володіє активом, який неможливо знищити у просторovому розумінні.

Отримуючи ренту від орендатора, землевласник залишає йому лише частину продукту, необхідну для відшкодування вкладеного капіталу та отримання мінімального прибутку на капітал, інвестований у сільське господарство.

Винятковість становища землевласника пояснюється наступним чином [3]:

- землевласник присвоює собі загальнонаціональне надбання – землю – на основі сумнівного з точки зору суспільної справедливості права власності;
- землевласник отримує дохід без початкових затрат, лише за рахунок свого права власності на землю, не здійснюючи виробничої діяльності;
- землевласник може отримувати дохід за землю незалежно від її якості (у цьому розумінні класична теорія ренти є застарілою), оскільки зростання населення збільшує попит на землю як територію більшою мірою, аніж на землю як основу виробництва продуктів харчування (оскільки їжа вже частково синтезується штучним шляхом), а для будівництва споруд родючість землі значення не має;
- землевласник може здійснювати первинну інтеграцію матеріального виробництва, а також забезпечувати базову ланку концентрації капіталу – зосередження в одних руках природного, речового, особистого та грошового капіталу.

Натомість, промисловці або банкіри, здійснюючи початкові вкладення, не привласнюють національного багатства, і не можуть отримувати дохід без здійснення економічної діяльності.

Апологетами такого погляду на велике землеволодіння були А. Сміт та Д. Рікардо. Їхні вчення, хоч і знаходяться в певному критичному протиставленні, однак можуть бути зведені до короткого викладу теорії земельної ренти.

Рента – це частина продукту землі, яка сплачується землевласнику за користування невикористаними властивостями просторово обмежених ґрунтів різної якості. Не слід змішувати поняття і називати рентою будь-які платежі фермера землевласнику, називаючи рентою відсоток на капітал і заробітну плату за працю. Якщо припустити, що землевласник отримує платежі від двох фермерів з двох однакових ділянок однакової родючості, однак одна з них має розвинуту виробничу інфраструктуру, то платежі ці будуть різними, хоч і називатимуть їх рентою, однак на ділянці із будівлями, огорожами і механізаторськими вдосконаленнями частина платежу буде платою за вдосконалення ферми – іншими словами, платою за капітал, вкладений у вдосконалення, тобто – відсотком – а плата за родючість землі буде однаковою. Таким чином, рента в побутовому розумінні буде різною, однак реальна земельна рента буде однаковою [2].

Подібне розмежування понять ренти, прибутку та відсотку пояснюється різною дією законів прибутку та ренти, які часто можуть діяти в протилежних напрямках.

Коли з розвитком людства до обробітку залучаються землі нижчої якості, на землях вищої якості виникає рента, розмір якої залежить від різниці в якості ґрунтів.

Рента завжди є різницею у продукті, отриманому шляхом застосування двох рівних обсягів капіталу та праці.

Якби земля не була обмеженим ресурсом, або капітал можна було б без обмежень застосовувати на старій землі без зменшення виручки, то рента не могла б збільшуватись, оскільки рента виникає від того, що застосування додаткового обсягу праці приносить пропорційно менший дохід.

Рента, отримана за рахунок сільськогосподарських культур, які потребують кращого обробітку землі і витрат праці на вирощування, все одно визначається рентою від найбільш поширених культур, хоча і перевищує ренту від хліба і пасовищ. Отже, рента від земель, продукт з яких забезпечує відтворення робочої сили, регулює ренту інших земель під обробітком.

Якщо продуктом харчування є культура, вирощена на землях середньої родючості, і кількість якої при однакових витратах праці є більшою за кількість культури, отриманої на землях вищої родючості, то рента землевласника буде суттєво більшою у першому випадку.

Крім того, земля може надавати людині не лише їжу, а й матеріали для одягу і будівництва споруд. Однак у своєму початковому стані вона надає їжу більшій кількості людей, аніж матеріалів для одягу та житла.

Рента від територій з покладами корисних копалин залежить від обсягу покладів і місця розташування видобувних комплексів.

Фактори, що збільшують родючість ґрунтів, з яких отримується їжа, збільшують не лише вартість покращених земель, а й вартість інших земель, створюючи новий попит на їх продукти. Так, надлишок їжі, утворений внаслідок покращення землі, є причиною попиту на дорогі метали і предмети розкоші.

Вартість аграрної продукції визначається кількістю праці, витраченої на її виробництво на землі тої якості, при якій не сплачується рента. Відповідно, аграрна продукція не тому дорога, що сплачується рента, а рента сплачується, тому що аграрна продукція дорога.

Земля в достатній кількості і високої родючості не дає ренти, а рента виникає лише тоді, коли продуктивність земельного фактора починає знижуватись.

Багатство зазвичай зростає за тих умов, коли рента не змінюється або взагалі знижується (зростання родючості, обмеження імпорту, технологічні вдосконалення, які дозволяють виробляти більше при менших витратах праці).

Зменшення капіталу призводить до зменшення платоспроможного попиту на аграрну продукцію, зниження цін і скорочення площі оброблюваних земель. У результаті під обробітком залишаються лише найродючіші землі, що не приносять ренти. Однак і збільшення багатства може призвести до зникнення ренти, якщо наявним буде такий рівень технологічних нововведень, що зникне потреба у обробітку менш родючих земель [1].

Велике землеволодіння здатне здійснювати вдосконалення двох видів: підвищення родючості землі та вдосконалення засобів виробництва, яке дозволяє зменшити витрати праці. Перший вид призводить до зниження і так званої хлібної ренти, і грошової земельної ренти. Другий вид може зменшити відносну вартість продукту, не знижуючи «хлібної» ренти (в окремих випадках), однак зменшуючи при цьому грошову земельну ренту. Якщо до землі застосовуються, наприклад, чотири частки капіталу, що дають однаковий результат, і вдосконалення другого виду зменшує пропорційно кожну частку, то «хлібна» рента не зміниться. Однак якщо збережеться лише частка найменш продуктивного капіталу, то «хлібна» рента зменшиться, оскільки зменшиться різниця між капіталом найбільш і найменш продуктивним, що і становить ренту.

Таким чином, все, що зменшує різницю у продукті, отриманому від послідовних часток капіталу, застосованих на певній ділянці землі, знижує ренту, а все, що збільшує цю різницю, має тенденцію підвищувати ренту.

Підвищення складності аграрного виробництва приносить землевласнику подвійну вигоду: він отримує більшу частку товару як ренту, і товар цей має більшу вартість.

Податок на ренту впливає лише на ренту, і не може впливати на ціну сировини. Податок на реальну земельну ренту покладається повністю на землевласника, а податок на винагороду, яку землевласник отримує за користування його капіталом, витраченим на ферму, покладається на споживача сировини [5].

Якби рента була оподаткована, але не розмежовано було її складові частини і не виокремлено в її структурі реальної земельної ренти, то податок на ренту в її частині плати орендаря-фермера землевласнику за користування інфраструктурою на ділянці землі покладался б на споживача.

Земельний податок є, по суті, податком на ренту залежно від обставин. Однак якщо такий податок стягуватиметься з усієї землі під обробітком, то земельний податок буде податком на продукт і підвищить ціну продукту. Також земельний податок може стати десятиною за відповідних умов стягнення. Крім того, земельний податок може виявитись фіксованим податком з одиниці площі всієї землі під обробітком, незалежно від її якості. Однак такий земельний податок буде нерівномірним і не відповідатиме чотирьом правилам Смітта стосовно податків.

У будь-якому випадку, земельний податок сплачується ким завгодно, окрім землевласників.

Варто зазначити, що звинувачення землевласників як найбільших економічних експлуаторів, не втрачаючи власної обґрунтованості та доцільності, все ж таки частково може бути віднесене на рахунок приналежності самих вчених (А. Сміта та Д. Рікардо) до фінансово-промислового капіталу, експлуаторський характер якого пізніше був висвітлений К. Марксом.

Однак, якщо великі землевласники як суспільний клас насправді приносять більше шкоди і втрат суспільству, аніж капіталісти-промисловці та банкіри, то чому ж кожна країна у певний період розвитку обов'язково приходять до реформування аграрної сфери і створення ринку земель, який обов'язково призводить до утворення великих фінансових конгломератів?

Критика великого землеволодіння з боку представників інших секторів економіки пояснюється бажанням здійснити перерозподіл землі, відстороненої від промислової інтеграції, на свою користь. Оскільки в економіці промисловість розділена на аграрну, важку, легку, а підприємства галузей закріплені за різними власниками, здійснити масштабну концентрацію та інтеграцію не видається можливим.

Насправді ж, промисловий капітал так само присвоює собі корисні копалини, що належать країні, а банкіри присвоюють реальне багатство у грошовій формі, не створюючи при цьому інших компонентів багатства і примножуючи фіктивний капітал.

Створення ринку земель відкриває доступ промислового та фінансового капіталу до земельних ресурсів, що призводить до формування інтегрованих комплексів, які включають землю, виробництво на землі (як аграрне, так і промислове), фінансові установи та об'єкти для кінцевої реалізації [4].

Таким чином, велике землеволодіння зникає як окремих клас власності, інтегруючись на фінансово-промислові групи. Такі процеси створюють всі умови для остаточної монополізації, яка при цьому може формально виглядати на ринку як конкуренція. Ця форма землеволодіння виконує свою роль, великі землевласники вже не підпадають під визначення землевласника як економічного суб'єкта, оскільки вони займаються і виробничою, і комерційною, і фінансовою діяльністю.

Велике землеволодіння має свої переваги і недоліки. Воно дозволяє використовувати ефект масштабу, однак вигода від цього ефекту привласнюється власником, а не суспільством. Воно здатне вкладати великі кошти у відновлення та покращення землі, однак вигода від підвищення продуктивності включається в земельну ренту. Велике землеволодіння за принципами свого функціонування є абсолютним аналогом великих фінансових або промислових груп. І роль будь-якої приватної форми землеволодіння полягає у відстороненні інших від користування певною площею землі.

Тому доцільніше до цих питань застосовувати інституційний, а не політекономічний підхід. Концентрація капіталу не є проявом зростання економічної ефективності господарства, а є результатом заміщення традиційних суспільних інституцій інституціями приватними.

Література:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2009. – 960 с.
2. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.

3. Lokman T. Zaibet, Elizabeth G. Dunn. Land Tenure, Farm Size, and Rural Market Participation in Developing Countries: The Case of the Tunisian Olive Sector. — *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 46, No. 4 (Jul., 1998). — PP. 831–848.
4. Stephen K. Wegren. Land Reform and the Land Market in Russia: Operation, Constraints and Prospects. — *Europe-Asia Studies*, Vol. 49, No. 6 (Sep., 1997). — PP. 959–987.
5. William H. Scofield. Prevailing Land Market Forces. — *Journal of Farm Economics*, Vol. 39, No. 5 (Dec., 1957). — PP. 1500-1510.

Вирченко А. В. Оценка роли большого землевладения в процессе концентрации капитала. В статье исследована сущность крупного землевладения. Определены основные положения классической политической экономии касательно землепользования. Выделены основные причины критики концентрации аграрного капитала со стороны финансово-промышленных групп.

Ключевые слова: земля, рынок земли, земельная рента, капитал, земельная собственность, земельный налог.

Virchenko O.V. Assessment of the role of the large landowning in the process of capital concentration. The article examines large scale landowning. Key issues of political economy due to the landowning are determined. Major reasons for critics of land capital concentration on the side of large scale capital groups are pointed out.

Key words: land, land market, land rent, capital, land property, land tax.

УДК 339.138:330.131.5

Жук О.І.,

ст. викладач кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Оцінка рівня ефективності маркетингової діяльності підприємства

У статті досліджуються чинники і показники оцінки рівня ефективності маркетингової діяльності.

Ключові слова: маркетингова діяльність, інвестиції у маркетинг, оцінка ефективності, ефективність, результат, цілі управління, маркетингова діяльність, ефективність бізнесу.

Сучасний ринок висуває вимоги до керівників маркетингових служб, підрозділів продажу і збуту доведення свого реального внеску до загальної корпоративної ефективності і капіталізації компанії, відображення результатів своєї діяльності в фінансових показниках доходності. Однак, через недостатній рівень маркетингових знань багато топ-менеджерів і фінансових директорів неспроможні правильно розраховувати значущість маркетингових зусиль для підвищення конкурентоспроможності і зростання ринкової вартості підприємства. Разом з тим, вони реально зацікавлені в наявності практичних інструментів, що дозволили б оцінити ефективність маркетингових рішень і здійснити обґрунтований вибір тих чи інших стратегічних альтернатив.

Основні аспекти оцінки ефективності маркетингової діяльності викладені у працях таких зарубіжних та вітчизняних авторів: Ф.Котлера, С.Паркінсона, Д.Аакера, Д.Ленсколда, П.Дойля, Р.Хілера, Е.Чанга, Дж.Еткінсона, Й.Уілсона, Г.Багієва, Н.Моїсєєвої, В.Черенкова, В.Уханова.

Незважаючи на велику різноманітність публікацій та видань з проблем маркетингу, досить обмеженими є фундаментальні дослідження щодо питань ефективності маркетингової діяльності підприємства. Очевидною є потреба конверсії маркетингових метрик у

традиційні для керівників підприємств фінансові показники доходності, формування інструментарію оцінки ефективності інвестицій у маркетинг для забезпечення оцінки і виявлення пріоритетів прийняття маркетингових рішень.

Метою цієї статті є дослідження чинників і показників оцінки рівня ефективності маркетингової діяльності.

Визначення найважливіших показників оцінки результатів маркетингової діяльності повинно здійснюватись відповідно до системи показників ефективності діяльності підприємства, насамперед, узагальнюючих показників ефективності, показників ефективності використання трудових та матеріальних ресурсів, основних, оборотних засобів та капітальних вкладень і рівня якості системи управління.

Виходячи з пропозицій Ф.Котлера, результативність маркетингової діяльності доцільно оцінювати, виходячи з рівня певного набору показників, а саме:

- 1) сума обігу, грн./кількість клієнтів;
- 2) сума одержаних замовлень, грн./кількість клієнтів;
- 3) сума одержаних замовлень, грн./обіг, грн.;
- 4) обсяг одержаних замовлень в натуральних одиницях/кількість клієнтів;
- 5) сума одержаних замовлень, грн./сума наявних замовлень, грн.;
- 6) обіг, грн./сума наявних замовлень, грн.;
- 7) обіг, грн./готові товари на складі, грн.;
- 8) обіг, грн./кількість рекламацій;
- 9) витрати на ліквідацію дефектів по рекламаціям, грн./обіг, грн.;
- 10) обіг, грн./кількість співробітників у сфері збуту;
- 11) обіг, грн./кількість продавців;
- 12) сума комерційно-збутових витрат, грн./обіг, грн.;
- 13) частка підприємства у загальних обсягах продажу на конкурентних ринках/сегментах;
- 14) витрати на рекламу, грн./обіг, грн.;
- 15) витрати на рекламу, грн./прибуток підприємства, грн.

Аналіз наведених вище показників вказує на прийнятність їх застосування для характеристики загальної ефективності маркетингової діяльності, але при цьому відсутній зв'язок і можливість виміру ступеня досягнення підприємством маркетингових цілей. Для цього є необхідним формування такого набору таргет-індикаторів (вказівників цілей), так званої метрики, що дозволить оцінити наближення до встановлених у сфері маркетингу цілей.

На нашу думку, класифікація метрик у системі досягнення маркетингових цілей повинна ґрунтуватись на виділенні таких категорій як споживачі, постачальники, конкуренти, фінансові показники. У ролі таргет-індикаторів стосовно споживачів пропонується використовувати: обсяг цільового сегменту(тів) та його характерні особливості; ступінь задоволення споживачів; рівень лояльності щодо компанії; превалюючі моделі споживацької поведінки; усвідомлення товарної марки споживачами; пріоритетність товарної марки (з точки зору споживачів) порівняно з товарами конкурентів; рівень поінформованості споживачів; обсяг закупівель, що здійснюється споживачами; вартість і ймовірність переключення споживачів на придбання товарів конкурентів; споживацькі наміри.

Що стосується категорії «постачальники», доцільним є використання таких показників як ефективність «архітектури» взаємостосунків із постачальниками (зацікавленість постачальників у співпраці з компанією, важливість для постачальників обсягів продажів компанії, вартість і ймовірність вибору інших клієнтів); чіткість виконання умов співробітництва; рівень якості постачання.

Категорія «конкуренти» повинна оцінюватись за такими показникам як сильні і слабкі сторони кожного конкурента або стратегічної групи; відносна частка ринку; характеристики і причини успіху найбільш вагомих конкурентів; стратегії позиціонування конкурентів і ступінь зацікавленості у збереженні існуючих позицій; існуючі бар'єри для входу на

ринок; структура витрат і цінова політика; прогалини у роботі зі споживачами, які можуть використати конкуренти для посилення власних позицій; активи і компетенція конкурентів.

Фінансові показники включають виручку, доходи, прибуток, у тому числі і від нових клієнтів, середній рівень знижок, витрати, їх структуру, витрати на завоювання нового клієнта, витрати на маркетингову діяльність тощо.

Наведені таргет-показники є лише частиною повної картини, яка необхідна для прийняття зважених маркетингових рішень. Важливим кроком є визначення витрат на маркетингову діяльність як щорічних, так і капітальних.

Розповсюдженим є підхід ототожнення маркетингових витрат з витратами по просуванню товару. Очевидна його обмеженість, і, на нашу думку, витрати на маркетингову діяльність повинні включати (крім традиційних витрат на заробітну плату, матеріали і енергію, амортизаційні витрати, витрати на поточний ремонт): витрати на організацію і проведення товарної, комунікаційної, цінової і збутової політики; витрати на створення бренду; витрати на пошук (бенчмаркінг), підготовку і освоєння нових технологій; витрати по забезпеченню ефективності транзакцій (переговори, договори та ін.); витрати на інформаційне забезпечення маркетингової діяльності й функціонування систем маркетинг-контролінгу.

Ефективність маркетингової діяльності можна охарактеризувати відношенням ефекту (результату) маркетингової діяльності до витрат, що пов'язані з цією діяльністю.

При проведенні маркетингових заходів, пов'язаних з капітальними витратами, виникає питання вибору показників, які могли б оцінити найбільшою мірою співвідношення рівня ризику і очікуваного ефекту. Якщо йдеться про вагомні капітальні вкладення при впровадженні нових технологій, одержання прибутку за рахунок підвищення продуктивності праці і росту продажів, що складно спрогнозувати і виміряти, доцільним, на нашу думку, є використання агрегованого показника – рентабельності маркетингових інвестицій.

Використання показника рентабельності маркетингових інвестицій дозволяє порівнювати і здійснювати вибір із різних маркетингових заходів, простіше приймати обґрунтовані рішення, підвищувати рентабельність маркетингових кампаній, клієнтів і самих організацій.

Досвід зарубіжних компаній вказує на різке зростання їх інтересу до застосування показника рентабельності маркетингових інвестицій; впровадження методів виміру і моделювання цього показника дозволяє одержати конкурентні переваги і підвищити прибутковість, а також розробляти більш якісні стратегії і приймати ефективні інвестиційні рішення.

Однак, оцінка маркетингових інвестицій є одночасно і пріоритетною для підприємств і супроводжується певними труднощами. Наприклад, після опитування, в США і Великобританії, 68% директорів з маркетингу висловились, що виникають суттєві проблеми при визначенні рентабельності своїх маркетингових кампаній. Основні з них:

1) складність визначення сумарного ефекту інвестицій у маркетинг, яка зумовлена необхідністю урахування не тільки закупівель, що здійснюються в даний час, але і майбутніх покупок, майбутніх витрат клієнтів на обслуговування, кількості клієнтів, що прийшли за порадами людей зі свого оточення та ін.;

2) непрогнозована поведінка споживачів у ситуаціях швидкої змінюваності ринку, яка вимагає від маркетологів оперативного коригування своїх дій, без детального аналізу зміни споживацьких пріоритетів;

3) при використанні підприємством одночасно кількох каналів для контактів із споживачами процес виміру рентабельності конкретних маркетингових інвестицій супроводжується великими труднощами;

4) система оплати праці і організаційна культура на підприємствах у багатьох випадках є бар'єром для впровадження процесу рентабельності маркетингових інвестицій;

5) можлива практика подвійного обліку за рахунок урахування прибутку, одержаного від інших маркетингових програм, що призводить до неспівпадіння суми витрат і прибутку по окремих кампаніях із сумарним прибутком підприємства і загальним бюджетом витрат.

Разом з тим, очевидна необхідність використання показника рентабельності маркетингових інвестицій з таким причин: 1) без розрахунку даного показника неможливий ефективний розподіл інвестицій в маркетинг і максимізація прибутку, особливо якщо це стосується таких питань як покращення взаємостосунків із клієнтами і збільшення ступеня їх лояльності до підприємства, підвищення рівня задоволення споживачів, зниження витрат на закупівлі; 2) інвестиції у маркетинг охоплюють вагому кількість інвестиційних рішень, які спрямовані не тільки на вибір оптимальної маркетингової програми, а й на визначення доцільності подальших витрат; 3) оцінка рентабельності маркетингових інвестицій сприяє не тільки встановленню обґрунтованих цільових показників і стандартів, а і, у випадку участі керівників вищої ланки, прийняттю правильних інвестиційних рішень.

Процес вибору і визначення пріоритетності маркетингових інвестицій суттєво відрізняється від аналогічного процесу для капітальних вкладень; це пояснюється порційністю і невеликим розміром інвестицій у маркетинг і необхідністю постійного коригування маркетингових рішень через зміни у конкурентному середовищі, потреб клієнтів і витрат на різні канали маркетингу. Ці чинники зумовлюють гнучкість і динамічність процедури виміру рентабельності маркетингових інвестицій, концентрації і поглибленого аналізу кожної конкретної ситуації для прийняття рішень про додаткові інвестиції.

При виборі стратегії інвестування, яка б забезпечила найвищий рівень рентабельності маркетингових інвестицій, основним є питання концентрації зусиль підприємства на залученні нових клієнтів чи зосередженні на заходах по утриманню уже існуючих.

Рентабельність маркетингу, спрямованого на утримання клієнтів, залежить від ступеню достовірності інформації про величину непостійного цільового ринку. Інвестування має сенс саме щодо непостійної цільової аудиторії; якщо йдеться про лояльних споживачів, маркетингові інвестиції можуть не привести до одержання додаткового прибутку.

Відтік непостійних клієнтів здійснюється повільно, що створює труднощі при визначенні тривалості впливу застосовуваних маркетингових комунікаційних заходів. Але очевидним є те, що маркетингові зусилля повинні бути розрахованими на тривалий період часу; короткострокові маркетингові заходи лише відкладуть відтік клієнтів на деякий строк і не принесуть бажаної фінансової ефективності.

Маркетингові інвестиції, які спрямовані на залучення нових клієнтів, можуть забезпечити приріст виручки в короткі терміни часу, але при цьому, через великі витрати, якими супроводжується цей процес, вони можуть виявитися нерентабельними. Тому у будь-якому разі виникає необхідність здійснення наступного кроку – проведення маркетингових кампаній по утриманню нових клієнтів і, в результаті, досягнення бажаного рівня ефективності.

Таким чином, хоча і в більшості випадків підтверджується існуюча думка про пріоритетність стратегії збереження існуючих клієнтів у порівнянні із залученням нових, ефективність маркетингових рішень залежатиме від середовища, в якому функціонує підприємство, від специфіки поведінки споживачів, і від ступеня лояльності щодо підприємства.

Для впровадження аналізу рентабельності маркетингових інвестицій на підприємстві як способу ведення бізнесу необхідне встановлення стандартної процедури розрахунку цього показника (на корпоративному рівні і стосовно всіх підрозділів). Єдиного підходу потребує визначення параметрів, які впливають на рівень рентабельності маркетингових інвестицій: періоду часу, способів оцінки собівартості і виручки, ставки дисконтування, правил розподілу витрат, що стосуються різних маркетингових кампаній.

Особлива значущість належить визначенню допустимого рівня рентабельності, нижче якого є недоцільне фінансування певних маркетингових програм. Якщо деякі маркетингові заходи відповідають визначеному рівню рентабельності, але існують обмеження бюджету маркетингу, то є доцільним їх ранжування для пошуку додаткових інвестицій щодо найбільш перспективних, або обґрунтоване коригування граничного рівня рентабельності.

З викладеного доходимо висновку, що сучасне корпоративне бачення потребує від топ-менеджменту розуміння важливості впливу маркетингу на діяльність підприємства як важливої складової підвищення ринкової вартості їх компаній. Вагоме зростання матеріальних активів вітчизняних підприємств є досить проблематичним, тому нематеріальні

активи, до яких відноситься маркетингова діяльність, є суттєвим резервом підвищення рівня капіталізації.

Існує нагальна потреба у застосуванні сучасних підходів і відповідних показників для фінансової оцінки маркетингових програм і відповідних показників, визначення в цілому ефективності маркетингової діяльності. Орієнтація на споживачів і менеджмент взаємовідносин у поєднанні з сучасними методами управління прибутковістю, ефективними маркетинговими інвестиціями – це шлях до набуття конкурентних переваг і сталого розвитку підприємства.

Література:

- Багиев Г.Л. Экономика маркетинга / Г.Л. Багиев.– СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2007. – 231 с.
Гавриленко А.В. Маркетингова діяльність компанії: чинники впливу і оцінка рівня ефективності / А.В. Гавриленко, Т.О. Гаврилко // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури: зб. наук. праць.– К.: НАУ. – 2011.– Вип. 29. – 330 с.
Котлер Ф. Маркетинг от А до Я / Ф. Котлер.– СПб.: Изд. дом «Нева», 2003. – 586 с.
Матанцев А.Н. Стратегия, тактика и практика маркетинга / А.Н. Матанцев.– М.: Юристъ, 2002. – 421 с.
Попов В.М. Менеджмент и маркетинг бизнеса в международных компаниях / В.М. Попов, С.И. Ляпунов, Л.Ю. Муртзалиева.– М.: Финансы и статистика, 2001. – 130 с.

Жук О.И. Оценка уровня эффективности маркетинговой деятельности предприятия. В статье исследуются факторы и показатели оценки уровня эффективности маркетинговой деятельности.

Ключевые слова: маркетинговая деятельность, инвестиции в маркетинг, оценка эффективности, эффективность, результат, цели управления, маркетинговая деятельность, эффективность бизнеса.

Zhuk O. I. Estimation of the efficiency level of marketing activity at enterprise. Factors and indexes of estimation of the level efficiency of marketing activity at enterprise are researched in the article.

Key words: marketing activity, investment in marketing, efficiency estimation, efficiency, result, management purposes, marketing activity, business efficiency.

УДК 658.29:347.77

Карпенко Н.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри маркетингу та менеджменту АПСВ ФПУ

Інтелектуальна власність як чинник підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств

У статті досліджуються питання використання вітчизняними підприємствами інтелектуальної власності як основного ресурсу, який дозволяє підвищити конкурентоспроможність та прибутковість вітчизняних підприємств, є необхідною складовою їх інноваційного розвитку.

Ключові слова: інновації, інтелектуальна власність, інтелектуальний потенціал, конкурентоспроможність, нематеріальні активи.

За сучасних умов інноваційного розвитку суспільства основним ресурсом компаній у конкурентній боротьбі виступають нематеріальні активи, а серед основних факторів, що забезпечують економічне зростання та соціальний розвиток будь-якої країни, все більшу роль починає відігравати їх інтелектуальний потенціал. Саме здатність продукувати і

впроваджувати інновації є джерелом отримання більш стійких конкурентних переваг та підвищення рівня добробуту населення, ніж володіння сировинними ресурсами.

Проте в Україні роль інтелектуальної власності, як найпрогресивнішого чинника стабілізації внутрішнього ринку та розширення зовнішнього, належним чином недооцінюється. Крім того, практично відсутня об'єктивна інформація щодо наявного інтелектуального потенціалу країни. При розрахунку балансової вартості вітчизняних підприємств інтелектуальна власність майже не враховується (в 2010 р. вона становила менше 1% вартості активів), тоді як у країнах Європейського Співтовариства нематеріальні активи фірм становлять від 50 до 80% вартості їх майна. Навіть ті об'єкти інтелектуальної власності, що використовуються на українських підприємствах, не завжди ідентифіковані та захищені охоронними документами, не визначені та не оцінені майнові права їх власників. Відсутність обліку на балансах підприємств науково-технологічного комплексу країни таких нематеріальних активів, як винаходи, корисні моделі, промислові зразки, програмне забезпечення тощо (які у попередній період були створені значною мірою за рахунок державних коштів), призводить до їх безконтрольного використання. Згідно з рейтингом Всесвітнього економічного форуму, в 2010 р. за інноваційною спроможністю (серед 139 країн Україна посіла 37-е місце, а за рівнем захисту прав інтелектуальної власності Україна лише 113 [4]).

Проблемам визнання, оцінки та обліку нематеріальних активів присвячені публікації таких вітчизняних вчених як І.Бланк, Ф.Бутинець, В.Гагін, С. Маклаков, Є.Мних, І.Нетреба, І.Прокопенко, В.Сопко, Н.Тарасенко, О.Шипунова, С. Шульга та ін.

Проте такі аспекти як використання інтелектуальної власності та її роль у підвищенні конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, у них висвітлені недостатньо, що зумовлює актуальність та визначає мету дослідження.

За даними Державного департаменту інтелектуальної власності України, з 2008 р. має місце стійка динаміка зменшення кількості заявок на об'єкти промислової власності (ОПВ). Зокрема, в 2009 р. подано 7895 заявок на ОПВ та 1418 — на винаходи, що нижче рівня докризового 2007 р. відповідно на 7,8 та 31,7%. Більш ніж на чверть зменшилась порівняно з попереднім 2008 р. кількість заявок, поданих до іноземних відомств. Це зумовило зменшення кількості отриманих у 2009 р. охоронних документів у цілому на 7,8% [5].

У 2010 р. створенням і використанням передових виробничих технологій, а також використанням раціоналізаторських пропозицій займалося лише 1694 підприємства і організацій України, якими створено 376 передових виробничих технологій (з них 87,8% — нові для України і лише 12,2% — принципово нові). Більше половини створених технологій призначено для впровадження на промислових підприємствах (в основному — у переробній промисловості). Використовували у виробництві передові виробничі технології 1590 підприємств (з них 24,3% — підприємства Харківської обл., 8,7% — Донецької, 6,8% та 6,2% — відповідно Луганської та Закарпатської областей). Всього протягом року було використано 9343 передові технології, з яких 66% — підприємствами промисловості, 19,4% — організаціями, що займалися операціями з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям, 8,2% — підприємствами транспорту і зв'язку. Крім того, 196 організацій використали 11678 раціоналізаторських пропозицій, авторами яких були 11484 особи.

Протягом цього самого року на нові технології було отримано 617 охоронних документів, у тому числі 166 патентів на винахід, 407 — на корисні моделі та 44 — на промислові зразки. При цьому 233 охоронних документи мають патентну чистоту в інших країнах [6].

Проведений аналіз вказує на низьку інноваційну активність вітчизняних підприємств. Крім того, більшість інновацій, які сьогодні впроваджуються в Україні, створюють переваги лише на внутрішньому ринку, практично не змінюючи технологічний уклад та структуру економіки країни. А це, одночасно із стрімким щорічним зменшенням загальної чисельності винахідників, авторів промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій, робить практично невідчутним вплив винахідницької діяльності, запропонованих науково-технічних розробок на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Адже, за

оцінками американських експертів, лише від 10 до 30% ідей можуть бути запатентовані як винахід, а підприємству, щоб забезпечити собі успіх на ринку за допомогою одного виробу, необхідно в середньому 58 ідей [2].

Значна частина отриманих вітчизняними дослідниками науково-технічних розробок не патентується, проте досить часто результати наукових досліджень публікуються у відкритих наукових виданнях, що робить їх загальнодоступними, а недосконалість українського законодавства щодо регулювання ринку інтелектуальної власності дозволяє закордонним фірмам безперешкодно їх використовувати. Крім того, на фоні зменшення державного фінансування науки за останні роки має місце зростання обсягів науково-дослідних робіт, виконаних вітчизняними науковцями на замовлення іноземних інвесторів. Умовою виконання робіт є передача закінчених розробок замовникам на початкових стадіях інноваційного циклу, в результаті чого розробників позбавляють авторського права та можливості отримувати основну частину прибутку. За дослідженнями керівника програми President's MBA в Києво-Могилянській бізнес-школі М.Винницького, наша країна наразі посідає четверте-п'яте місце у світі з надання послуг з аутсорсингу, а близько 80% програмних продуктів компанії «Microsoft» створено українськими програмістами [1]. Наведені факти вказують на те, що інтелектуальний ресурс країни все більше використовується для нарощування потенціалу країн-конкурентів та про посилення загрози економічній безпеці України.

За даних умов ми поділяємо точку зору прихильників «стратегії запозичень», які розглядають можливість підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняних підприємств переважно за рахунок використання сучасних технологій, розроблених іншими країнами. При цьому, як приклад, наводиться досвід Японії та нових індустріальних країн, так званих азійських тигрів. Слід наголосити, що коли ці країни розвивались переважно за рахунок купівлі ліцензій на використання закордонних розробок, рівень освіченості їх суспільства був дуже низьким, вони не мали відповідного науково-технічного потенціалу, проте щороку збільшували асигнування на науку. Так, Японія в 70-х роках минулого тисячоліття щорічно збільшувала витрати на науку в середньому на 6,4%, поки не довела їх до 2,2% від свого ВВП. Саме збільшення витрат на вітчизняні науково-технічні розробки з одночасним використанням зарубіжних, забезпечили структурні зміни в економіці названих країн, сприяли зростанню їх конкурентоспроможності.

Україна ж має потужний власний науковий потенціал, який, за відсутності правової та фінансової підтримки з боку держави досить ефективно використовується іншими країнами. Серед основних причин – дещо суперечлива та недостатньо сформована нормативно-правова база щодо регулювання інноваційної діяльності вітчизняних підприємств. Так, наразі відсутня достатньо ефективна правова основа захисту прав інтелектуальної власності, призупинено чинність або скасовані окремі статті чинних законів, якими передбачалось стимулювання інноваційної діяльності шляхом встановлення податкових пільг (зокрема ст. 21 та 22 Закону України «Про інтелектуальну власність»). У новому Податковому кодексі механізми підтримки інноваційної діяльності взагалі не передбачені.

Негативним чинником, що гальмує процес формування ринку інтелектуальної власності в Україні, є завеликі терміни розгляду заявок Укрпатентом. І хоча порівняно з 2000 р. вони скоротились для заявок на винаходи в 2,2 рази (до 15 місяців), а по знаках для товарів і послуг вдвічі (до 13 місяців), проте є вищими, ніж в інших країнах, орієнтованими на інноваційний шлях розвитку [3].

Для підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств у листопаді 2010 р. було затверджено дорожню карту інноваційного розвитку України, однією з основних складових якої є створення Фонду підтримки закордонного патентування українських винаходів.

Як позитивний момент слід відзначити, що Кабінетом Міністрів України встановлено значно нижчі суми зборів за подання заявки на винахід чи корисну модель, ніж в ЄС чи США. Якщо вартість європейського патенту може становити від 3 до 35 тис. євро, а американського – до 100 тис. доларів, то в Україні збір на подання заявки на винахід чи корисну модель для комерційної юридичної особи становить 800 грн., для фізичної особи-

винахідника – 40 грн., а неприбуткової установи чи організації — 80 грн. У Росії станом на 2008 р. збір за набуття прав інтелектуальної власності для фізичних осіб-винахідників становив 132,6 грн., у Грузії та Молдові відповідно 530,4 грн. і 592,8 грн. [3]. Саме цим пояснюється, що 73% заявок, поданих у 2009 р. до іноземних відомств, були направлені до патентного відомства Російської Федерації [5].

Проте щороку більше 10% об'єктів прав інтелектуальної власності, на які отримано охоронні документи, не використовуються їх власниками, відповідно, витрати на їх створення не відшкодовуються. Реалізація цих об'єктів іншим підприємствам та організаціям, для яких ці розробки та технології можуть становити інтерес, може бути додатковим джерелом отримання прибутку.

Як засвідчує практика, більшість керівників вітчизняних підприємств ще не усвідомлюють, що за сучасних умов саме інтелектуальна власність, захищена відповідними охоронними документами, є найціннішим активом підприємницької діяльності та основним джерелом доходів. Вона дозволяє сформувати статутний фонд без відволікання коштів, збільшує ринкову вартість підприємства, може служити предметом застави, суттєво підвищує привабливість підприємства для потенційних інвесторів, сприяє розширенню ринкового сегменту діяльності підприємства за рахунок комерціалізації запатентованої продукції чи послуги, забезпечує конкурентоспроможність продукції, зменшує податок на прибуток підприємства, оскільки амортизаційні нарахування та виплати за авторську винагороду фізичним особам (авторам) включаються до собівартості продукції.

Відповідно до «Порядку визначення оціночної вартості об'єктів права інтелектуальної власності, що перебувають у державній власності, або були створені (придбані) за державні кошти, з метою зарахування на бухгалтерський облік», затвердженого Наказом Фонду держмайна України №3162 від 13.02.2005 р., основним методом оцінки майнових прав інтелектуальної власності в Україні наразі витратний (передбачає розрахунок витрат, пов'язаних із розробкою чи придбанням майнових прав інтелектуальної власності), при якому не враховується економічний ефект від використання цих прав. Практично не використовується доходний підхід, за якого оцінюється здатність продукту інтелектуальної власності приносити доход. Порівняльний (ринковий) підхід, який найбільш широко застосовується в країнах з ринковою економікою, є для вітчизняних спеціалістів з оцінки майна неприйнятним, оскільки в державі практично відсутній ринок подібного майна.

Не можна оцінювати позитивно також відсутність офіційно затвердженої Методики вартісної оцінки прав на об'єкти інтелектуальної власності, яка в кожному конкретному випадку уточнюється для кожного об'єкта, під конкретного замовника, з урахуванням Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12 липня 2001 р. № 2658-ІІ.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що одним з Основних завдань для вітчизняних підприємств залишається систематична робота щодо створення та набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, управління ними і захисту з метою отримання найвищої комерційної віддачі.

Для вирішення перерахованих проблем, враховуючи світовий досвід державного регулювання науково-технічної діяльності та в галузі правової охорони інтелектуальної власності, необхідно:

- переглянути та удосконалити нормативно-законодавчу базу щодо підтримки інноваційної діяльності підприємств, зокрема, відновити схеми податкового стимулювання такої діяльності, врегулювати систему захисту інтелектуальної власності, сприяти комерціалізації результатів науково-технічної та інноваційної діяльності;
- в держбюджеті на наступні роки передбачити збільшення витрат на наукові дослідження та підтримку винахідницької діяльності, оскільки зарубіжний досвід свідчить, що в періоди уповільнення економічного зростання необхідно не знизувати, а збільшувати витрати на науку та технологічне переоснащення;
- вивчити та використати досвід Японії щодо стимулювання інноваційної діяльності вітчизняних підприємств, запровадивши податок на відсталі технології;

- провести всебічний технологічний аудит вітчизняних підприємств, ідентифікувати, визначити та оцінити існуючі об'єкти інтелектуальної власності, їх потенційні можливості та створити цивілізований ринок цих об'єктів.

Література:

1. Винницький М. Для українця індивідуалізм – це роблю, як хочу, а відповідаємо гуртом / М. Винницький // Країна. – 2011. – №59. – С. 13–15.
2. Душков В.И. Рынок научно-технической информации как фактор инновационного развития / В.И. Душков // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №80. – С. 40–43.
3. Жарінова А.Г. Інтелектуальна власність – основа підйому економіки України в умовах світової економічної кризи / А.Г. Жарінова // Часопис Київського університету права. – 2008. – №4. – С. 149–151.
4. Конкурентоспроможність України: оцінка Всесвітнього економічного форуму (за звітом про глобальну конкурентоспроможність 2010-2011) [Електронний ресурс] // WEB Global Comp_ress2010_1120.pdt.
5. Набуття прав інтелектуальної власності та використання об'єктів права інтелектуальної власності на підприємствах України у 2009 році [Електронний ресурс] // Експрес-випуск Дежкомстатистики України від 21.04.2010р. № 95,
6. http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2010/04_10/95 w.zip.
7. Створення та використання передових виробничих технологій на підприємствах України у 2010 р. [Електронний ресурс] http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011 ni/analit/pvt_2010.zip.

Карпенко Н.В. Интеллектуальная собственность как фактор повышения конкурентоспособности отечественных предприятий. *В статье исследуются вопросы использования отечественными предприятиями интеллектуальной собственности как основного позволяющего повысить конкурентоспособность и прибыльность отечественных предприятий, является необходимой составляющей их инновационного развития.*

Ключевые слова: инновации, интеллектуальная собственность, интеллектуальный потенциал, конкурентоспособность, нематериальные активы.

Karpenko N.V. Intellectual property as a factor of competitive ability increase at domestic enterprise. *The issues of intellectual property usage by domestic enterprises as the main factor of competitive ability increase are revealed in the article. It is proved that such property is the necessary element of the innovative development of enterprises.*

Key words: innovations, intellectual property, intellectual potential, competitive ability, assets.

УДК 378.091.27:33

Машкіна І.В.,

канд. техн. наук, доцент, зав. кафедри інформаційних технологій
та математичних методів АПСВ ФПУ

Використання тестів як ефективний метод перевірки професійної компетентності студентів економічних спеціальностей

У статті розглядаються питання контролю знань студентів за допомогою тестування, висвітлюються основні проблеми, які виникають на цьому шляху. Розкривається сучасна методика, за якою тест пропонується як інструмент вимірювання рівня навчальних компетентностей.

Ключові слова: контроль знань, проблеми тестування, системи тестування.

Впровадження нової системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, посилення ролі самостійної роботи студентів та підвищення вимог до якості підготовки фахівців потребує пошуку більш ефективних засобів контролю. Зростає необхідність забезпечення оптимальної організації та моніторингу якості навчального процесу для максимального наближення випускників вищих навчальних закладів до моделі професіонала. Саме тестування, рейтинги, сучасні засоби педагогічного контролю і оцінювання можуть покращити якість навчання студентів, удосконалити навчальну, методичну, виховну діяльність викладачів і управлінську діяльність адміністрації вищого навчального закладу.

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є підвищення управління процесом навчання студентів через систему контролю їх знань і вмінь з урахуванням усіх видів контролю: діагностичного, оперативного, періодичного та підсумкового. Об'єктивізація оцінки якості освіти може бути досягнута за наявності добре структурованої моделі знань предметної галузі і великої кількості експертних тестових завдань, розроблених викладачами-експертами. З цією метою зручніше створювати моделі знань модульно. Існують акредитаційні вимоги до оцінки рівня підготовленості випускників із конкретної спеціальності відповідно до державних стандартів, які можна вважати модельними характеристиками опанування системою знань, умінь та навичок для застосування у професійній діяльності.

Розширення меж використання технології масового тестування в різних сферах людської діяльності є стійкою тенденцією в усьому світі впродовж ХХ ст. Для педагогів України це питання набуло актуальності після того як у країні з'явилися альтернативні заклади різних форм власності, і, як наслідок цього, з'явився державний механізм сертифікації, атестації та акредитації вузів у його нинішній формі, що містить елементи технологій тестування студентів.

Найважливішим компонентом педагогічної системи і складовою частиною навчального процесу є контроль за навчальною діяльністю студентів, призначений для визначення успішності навчання кожного студента, аналізу отриманих результатів та корекції подальшого процесу навчання. Інструментом підвищення якості освіти разом із реформуванням змісту освіти є вдосконалення системи оцінювання, модернізація діагностики навчання студентів.

Останнім часом замість традиційного поняття «контроль», окрім вже згаданого поняття «діагностика», все частіше почали використовувати поняття «моніторинг». При

проектуванні навчального процесу перед педагогом постає завдання вибору методів і форм контролю навчальних досягнень студентів, критеріїв якості засвоєння вивченого матеріалу, розробки процедур здійснення контролю, обґрунтування способів індивідуальної корекції навчальної діяльності студентів.

Необхідність забезпечення контролю й оцінювання не тільки результату, а й процесу навчання сприяє пошуку оперативних та об'єктивних методів контролю знань. Система оцінки і контролю повинна відповідати вимогам управління пізнавальною діяльністю студентів і виступати у ролі відповідного інструментарію для її здійснення.

Суб'єктивність оцінки знань пов'язана певною мірою із недостатньою розробкою методів контролю системи знань. Об'єктивний підхід полягає в тому, що для виявлення наявності знань завжди використовується адекватний інструмент. Сучасна методика пропонує тест як інструмент вимірювання рівня знань, за допомогою якого можна не тільки виявити якість навчання, а й оптимально управляти навчальним процесом.

Ефективність функціонування системи професійної освіти значною мірою залежить від впровадження в діяльність вузу інновацій. Вони змушують учасників навчально-виховного процесу визначити й проаналізувати рівень своїх знань, умінь, навичок, спрямувати свою діяльність на шлях перспективних перетворень. При цьому основна роль належить викладачеві. Його готовність до впровадження інновацій, вміння організувати цей процес та управляти ним є невід'ємними складовими успішної інноваційної роботи.

Однією з інноваційних форм інформатизованої системи освіти є тестування. Ця форма, надзвичайно популярна за рубежом, за останні десятиліття активно впроваджується і в Україні, тому в підготовці спеціалістів використання тестування як методу контролю та оцінки знань є актуальним.

Тест (test) – слово англійського походження, що означає іспит, спробу, випробування. Тест – це стандартизоване завдання, за результатами якого роблять висновок про знання, уміння, навички (здібності, професійну придатність, обдарованість тощо) того, кого випробовують. У сучасній теорії та практиці тестового контролю нараховується понад 20 різновидів тестів: залежно від мети, характеру та функцій контролю, характеру, форми відповіді.

За результатами опитування, 32% викладачів вищих навчальних закладів постійно використовують тести для контролю, 68% – користуються епізодично, або не користуються ними загалом. Близько 80% викладачів, які використовують тестовий контроль, працюють за авторськими тестами, при цьому вони орієнтуються на стандартні тестові методи, що, як правило, передбачають закриті тести з двома-трьома варіантами відповідей. Запитання, як правило, мають випадковий характер, відображаючи емпіричне узагальнення і формування вміння діяти за зразком. Тобто, недоліки традиційного розумово-емпіричного навчання розповсюджується і на зміст тестування.

Цілком очевидно є необхідність не тільки більш широкого та активного використання тестових методів у викладанні спеціальних, соціально-економічних та фундаментальних дисциплін, а й розробки методичних матеріалів.

Тест як система завдань специфічної форми і відповідного змісту є науково обґрунтованим інструментом оцінювання знань, умінь і навичок студентів, допомагає здійснювати індивідуальний контроль результатів навчання кожного з них, мобільно управляти навчально-виховним процесом. Порівняно з традиційними формами контролю знань (контрольна робота, екзамен, залік, диференційований залік) тестування нерідко виявляється більш ефективно. Адже щоб оцінити рівень знань, треба спрогнозувати, як студент зможе ці знання використати. Тобто, зростає роль психологічного тестування.

Виникає необхідність поєднати його з тестуванням рівня знань. Тоді результати будуть більш об'єктивними, враховуватимуть не лише рівень та обсяг знань, а й особливості характеру студента, його нахили та можливості освіти, вміння аналізувати, узагальнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Як вказує досвід, найчастіше оцінювання і контроль досягнень студента здійснюється за кінцевим результатом. На жаль, майже не

піддається оцінці його діяльність, рівень розвитку в динаміці, вплив зовнішніх факторів на момент оцінювання.

Практика засвідчила такі переваги тестування над іншими формами контролю знань:

- упродовж досить обмеженого часу може бути перевірена якість знань, навичок у зазначеної кількості студентів;
- можливий контроль знань, умінь, навичок на необхідному, заздалегідь запланованому рівні;
- реальним є самоконтроль;
- знання оцінюють більш-менш об'єктивно;
- увага студента фіксується не на формуванні відповіді, а на осмисленні її суті;
- створюються умови для постійного зворотного зв'язку між студентом і викладачем.

Проте тестовий контроль знань має й істотні недоліки:

- ймовірність випадкового вибору правильної відповіді;
- можливість при застосуванні тестів закритого типу оцінки тільки кінцевий результат (правильно – неправильно), у той час як сам процес, що привів до нього, не розкривається;
- психологічний недолік – стандартизація мислення без урахування рівня розвитку особистості;
- велика затрата часу на складання необхідного «банку» тестів, їх варіантів, трудомісткість процесу;
- тести не сприяють розвитку мови.

Шляхи розв'язання цієї проблеми – це вдосконалення методики тестування і, по-перше, відхід від альтернативних питань, які практично заповнили всі тестові завдання.

У пошуках шляхів підвищення ефективності системи перевірки рівня засвоєння студентами курсу «Інформаційні технології» було введено систематичне тестування. Тести при вивченні діловодства впроваджувались поступово, що дало змогу психологічно підготувати студентів. Спочатку пропонувались прості тести з вибірковими відповідями і лише через деякий час вводились більш складні конструкції. Доведено, що надзвичайно продуктивним є використання навчальних тестів, підготовлених на основі методу ключових ситуацій.

Інформація в питанні тесту може подаватись у будь-якій формі – тексту, графічного зображення, звукового повідомлення, відеосюжету, формули тощо. Причому, ми ввели в практику відкритість та доступність бази тестів, тобто зміст тестів відомий студентам. Але при цьому тести постійно поновлюються з урахуванням змін у навчальних планах, програмах, реаліях сьогодення. Тестування з діловодства гарантує об'єктивність оцінки знань, умінь, навичок студентів, сприяє усуненню проявів суб'єктивізму, а відтак і формуванню позитивного ставлення до даної дисципліни і викладача.

Важливим при проведенні тестового контролю є дотримання організаційного моменту (пояснення мети, порядку виконання та оформлення тесту, визначення часу та його виконання, забезпечення кожного студента бланком відповідей стандартного зразка, що великою мірою заощаджує час і студента, і викладача).

Тестові завдання значно скорочують час очікування студентами оцінки, що є суттєвим фактором – як психологічним, так і виховним.

Після тестування, а воно може охоплювати матеріал окремої теми, розділу або курсу в цілому, обов'язково аналізують його результати. Аналіз необхідний для того, щоб студент зміг перевірити, наскільки адекватно він оцінює свої знання, повірити у власні сили і скоригувати свою підготовку. Викладач не лише фіксує факт помилок і називає правильні відповіді, а й детально пояснює студентам причини помилкових дій.

Студентам, які допустили помилки, пропонується письмово або усно відповісти на запитання: чому вибрана відповідь неправильна? Наведіть докази на користь правильного варіанта. Робота над помилковими відповідями, усвідомлення помилки, її причини, знайдення помилкової ланки в ланцюгу розумових дій значно зменшують ймовірність запа-

м'ятування помилкових знань, «витіснення» правильних відповідей. Таким чином використовується практика «вгадування» студентом правильного рішення поставленої у тесті задачі.

Наступним етапом впровадження та використання тестування в процесі вивчення дисципліни «Інформаційні технології» стала їх електронна форма. Було забезпечено їх функціонування на локальному комп'ютері та у локальній мережі навчальної аудиторії. Така форма, як правило, викликає додатковий інтерес у студентів, а крім того, дозволяє їм самостійно без участі викладача перевірити та оцінити рівень власних знань з конкретної теми чи комплексу тем курсу. У комп'ютерній програмі тестування використовуються анімаційні, звукові, ігрові елементи, а також система реєстрації ходу перевірки та її результатів, зокрема, таких показників як час розв'язання кожної задачі, кількість помилкових і правильних відповідей, підсумкова оцінка.

Важливою умовою тестування, як універсального педагогічного інструмента, є частота його проведення, яка залежить від дисципліни, її ролі і місця в навчальному плані, особливостей засвоєння знань. Слід зробити тестування звичною і зручною формою регулярного контролю знань студентів. Необхідно пам'ятати, що тестування – це не самоціль, а ефективна форма повторення – узагальнення і впорядкування вивченого. Контрольно-оцінювальна функція навчання – це лише елемент добре організованого і технологічно продуманого навчально-виховного процесу. Якщо студенти матимуть міцні знання, то їх оцінювання не становитиме особливих труднощів, в якій би формі воно не проводилось.

Література:

1. Машкіна І.В. Роль дистанційного навчання при підготовці студентів економічних спеціальностей // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – №5. – С.4-8.
2. Петльована Л.Л. Особливості впровадження новітніх інформаційних технологій у навчальний процес економічного ВНЗ // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2007. – №2. – С. 106–111.
3. Берещук М.Я. Тестовий контроль і рейтинг в освіті: навч. посіб. / М.Я. Берещук, Ю.П. Бархаєв, Г.В. Стадник. – Харків: ХНАМГ, 2006. – 106 с.

Машкіна И.В. Использование тестов как эффективный метод проверки профессиональной компетентности студентов экономических специальностей. *В статье рассматривается контроль знаний студентов при помощи тестирования, освещены основные проблемы, возникающие на этом пути. Раскрываются вопросы современной методики, по которой предлагается тест как инструмент измерения уровня учебных компетентностей. Описана методика тестирования, при помощи которой можно не только выявить качество обучения, но и оптимально управлять учебным процессом.*

Ключевые слова: *контроль знаний, проблемы тестирования, системы тестирования.*

Mashkina I.V. Tests as an efficient method of economic students' knowledge monitoring. *The problems of students' knowledge monitoring through testing as well as the major problems within this process are enlightened in the article. The issues of modern techniques of the test as a factor of monitoring the level of educational competencies are revealed. The optimal technique for testing which can be used not only to identify the quality of teaching, but also manage the learning process is given.*

Key words: *knowledge control, problems of testing, testing systems.*

УДК 351.073.5:504.5

Міщук І.С.,

канд. екон. наук, ст. викладач кафедри економіки і менеджменту
Житомирського державного університету ім. Івана Франка

Теоретичні проблеми економічного механізму управління глобальними природними процесами

У статті розглянуто питання застосування економічних методів управління шкідливими викидами, що призводять до глобальних кліматичних змін та граничного переносу забруднення. Серед аналізованих економічних методів: податки, торгівля правами на забруднення, платежі за викиди шкідливих речовин.

Ключові слова: економічний механізм, фінансова політика, державне управління, забруднення, шкідливі викиди, кліматичні зміни.

Людська діяльність видозмінює природне середовище, на жаль, часто негативно. До недавнього часу ми мали справу із локалізованими перетвореннями, внаслідок яких забрудненню піддавалися обмежені території. Нині, коли випадки перевищення асиміляційних здібностей екосистем регіонів мають масовий характер, ми стаємо свідками глобальних екологічних трансформаційних змін – парниковий ефект, озонова діра, зміна рівня Світового океану, опустелювання, знищення лісів.

Розсудливим людям зрозуміло, що ці процеси повинні бути зупинені. Без надійного механізму вирішення цього завдання заклики до протидії руйнуванню середовища існування – порожня декларація.

Кожна епоха формує власні тенденції, загрози, виклики та проблеми у світовій економіці, що змінюють вимоги до побутової, пізнавальної, творчої, виробничої та господарської діяльності людських ресурсів і потребує розробки адаптованих механізмів управління людським розвитком [4]. Ця проблематика особливо актуальна на сучасному етапі світогосподарського розвитку.

Протягом останніх десятиріч міжнародні організації, уряди країн, науково-дослідні установи та окремі зарубіжні науковці (у тому числі: С. Алкайр, М. Армстронг, Г. Беккер, Е. Брукінг, М. Десаї, Л. Едвінсон, А. Маршалл, М. Мелоун, М. Нуссбаум, І. Робейнс, А. Сен, Ч. Хенді, Т. Шульц) почали активно досліджувати питання економічного розвитку та управління глобальними екологічними процесами у світовій економіці. В Україні цей напрям досліджень висвітлюється у наукових публікаціях таких вітчизняних фахівців як: Н.І. Верхоглядової, О.А. Грішнєвої, В.М. Колпакова, О.М. Левченко, Е.М. Лібанової, Л.Г. Мельника, В.Г. Никифоренко, В.А. Савченко, І.І. Тимошенко, Л.М. Тимошенко, А.С. Філіпенко, Г.В. Щокіна. Але у сучасній економічній думці залишається недостатньо дослідженим питання визначення чіткої структури рушійних сил трансформації світогосподарського середовища та змісту вимог до управління глобальними природними процесами, що вимагає поглиблення наукових пошуків у цьому напрямі.

Метою цієї статті є дослідження економічних методів управління шкідливими викидами, зумовлених розгортанням сучасних глобальних тенденцій, загроз, викликів та проблем світового економічного розвитку. Серед аналізованих економічних методів: податки, торгівля правами на забруднення, платежі за викиди шкідливих речовин. Цільова спрямованість дослідження зумовила використання методів спостереження, системного аналізу, синтезу, узагальнень, порівнянь.

Ми прагнемо розглянути економічний аспект проблеми. Тому перші питання, на які треба відповісти, що являє собою стабільність екологічних умов, яка економічна або, точніше, соціально-економічна ціна їх непорушності.

На нашу точку зору, мова може йти про таке благо як екологічна безпека соціально-економічного розвитку. Стабільність природно-економічних умов, відтворення основних властивостей природного середовища дозволяють забезпечити задоволення соціальної потреби в екологічній безпеці.

Забезпечення екологічної безпеки означає виявлення і максимально можливе обмеження видів людської діяльності, що підсилюють ризик регіональних і глобальних екологічних порушень при одночасному розширенні діяльності, що зменшує такий ризик. Характер задачі визначає необхідність поєднання економічних і адміністративних методів управління шкідливими впливами, що приводять до глобальним змін. Розраховуючи лише на перші, навряд чи вдасться добитися узгоджених дій учасників процесу природокористування.

Не слід забувати, що екологічна безпека, особливо на регіональному і глобальному рівнях, була і залишається колективно споживаним благом, яке не може бути об'єктом приватної, а й будь-якої форми колективної власності, включаючи державну. Зазначене зумовлює необхідність делегування охорони прав нинішнього і майбутніх поколінь людей на екологічну безпеку спеціалізованим некомерційним організаціям (державним або суспільним) [1, с.186].

Економічне регулювання екологічної безпеки, як засвідчують теоретичні дослідження, а також досвід країн з розвинутою економікою, може здійснюватися у двох формах. Перша – воно є складовою адміністративного (примусового та централізованого) регулювання природокористування, тобто централізованого встановлення і використання таких економічних інструментів як фіскальна, кредитна, амортизаційна і страхова політика. Мета – створити економічні стимули екологічно безпечного господарювання, сприятливий економічний клімат для екологізації економічного розвитку [1, с.191]. Централізовано введені економічні інструменти мають грошову форму і впливають на процес ринкового саморегулювання, але не є результатом такого саморегулювання, тобто вільної ринкової конкуренції. Тому їх треба відрізнити від іншого виду економічного регулювання, коли закладаються інституційні основи для ринкового саморегулювання використання асиміляційного потенціалу навколишнього середовища [2, с.75]. У цьому випадку виникає особливий ринок – прав на використання обмеженої можливості середовища асимілювати (знешкоджувати) шкідливі відходи людської діяльності. Пропозиція на такому ринку – максимально допустимий обсяг надходження відходів – адміністративно задається органами державної влади. Цінність екологічної безпеки визначається готовністю всього суспільства і кожного індивіда окремо платити за неї. Витрати суспільства в цілому визначаються централізованим асигнуваннями на вирішення екологічних проблем, а також непрямыми економічними втратами держави і регіонів через відмову від економічно вигідних рішень з міркувань екологічної безпеки. Важко сказати, які саме суми виділяються на екологічну безпеку взагалі. Частина бюджетних коштів йде на вирішення локальних екологічних проблем. Ці асигнування створюють екологічні блага жителям тієї чи іншої території й зрівнюють відповідні умови членів суспільства, незалежно від місця їх проживання. Але є й інший тип витрат, орієнтованих на придушення впливів, що мають глобальні наслідки і рівною мірою підривають екологічну безпеку країни.

Можна ставити питання про те, що населення має платити певний екологічний податок, купуючи тим самим «екологічну безпеку». Кошти, що надходять у вигляді такого податку, брали б участь у формуванні централізованих джерел фінансування екологічної безпеки разом з податками, що справляються з безпосередніх винуватців екологічних порушень. У такому випадку економічна відповідальність за забезпечення екологічної безпеки покладається не тільки на її порушників (принцип «забруднювач платить»), а й на потенційні жертви («жертва платить»).

Принцип «жертва платить» фактично лежить в основі макроекологічної стратегії будь-якої держави.

Хотілося б лише звернути увагу на можливість введення подібного податку в нашій країні. Проте запропонована урядом система податків це важкий тягар для підприємців і громадян. Швидше за все питання про цей податок можна вирішити в процесі загальної екологізації системи оподаткування. Якщо рентні платежі стануть основою бюджету України, то, можна було б істотно скоротити податки з обробних галузей, а це дозволить ввести екологічний податок.

Не слід забувати і про традиційний економічний інструмент – плата за викиди. Його застосування – реалізація принципу забруднювач платить. Якщо говорити більш абстрактно, то мається на увазі платне розміщення в навколишньому середовищі відходів виробництва.

Платежі за викид CO₂ повинні сприяти вирішенню двох завдань: стимулювання застосування різних видів палива і технологій їх спалювання, що зменшують надходження CO₂ в атмосферу; утворення цільових фондів фінансування заохочення підприємств, орієнтованих на обмеження парникового ефекту. Можливі економічні альтернативи введенню податку на викид CO₂ підвищення цін на паливо і встановлення шкал знижок – надбавок до цін палива залежно від його характеристик та умов спалювання, що впливають на утворення CO₂ – мають певні недоліки у порівнянні з податком на викид CO₂. У принципі можлива диференціація ставок непрямого оподаткування з урахуванням відмінностей у масштабах вживання різних видів палива (наприклад, при спалюванні природного газу утворюється в кілька разів менше CO₂, ніж при використанні еквівалентного з енергетичного ефекту кількості вугілля). Адміністративно регульована система цін на паливо дозволяє прямо диференціювати ці ціни з урахуванням «парникової небезпеки» від спалювання палива. Але з організаційно-фінансових позицій (насамперед можливостей контролю) такий податок на викид CO₂ видається більш раціональним. Його введення не вимагає спеціального моніторингу за викидами CO₂, так як їх обсяг зумовлений видом використовуваного палива, а також технологією його спалювання. Відповідна інформація вже сьогодні легко доступна для контрольно-фінансових служб. Не викликає принципових труднощів і диференціація ставок податків на викид CO₂ в залежності від палива і технологій його спалювання.

Податки на викид CO₂ (або альтернативні їм економічні інструменти) можуть виступати як у фіскально-нейтральною, так і в фіскально-активній формі. У першому випадку на суму податку знижуються інші види платежів (наприклад, зменшуються податки на прибуток) і в разі необхідності перерозподіляються кошти між бюджетами різних рівнів (місцевими, державними) для підтримки стабільності податкових надходжень до них з урахуванням податку на викиди CO₂.

Якщо завдання такого податку – не тільки стимулювання зниження викидів CO₂, а й формування цільових централізованих джерел фінансування «протипарникових» заходів, то фіскальна нейтральність вимагає більш складних організаційно-фінансових заходів. У цьому випадку потрібно створити цільовий фонд фінансування «протипарникових» заходів. Податок на викид CO₂ у фіскально-активній формі можна вважати додатковим до існуючих видів оподаткування, тобто за рахунок нього зростає «податковий прес» на економіку в цілому.

Податок на викид CO₂ тим ефективніше, чим більше число територій і джерел він охоплює. Не менш важливі, з цієї точки зору, і масштаби створюваних на базі цих податків цільових фондів фінансування «протипарникових» заходів. Звідси випливає, що система податку на викид CO₂ повинна формуватися в основному на державному рівні і більшою мірою як міждержавна (міжнародна) система.

Все сказане про оподаткування викидів CO₂ відноситься і до фреонів. В обох випадках йдеться про речовини, що надають саме глобальний, а не локальний вплив на навколишнє середовище, причому воно носить «безпороговий» характер, а тому бажано максимально можливе (не обмежене певним екологічним межею) зниження їх викидів. Звідси необ-

хідність уніфікованих заходів фіскальної політики, доцільно формування міжрегіональних і міждержавних фондів фінансування і кредитування заходів щодо боротьби з парниковим ефектом і руйнуванням озонового шару атмосфери [3].

Важливо розрізнити екологічний податок і податок на викиди CO₂ і фреону. В основу першого покладено принцип «жертва платить», а в основу другого – «забруднювач платить». Для того щоб розібратися в різних механізмах платності викидів, необхідно розглянути площину відносин власності на асиміляційний потенціал природного середовища.

Права власності на нього реалізуються через володіння ліцензією на певний об'єм викидів. Система платежів за забруднення передбачає, що підприємства-забруднювачі регулярно орендують цей ресурс. Встановлюючи ліміти на викиди, державні органи регулюють його користування. Початком приватизації асиміляційного потенціалу може стати перетворення лімітів у ліцензії на викиди, а в подальшому може бути дозволені продаж і покупка цих ліцензій. Державні органи повинні в цьому випадку стежити за еквівалентністю угод (з точки зору зміни навантаження на навколишнє середовище) [5, с.205].

Нормування ринку ліцензій на забруднення створює умови для розвитку економічних методів регулювання транскордонного переносу забруднення. Механізм квотування забруднення створює правові основи субсидування інших держав, юридично забезпечує цільове використання коштів.

Міжнародні домовленості про квотування викидів можуть стати вихідними для внутрішньої політики управління обсягами забруднення. Так, власником національної квоти на викиди CO₂ може залишатися держава. Виконуючи міжнародні зобов'язання, вона вступає у взаємини з джерелами викидів на своїй території (вводить податок на CO₂ та ін.). Можливий і другий варіант: держава передає частину квоти у власність підприємств-забруднювачів, зберігаючи «монополію зовнішньої торгівлі» ліцензіями. Вони торгують між собою лише на внутрішньому ринку ліцензій; світової їм недоступний. Нарешті, є і третій варіант: держава продає ліцензії та вмиває руки, а власники ліцензій самостійно виходять на світовий ринок. Однак це найменше прийнятно для країн, що розвиваються.

Розглянувши співвідношення різних механізмів управління природоохоронною діяльністю на рівні держави, можна зіставити платежі за забруднення з торгівлею правами на забруднення природного середовища.

Хотілося б звернутися до ще одного важливого аспекту міжнародних відносин в екологічній сфері – відтворювального [5, с.205]. Ми вважаємо, що питання розвитку суспільства та його екологізації повинні вирішуватися взаємопов'язано. Єдиний шлях кардинального зниження викидів, прийнятний для України, – радикальне перетворення технологічної структури економіки на основі екологізації виробництва, і це можливо, якщо західні інвестори фінансуватимуть поширення в країнах, що розвиваються, екологічно чистих технологій. Доцільно виробити єдині правила інвестування розвитку виробництва в Україні, яким би слідували розвинуті країни і які були б закріплені в міжнародних угодах. Можливо, слід скласти список екологічно небезпечних технологій, заборонених до ввезення в Україну.

Такий порядок міжнародних відносин послужив би реальною основою спільних дій щодо екологізації світового господарства.

Література:

1. Голуб А. А. К вопросу экономической оценки ассимиляционного потенциала природной среды / А.А.Голуб, Е.Б. Струкова. – М.: Экономика и мат. методы, 1988. – Т. XXIV.– Вып. 3.
2. Гофман К. Г. Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики / К.Г.Гофман. – М.: Наука, 1977.
3. Маломуж М. Про стратегію подолання загроз національній безпеці України на початку XXI століття / М. Маломуж // Дзеркало тижня. – 2009. – № 46. – С. 1–2.
4. Офіційний сайт Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org>.

5. Социально-экономические проблемы информационного общества: моногр. / В.М. Геєц, В.Г. Кремень, В. П. Семиноженко [и др.]; под ред. Л. Г. Мельника. – Сумы: Университет. кн., 2005. – 430 с.
6. Хачатуров Т. С. Об экономической оценке природных ресурсов / Т. С. Хачатуров // Вопросы экономики. – 1969. – № 1. – С. 5-9.

Мищук И.С. Теоретические проблемы экономического механизма управления глобальными природными процессами. В статье рассмотрены вопросы применения экономических методов управления вредными выбросами, которые приводят к глобальным климатическим изменениям и к предельному переносу загрязнения. Среди рассматриваемых экономических методов: налоги, торговля правами на загрязнение, платежи за выбросы вредных веществ.

Ключевые слова: экономический механизм, фискальная политика, государственное управление, загрязнение, вредные выбросы, изменение климата.

Mischiuk I.S. Theoretical issues of economic managing mechanism of the global natural processes. The article considers the questions of economic management of harmful emissions that cause global climate change and transfer pollution. The economic methods: taxes, trade pollution rights, payments for emissions of harmful substances are given.

Key words: economic mechanism, fiscal policy, state administration, pollution, harmful emissions, climate change.

УДК 364-787

Руженський М.М.,

канд. екон. наук, професор
кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України

Функції соціального захисту населення та їх класифікація (теоретичний аспект)

У статті представлено авторське бачення складу та змісту функцій соціального захисту населення, їх класифікацію. Особлива увага приділяється їх класифікації та ролі у формуванні результативної системи соціального захисту населення в трансформаційній економіці.

Ключові слова: соціальний захист, суспільний інститут, функції соціального захисту населення.

Трансформаційний період у постсоціалістичних країнах – це період змін вектора суспільного розвитку, відповідної трансформації системи соціального захисту населення. Останнє породжує значну кількість проблем різнопланового характеру у сфері соціального захисту населення. Однією з найактуальніших серед них є визначення складу, змісту та класифікації функцій, притаманних цьому суспільному інституту.

Теоретичний та прикладний виміри соціального захисту населення досліджуються в працях вітчизняних та зарубіжних науковців Е.М. Лібанової, О.М. Палій, В.А. Скуратівського, П.І. Шевчука, Н.П. Абакумової, А.Ф. Зубкової, О.І. Холостової та ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Аналіз останніх публікацій вказує на недостатність теоретичних напрацювань щодо визначення складу та функцій соціального захисту населення. Відсутні і науково обґрунтовані підходи до їх класифікації.

Мета дослідження полягає у визначенні складу та змісту функцій соціального захисту населення, їх класифікації як системи.

Соціальний захист населення як суспільний інститут містить складну за структурою сукупність причинно-наслідкових зв'язків і взаємодій. Одні складові цього інституту мають безпосередній причинний зв'язок із системою соціального захисту населення і більшою

або меншою мірою прямо «відповідають» за ті або інші її характеристики; «відповідальність» інших має опосередкований характер, а треті пов'язані з системою соціального захисту населення зовсім слабо. Однак усі компоненти обов'язково служать системі, цілому, їх функції узгоджуються з ним і є джерелом взаємодії системи соціального захисту населення із середовищем.

Поняття «функція» використовується в найрізноманітніших значеннях. У нашому дослідженні функція розглядається як форма, спосіб прояву активності, життєдіяльності системи соціального захисту населення і її складових. «...Різні суспільні функції, – зазначав К.Маркс, – є способи життєдіяльності, що приходять на зміну один одному» [1, с. 461-462].

Функції системи проявляються як її властивості та якості при взаємодії з іншими об'єктами системного і несистемного порядку, як вираження відносно стійкої реакції системи на зміни внутрішнього стану та зовнішнього середовища. Вони є своєрідним специфічним способом поведінки системи, засобом усунення суперечностей між системою і середовищем, в якому вона функціонує і розвивається.

Певні функції притаманні і системі соціального захисту населення в цілому, і її складовим. «Функції, – зазначає В.Т. Афанасьєв, – властиві і системі, і її компонентам, причому функції системи є інтегрований результат функціонування компонентів, які її утворюють» [2, с. 131]. Системі притаманна наявність цільової функції, що виражає загальний напрям її розвитку, інших важливих функцій, які характеризують існування і розвиток системи як цілісного об'єкта. Більш конкретно під функціями системи соціального захисту населення слід розуміти розв'язання сукупності завдань та досягнення цілей, що ставляться за допомогою певних дій, засобів, методів, прийомів.

Функції кожної наукової категорії найповніше розкривають її сутність і являють собою форму вираження її суспільного призначення. Саме функції системи соціального захисту населення відбивають загальне і специфічне, що характерне для неї як суспільного інституту. Водночас щоб виявити своє існування та сутність соціальний захист населення повинен проявити себе у дії, тобто у функціях, які розкривають глибинні властивості його сутності.

У публікаціях, присвячених дослідженню проблем соціального захисту населення, є спроби визначити зміст його функцій. В одній з них стверджується, що система соціального захисту населення виконує функцію підтримки реального збереження грошової одиниці за умов інфляції, оперативного механізму захисту окремих верств населення (непрацевдатних, малозабезпечених, безробітних, сімей із дітьми, самодіяльного населення) від нововведень, які приводять до зниження життєвого рівня (індексація грошових доходів, встановлення пільгових цін на товари і послуги для пенсіонерів, пільгове оподаткування та ін. [3, 316]. В іншій зазначається, що «через соціальну допомогу соціальний захист виконує свою лікувальну, реабілітаційну функцію...» та що «соціальний захист виконує превентивну, запобіжну функцію шляхом захисту особи та її сім'ї від втрат доходу, пов'язаних з безробіттям, старінням, хворобою або смертю та поліпшення її добробуту через соціальні служби й економічну допомогу на виховання дітей» [4; 80; 81]. Поряд із цим мають місце намагання певним чином класифікувати функції соціального захисту, коли стверджується, що в суспільстві соціальний захист виконує дві основні функції: зменшує негативні наслідки (реабілітаційна функція) бідності через надання короткотермінової адресної допомоги бідним і запобігає бідності (превентивна функція) шляхом створення умов для участі громадян у соціальному страхуванні під час свого активного періоду життя [5, с. 109].

Оскільки кожний суспільний інститут реалізує свою мету шляхом виконання притаманних йому функцій, є потреба у виділенні функцій соціального захисту населення в окрему сукупність, визначенні змісту та класифікації їх згідно із сучасними науковими уявленнями про роль цього суспільного інституту в функціонуванні й розвитку суспільства.

Слід мати на увазі, що будь-яка наукова класифікація є до певної міри умовною. У реальній дійсності окреме явище або дію дуже складно класифікувати через розмиті межі їхніх ознак. З точки зору практичного застосування важлива не чистота наукової класифікації функцій соціального захисту населення, а його справжня користь як засобу досягнення мети існування та розвитку цього важливого суспільного інституту.

Вихідною точкою для виділення і класифікації функцій соціального захисту населення в окрему сукупність є характер взаємодії елементів системи. Під взаємодією розуміють взаємозумовлені дії, що мають причинну залежність, за якої дії одного суб'єкта соціального захисту населення є одночасно причиною і наслідком відповідних дій інших суб'єктів, тобто кожна дія зумовлена попередніми діями і зумовлює наступну дію. Соціальні та економічні взаємодії – це форма соціальних і економічних зв'язків, що реалізуються під час обміну матеріальними благами, інформацією різнопланового характеру, здібностями, уміннями, навичками та проявляються у взаємному впливі людей, соціальних спільнот в процесі соціальної діяльності. Об'єктивною основою взаємодії у соціально-економічних відносинах є спільність чи розбіжність інтересів, близьких або віддалених цілей, поглядів.

Система соціального захисту населення виконує різні за змістом функції, полем дії яких є соціально-економічні відносини. Серед цих функцій слід виділити ті, що регулюють економічні та соціальні зв'язки в господарській системі, поведінку окремих груп виробників та незайнятих осіб; забезпечують процес розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ і використання фінансових ресурсів, стабільність протікання цих процесів; створюють можливості для задоволення різного роду потреб; здійснюють інтеграцію прагнень, дій і відносин індивідів та забезпечують внутрішню згуртованість суспільства. Таке розмаїття функцій цього суспільного інституту свідчить про необхідність їх класифікації. Вона можлива шляхом поділу функцій на загальні, спеціальні та допоміжні. Розглядаючи функції системи соціального захисту населення, будемо виходити саме з такого класифікаційного підходу. У свою чергу кожен із зазначених видів включає кілька категорій функцій соціального захисту населення.

Загальні функції соціального захисту населення – це ті, дія яких пов'язана з процесами функціонування й розвитку соціально-економічних відносин у цілому. Серед них слід насамперед виділити *функцію утвердження і відтворення складових соціально-економічних відносин*, таких як продуктивна зайнятість населення, пенсійне забезпечення, соціальна допомога та соціальна підтримка, соціальне обслуговування окремих категорій населення. Її реалізація здійснюється на таких інституційних засадах як система правових норм, правил, традицій, етичних принципів, котрі спрямовані на постійне відновлення і подальше вдосконалення певних форм соціально-економічних відносин на конкретному історичному етапі розвитку суспільства. Тобто вони набувають вигляду формальних і неформальних інститутів в системі соціального захисту населення.

Ділова активність у ринковій економіці має схильність до циклічних коливань, тобто може мати періодичне підвищення або зниження темпів економічного зростання та відповідно – соціального розвитку. Тому *функція сприяння соціально-економічного розвитку й забезпечення соціальної стабільності* у суспільстві спрямовується на зменшення негативних наслідків цих коливань, адже при збільшенні їх амплітуди відбуваються скорочення зайнятості працездатного населення, банкрутства комерційних структур, зростання цін, падіння життєвого рівня населення. Зменшення негативних наслідків можливе у разі приведення в дію різних механізмів: сприяння працевлаштуванню, розробка та реалізація програм добровільного й обов'язкового соціального страхування, індексація грошових доходів населення, встановлення пільгових цін на товари й послуги для окремих його верств, пільгове оподаткування. За допомогою цих та інших механізмів здійснюється вплив на розмір сукупних доходів і видатків населення, темпи зростання і обсяг національного виробництва, рівні зайнятості та безробіття, ціни і наслідки інфляції у національній економіці, що в кінцевому підсумку має поліпшити стан соціального захисту населення.

До загальних функцій останнього належить *превентивна (упереджувальна) функція*. Вона є своєрідною реакцією на дію законів ринкової економіки, які породжують безробіття з його негативними соціально-економічними наслідками (зниження життєвого рівня, депрофесіоналізація працівників не зайнятих тривалий час, психічні захворювання), загрозу позбавлення засобів існування особи внаслідок хвороби, інвалідності, досягнення пенсійного віку значних верств і груп людей. Відсутність упереджувальних дій з боку суспільства прирікає на фізичне вимирання або злиденне існування та деградацію значну

кількість людей. За допомогою цієї функції упереджується виникнення процесів і явищ суспільного буття, не сумісних із гуманістичними засадами існування людської цивілізації.

Реалізація цієї функції сприяє зменшенню соціальних ризиків завдяки механізму соціальної експертизи відповідності здійснюваних заходів державним соціальним стандартам і гарантіям щодо гідного життєвого рівня для кожного громадянина, який забезпечує нормальне відтворення і розвиток особистості на всіх етапах її життєдіяльності.

Регулятивна функція соціального захисту населення проявляється в регулюванні суспільних відносин у сфері розподілу і перерозподілу матеріальних благ та фінансових ресурсів створеного валового внутрішнього продукту між особами, які потребують такого захисту. Вона реалізується шляхом вироблення правових норм і правил щодо здійснення різних видів соціального страхування, соціальних виплат тощо, дотримання яких є обов'язковим як для тих, на кого спрямований цей захист, так і для відповідних соціальних інституцій. Особи, що підпадають під дію цієї функції соціального захисту та дотримуються його правил і норм, стандартизують свою поведінку й, вступаючи у взаємодію із державними інститутами управління, іншими учасниками соціально-економічних відносин, орієнтуються на дотримання ними цих стандартів. Внаслідок цього людина знає, чого можна очікувати, наприклад, від структур державної служби зайнятості, пенсійних фондів та інших установ і організацій при розв'язанні проблем працевлаштування, пенсійного забезпечення. З іншого боку, ця функція покликана активізувати зусилля окремої особи на розв'язання власних соціально-економічних проблем.

Інтегративна функція соціального захисту спрямована на об'єднання зусиль, мобілізацію ресурсів кожного члена суспільства для досягнення добробуту та узгодження особистих інтересів з інтересами інших членів суспільства, його соціальних верств, груп, прошарків. Її реалізація відбувається під впливом інституційованих норм, правил, санкцій та соціальних ролей, і саме завдяки їй соціально-економічні відносини проявляються як постійно відтворюваний та безупинний процес створення матеріальних і фінансових ресурсів, інтелектуального продукту, інформації та ін.

Під *спеціальними функціями соціального захисту населення* маються на увазі відносно відокремлені напрями його дії, які забезпечують функціонування і розвиток окремих складових соціально-економічних відносин.

Однією із спеціальних функцій соціального захисту населення є *адаптаційна функція*. Відтворення і розвиток соціально-економічних відносин здійснюється в певному економічному, соціальному і природному середовищі, яке постійно змінюється. До того ж ринкова економіка характеризується високим рівнем динамізму, а отже, постійними змінами економічних та соціальних параметрів суспільного відтворення.

Суспільні інститути, будучи формою узгодження інтересів різних соціальних верств, груп, прошарків населення, мають той недолік, що тяжіють до збереження своєї стабільності протягом тривалого часу, консервації форм відносин, статусів і ролей учасників, котрі вступають у взаємодію. Тому є об'єктивна необхідність у пристосуванні форм, методів, механізмів соціального захисту населення до умов природного, економічного і соціального оточення, що постійно змінюється в процесі створення матеріальних і духовних благ, надання соціальних послуг.

Інноваційна функція проявляється в застосуванні нових підходів до соціального страхування, державного забезпечення та надання соціальних послуг, соціальної допомоги і соціальної підтримки працездатних й непрацездатних громадян. Вона є реакцією соціального захисту населення на зміни в суспільному виробництві, а з іншого боку, її здійснення позитивно впливає на розв'язання суперечностей суспільного буття. По суті, інноваційна функція полягає у спонуканні структур, які забезпечують функціонування соціального захисту населення, до впровадження більш прогресивних форм його здійснення на конкретних історичних етапах розвитку суспільства. Її реалізація прокладає шлях соціальному розвитку суспільства і значною мірою залежить від ставлення до інновацій у цій сфері всіх, хто причетний до здійснення соціального захисту населення, їх обізнаності з цими новаціями та творчої активності.

Розподільна функція проявляється у впливі соціального захисту населення як суспільного інституту на розподіл валового внутрішнього продукту. Мається на увазі, що, наприклад, допомога сім'ям на виховання дітей, непрацездатним громадянам, виплата різноманітних видів допомоги по безробіттю і таке інше потребують матеріальних і фінансових ресурсів для їх здійснення та організації цього процесу. Системи розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, фінансування з державного бюджету заходів соціального захисту забезпечують функціонування останнього на засадах, які відповідають загальносвітовій тенденції соціалізації відносин власності, тобто розвитку суспільного, асоційованого розпорядження та привласнення суспільного багатства.

Стимулююча функція соціального захисту населення пов'язана з тим, що, наприклад, розмір допомоги по безробіттю залежить від страхового стажу особи і становить тільки певний відсоток від середньої заробітної плати (доходу), визначеної відповідно до порядку обчислення середньої заробітної плати (доходу) для розрахунку виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Обмежена і тривалість виплати допомоги безробітним. Для застрахованих осіб згідно із чинним законодавством загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років, для осіб передпенсійного віку вона не перевищує 720 календарних днів, а для незастрахованих осіб – 180 календарних днів [5; 12; 13; 18].

Соціальний захист населення спрямований на *задоволення* особистих і спільних *потреб* тих осіб, котрі мають на це право. На основі інституціонального розмежування продуктивного й особистого споживання забезпечується споживання зазначеними особами матеріальних і духовних благ. У процесі реалізації цієї функції приводиться в дію значна кількість правових, соціальних норм, правил, традицій та ін., що мають сприяти найбільш ефективному споживанню матеріальних і фінансових ресурсів суспільства. Щодо особистого споживання цих благ, то в його реалізації визначальна роль належить домогосподарствам тих осіб, яких захищають і які беруть участь у формуванні споживчого попиту в суспільстві як споживачі товарів і послуг, що обертаються на відповідному ринку.

Допоміжні функції соціального захисту населення сприяють нормальному здійсненню загальних та спеціальних функцій. Якщо загальні і спеціальні функції мають якісні характеристики, котрі відрізняють одну від одної, то особливість допоміжних полягає у тому, що вони є спільними для всіх складових соціального захисту населення і без них його дія була б неможлива.

Серед допоміжних функцій соціального захисту населення провідна роль належить *комунікативній функції*, значення якої за умов утвердження інформаційного суспільства постійно зростає. Реалізація комунікативної функції сприяє поширенню інформації як у межах цього суспільного інституту, так і у процесі його взаємодії з іншими суспільними структурами. Тому сферою її дії є як окремі складові соціально-економічних відносин, так і ці відносини в цілому. Загалом вона спрямована на інформаційне забезпечення всіх складових соціально-економічних відносин, подолання асиметрії інформації на всіх рівнях системи соціального захисту населення і в кінцевому підсумку – на сприяння нормальному здійсненню її загальних і спеціальних функцій шляхом використання інформаційних ресурсів суспільства.

Оскільки на соціальний захист населення значний вплив має досвід його здійснення шляхом реалізації інших функцій, то до складу допоміжних доцільно віднести *трансляційну функцію* цього суспільного інституту. Її зміст зводиться до передавання соціального і економічного досвіду та досвіду правовідносин людям, які потрапляють у сферу дій цього суспільного інституту. Це допомагає їм пристосуватися до вимог правових норм, суспільних цінностей, ролей в процесі відтворення соціального захисту населення і забезпечує його нормальне функціонування та розвиток.

Серед допоміжних функцій соціального захисту населення слід виділити *контрольну функцію*. Її реалізація досягається за допомогою соціального контролю, який здійснюється громадськими організаціями, спеціальними інститутами державного управління і спрямований на дії і поведінку конкретних структур соціального захисту населення та окремих

індивідів в процесі розподілу, перерозподілу і споживання матеріальних благ й надання соціальних послуг. Такий контроль допомагає раціонально використовувати матеріальні та фінансові ресурси суспільства, утверджувати певні правові норми і правила поведінки, традиції, звичаї щодо розподілу і споживання зазначених ресурсів. Це формує зміст суспільної моралі, без якої неможлива нормальна життєдіяльність суспільства та його соціально-економічний прогрес.

Можна стверджувати, що соціальний контроль у процесі здійснення соціального захисту – це інституційний механізм забезпечення його впорядкованого функціонування. Він складається із спеціальних правових норм, приписів щодо поведінки учасників соціально-економічних відносин та санкцій – засобів заохочення і покарання. Це примушує людей дотримуватись цих норм і таким чином сприяє нормальному здійсненню інших функцій соціального захисту населення.

Профілактично-виховна функція тісно пов'язана із контрольною, оскільки передбачає використання норм права, відповідних правил, засобів суспільного впливу для недопущення порушень законодавства у сфері соціального захисту населення.

Реалізація функцій соціального захисту населення забезпечує діяльність його структурних компонентів, гармонізацію соціально-економічних відносин і їх стабільність шляхом узгодження та інтеграції намірів і поведінки його суб'єктів. Ці функції сприяють структуризації взаємодії між людьми, визначенню форм і меж їх суспільної діяльності як учасників соціального захисту населення. Завдяки їм досягається порядок і зменшується невизначеність суспільних відносин у сфері соціального захисту населення.

Здійснений аналіз вказує на те, що суспільство не може існувати на основі скороминущих цілей. Тому необхідно визнати визначені функції соціального захисту населення як об'єктивну основу його утвердження у якості суспільного інституту. Якби останній можна було створити без його функціонального наповнення, то в соціальному захисті населення не було б історичної необхідності. Визначення і використання цих функцій в практиці соціального захисту населення є не тільки нагальною необхідністю, а й обов'язковою умовою досягнення цілей розбудови держави суспільного добробуту.

Перспективи подальшого дослідження функцій соціального захисту населення вбачаються в конкретизації ролі кожної з них в процесі утвердження ефективної системи соціального захисту населення в трансформаційній економіці.

Література:

1. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. В 50 т. – 2-ге вид. – Т.1.– К.: Політвидав України, 1963. – Т. 23. – 847 с.
2. Афанасьев В.Б. Системность и общество / В.Б. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980.– 368 с.
3. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. докт. ист. наук проф. Е.И. Холостовой. – М.: Юрист, 2000. – 424 с.
4. Скуратівський В.А. Соціальна політика: навч. посіб. / В.А. Скуратівський, О.М. Палій, Е.М. Лібанова. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 360 с.
5. Шевчук П.І. Соціальна політика / П.І. Шевчук.– Львів: Світ, 2003. – 400 с.
6. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»// Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 22. – Ст. 171 (із змінами і доповненнями станом на 28 квітня 2009 р.). Режим доступу <http://zakon.rada.gov.ua>

Руженский Н.М. Функции социальной защиты населения и их классификация (теоретический аспект). В статье представлено авторское видение состава и содержания функций социальной защиты населения, их классификация. Особое внимание уделяется их классификации и роли в формировании результативной системы социальной защиты в трансформационной экономике.

Ключевые слова: общественный институт, функции социальной защиты населения.

Ruzhenskiy M.M. Functions of the social protection of population and their classification (theoretical aspect). The author reveals the essence and content of the functions of social protection of population and their classification. Special attention is paid to the classification and the role of effective system of the social protection formation in the transformative economy.

Key words: public institute, the functions of the social protection of population.

УДК 332.3:332.2.021.8

Руженський М.М.,

канд. екон. наук, доцент

кафедри політекономії факультетів управління та управління персоналом і маркетингу
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Землекористування за умов трансформації земельних відносин

У статті досліджується стан та проблеми землекористування за умов реформування земельних відносин в аграрній сфері.

Ключові слова: землекористування, ринкові відносини, земельні відносини, оренда землі.

Перехід до ринкових відносин в Україні передбачає відмову від форм землекористування притаманних попередній системі і поступове впровадження в аграрному секторі господарського та іншого використання землі, притаманного ринковим відносинам. За умов нашого суспільства цей процес здійснюється не системно, супроводжується негативними соціально-економічними явищами, що проявляються у недотриманні науково-обґрунтованих умов ведення сільськогосподарського виробництва, зниженні якісних характеристик ґрунтів тощо.

Теоретичні та прикладні аспекти багатогранної проблематики реформування земельних відносин у постсоціалістичних країнах досліджуються вітчизняними та зарубіжними науковцями В. Андрейцевим, Ю. Біликом, А. Даниленком, В. Меселем – Веселяком, П. Саблуком та ін.

У наукових публікаціях цих учених розглядаються питання впровадження купівлі-продажу землі, їх позитивні та негативні наслідки тощо.

Мета цієї статті полягає у дослідженні стану та окресленні шляхів подолання негативних тенденцій у користуванні основною складовою національного багатства України.

У складі земельних відносин землекористуванню належить одне з чільних місць. Воно визначається тим, що безпосередньо пов'язане зі створення матеріальних благ або наданням послуг. У процесі його здійснення може бути отримано або упущено найвищий ефект від господарського або іншого використання землі, поліпшуватимуться, або навпаки, погіршуватимуться її якісні характеристики. Водночас сфера землекористування обтяжена дією великої кількості факторів економічного, соціального, політичного, біологічного характеру. З іншого боку, регулювання землекористуванням є одним з основних засобів державної політики щодо використання земельних ресурсів в аграрному виробництві. В основі цієї політики лежать відносини власності.

У зв'язку з цим доречною є думка про, що власність на землю як продукт природи має інший зміст, ніж власність на продукти праці. Вона пов'язана не із затратами праці, а із закріпленням людей за її користувачами і виражає їх відношення до неї. У такому випадку все залежить від того, яка ідеологія існує у даний період землекористування, які групи населення опинилися при владі, як вони хочуть скористатися правом власності на землю в своїх інтересах [1, с. 35].

Реформування земельних відносин в Україні здійснювалось шляхом заміни державної та колгоспно-кооперативної форми власності на більш різноманітні форми у вигляді державної, індивідуально-колективної, кооперативної, індивідуальної на майно і землю. Домінантною ідеєю реформування попередньої системи земельних відносин було утвердження переважної ролі приватної власності на землю. Автори і прихильники такого підходу до перетворень в аграрній сфері вважали, що приватний власник, керуючись особистими інтересами буде краще вмотивований на ефективне використання землі та

інших ресурсів у процесі аграрного виробництва, ніж колгосп чи радгосп. Водночас свідомо чи несвідомо ігнорувалась та обставина, що рушійною силою розвитку ринкової економіки є отримання прибутку. За умов первісного нагромадження капіталів максимізація прибутковості господарювання набуває гіпертрофованих форм. Тому та обставина, що землекористування є суб'єктивно-об'єктивним процесом і передбачає взаємодію суб'єктів господарювання з таким складним біологічним об'єктом як земля не завжди береться до уваги. Природні властивості останньої є тільки передумовою набутих у процесі її використання властивостей, котрі будуть примножуватись при правильному використанні. Ці закономірності землекористування досить часто ігноруються суб'єктами господарювання в Україні. Основна причина такого ставлення до найціннішого надбання українського народу зумовлена орієнтацією землевласників і орендарів не на збереження і примноження якісних властивостей землі, а на отримання максимуму прибутку.

Слід визначити і те, що значна кількість проблем землекористування в трансформаційній економіці породжена дискредитацією інституційної і структурної складової перетворень у аграрному виробництві. Тому вона не отримала належного схвалення у суспільства. Останнє спричинене тим, що реформування земельних відносин не мало соціально-орієнтованої спрямованості, не було законодавчо й організаційно підготовлено, не мало достатнього методологічного фундаменту. Значною мірою нинішні проблеми землекористування породжені природним безсиллям авторів і прихильників здійснюваних реформ осмислити і врахувати всю гаму причинно-наслідкових зв'язків із мінливим зовнішнім середовищем, взаємодію значної кількості чинників самої системи земельних відносин. Помітний вплив на гостроту проблем землекористування за нинішніх умов посилює збільшення стереотипів економічного мислення, яке ускладнює пізнання сутності економічних реалій сьогодення, недосконалість арсеналу методів для складання прогнозів на середньо- і довгострокову перспективу, відверте нехтування життєво важливими потребами та інтересами селян, безпосередніх виробників та учасників здійснюваних перетворень.

Утвердження нових для нашого суспільства соціально-економічних та організаційно-правових форм господарювання супроводжувалось зламом попередньої інституційної та організаційної складових системи землекористування. Постільки в основу ринкових перетворень в українській економіці була покладена неоліберальна модель, котра передбачала мінімізацію участі держави в господарській діяльності, соціально-економічних процесах, то поступово була ліквідована попередня державна інфраструктура охорони і збереження земель.

Внаслідок цього до отриманих від адміністративно-командної системи господарювання проблем у сфері землекористування додалися нові, набуті вже за умов реформування земельних відносин. До числа успадкованих негативних процесів у землекористуванні належить зниження вмісту гумусу у ґрунтах. За останніх 100–120 років українські ґрунти за досить об'єктивними даними втратили 22 – 24,6 % гумусу [2; 7].

Згідно зі статистичними даними Ліги захисту прав землевласників і землекористувачів «Захист землі», 57 % наших земель уражені водною та вітровою ерозією. Розораність земельних угідь в Україні досягла 79,7%, тоді як у Європі цей показник становить у середньому 56,6 %. Має місце технологічне забруднення ґрунтів, котре спричиняє їх схильність до ерозії та виснаження. Нині такі ґрунти становлять 6,5 млн. га або 15,6% від площі сільськогосподарських угідь [3; 5].

До набутих за час здійснення реформування земельних відносин проблем у сфері землекористування слід віднести зростання забур'яненості посівів сільськогосподарських культур.

Так, обстеження, проведені в 19 областях України, виявили збільшення потенційного засмічення ґрунту насінням бур'янів за останнє десятиліття в середньому на 1/3. Фактично на 4/5 території України орні землі вже заселені багаторічними видами бур'янів, яким притаманний особливо високий рівень негативного впливу на продуктивність посівів культурних рослин.

Наукові дослідження доводять, що кожних 100 г/м² свіжої маси рослин осоту, що формується в посівах озимої пшениці у перерахунку на гектар знижує урожайність зерна

рослин на 0,5 – 0,6 т. з 1 га. Маса бур'янів на посівах з низьким рівнем культури землеробства часто досягає значних величин, що є одним із чинників негативного впливу на врожайність у сільському господарстві України. Так, зниження продуктивності посівів суцільного способу сівби (озима, пшениця, ячмінь, жито, горох, овес та ін.) досягає 20–40%, а широко-рядних посівів (цукровий буряк, кукурудза, соняшник, інші) – до 40–80% від можливого рівня врожайності [5; 6].

Відсутність контролю з боку держави за виробничою діяльністю на орних землях призвела до того, що кожен власник або орендар планує і використовує одну із головних складових національного багатства України, орієнтуючись насамперед на власні інтереси та максимізацію прибутку.

Внаслідок цього науково обґрунтовані сівозміни практично знищені, книги історії полів у більшості господарств відсутні, агрохімічні аналізи проводяться спорадично і лише у великих агроформуваннях. Має місце і використання застарілих аналізів та агрохімічних карт, а планова система вапнування ґрунтів у країні ліквідована, лісосмуги в зоні степу масово вирубані, а в Лісостепу – значно зріджені. Припинені програми підвищення родючості ґрунтів – лісо-гідро і хімічної меліорації. Різке скорочення поголів'я худоби спричинило зменшення заготівлі і внесення в ґрунт органічних добрив. Нині очевидним є те, що вісім із кожних десяти гектарів чорноземів в Україні є малопродуктивними. Щонайменше 26 млн. га орних земель уже однозначно не можна вважати такими, що здатні забезпечувати високі та сталі врожаї. Стан їх посівного шару за фізичними та хімічними властивостями нині далекий від бажаного. А за даними дніпропетровських учених, на глибині 25–28 см у ґрунтах давно створилася щільна горіхувато–спресована плугова «підшва» завтовшки 10 см. і більше, яка заважає проникненню вологи та повітря до кореневих систем більшості сільгоспкультур [5; 6].

За експертними оцінками, на 64% території України найгострішою визнається проблема деградації земель внаслідок господарської діяльності і недодержання природоохоронних та землевідтворювальних вимог.

За даними Державного комітету України по земельних ресурсах, загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнають згубного впливу водної та вітрової ерозії, становить понад 14,9 млн. га (35,2% від загальної площі), внаслідок чого забруднено понад 6,7 млн. га сільськогосподарських угідь (11% від загальної площі). Зростають площі кислих ґрунтів. Погіршується екологічний стан сільськогосподарських земель через антропогенне і техногенне навантаження, внаслідок чого 43,2% площі осушених земель мають підвищену кислотність; 7,6 – засолені; 10,7 – перезволожені; 12,8 – заболочені; 18,4 – піддаються вітровій та 4,6% – водній ерозії.

Деградація земель – майже неминучий чинник розвитку людської цивілізації та результат прорахунків в інституційному й організаційному забезпеченні землекористування. Її рівень неоднаковий у межах окремих країн і регіонів світу залежить від рівня розвитку продуктивних сил країн, панівної системи соціально-економічних відносин, стану економіки, врахування суспільством у практиці землекористування закономірностей формування ґрунтів.

Внаслідок успадкованих і набутих проблем у землекористуванні використання ресурсного потенціалу наших земель погіршується, що проявляється у падінні темпів виробництва сільськогосподарської продукції. Її обсяг за 1990 – 2009 рр. (у порівнянних цінах 2005 р.) зменшився на 32%, у тому числі рослинництва – на 8%, а тваринництва майже – на 50%. За цей самий час виробництво зернових культур зменшилося на 9%, технічних – на 11,5% [6, с. 141].

Ефективність сільськогосподарського виробництва найбільш рельєфно окреслюється врожайність основних культур. Одним із свідчень невисокої ефективності аграрного виробництва в Україні є падіння врожайності зернових культур з 35,1 з 1 га в 1990 р. до 29,8 – у 2009 р. [6, с. 169].

Значною мірою падіння обсягів виробництва аграрної продукції, жалюгідний стан сільських територій зумовлений тими підходами щодо поділу землі між претендентами на володіння, розпорядження і користування нею, які були реалізовані в процесі здійснення земельної реформи. Після тривалої дискусії зійшлися на тому, що землю слід поділити так,

щоб її отримали ті, хто має на це законодавчо встановлене право, але щоб при цьому не була порушена цілісність сільськогосподарських угідь та виробничо-господарських комплексів. Такий підхід містив у зародковій формі багатьох суперечностей різнопланового характеру.

По-перше, людство протягом тривалого історичного періоду йшло від землекористування на основі парцелізації землі до її концентрації у значних масивах, котрі перебувають у власності юридичних або фізичних осіб. В Україні внаслідок здійснених земельних реформ сформувалися власники невеликих земельних ділянок, котрі власними силами не спроможні їх обробляти.

По-друге, для дотримання науково-обґрунтованих норм землекористування потрібні значні кошти, яких значна частина нинішніх землевласників просто немає.

По-третє, орендарі при переважанні короткострокових договорів із землевласниками не мають мотивації до поліпшення ґрунтів і намагаються отримати максимальні прибутки за рахунок варварської експлуатації орендованих земель.

По-четверте, певні проблеми щодо землекористування породжує наявний склад суб'єктів господарювання в аграрній сфері. В останній сформувалися і діють великі за масштабами господарської діяльності агрохолдинги, які обробляють понад 3 млн. га. землі, а площа земель одного з таких утворень сягає 120–150 тис. га. З іншого боку, 60% усіх вітчизняних агроформувань господарюють на площах до 100 га [7, с. 10]. Останні не мають ресурсів для використання землі на рівні сучасних науково-технологічних досягнень. Водночас, прагнучи досягти максимум прибутковості, вони не дотримуються сівозмін для відновлення родючості ґрунту, яка має відбуватися кожних 7–10 років, не здійснюють заходів по захисту земель тощо. З іншого боку, орендодавці позбавлені можливості впливати на збереження якісних характеристик орендованої землі. Відсутня у них і мотивація до відповідних дій. Тому масовим явищем стало вирощування на орендованих землях високоліквідних сільськогосподарських культур з порушенням науково-обґрунтованих сівозмін, що виснажує ґрунти. Доволі часто має місце надмірне використання мінеральних добрив, яке приводить до окиснення ґрунтів. З погляду економічної доцільності, це правильно, але суперечить суспільним інтересам. Саме тут держава самоусунулася від регулювання цих процесів, а економічна наука не має напрацьованих щодо оптимізації відносин між власниками земельних ділянок та юридичними особами, котрі їх використовують.

Викладене вказує на те, що у сфері землекористування на етапі трансформації земельних відносин сформувались проблеми державної ваги, які однаково важливі у кожній природно-кліматичній зоні України і для кожного жителя міста і села та кожного агроформування. Вони вражають своїми розмірами та наслідками соціально-економічного й екологічного характеру. Їх ігнорування є однією із причин поглиблення економічної та екологічної кризи в Україні й свідченням недосконалості існуючої системи землекористування, що негативно впливає на стан продовольчої і національної безпеки нашої держави. Для їх розв'язання необхідне створення інституційно-організаційного механізму державного регулювання відносин у сфері землекористування, побудованого на засадах комплексності та системності з метою прийняття на його основі найбільш раціональних заходів і дій органами державного регулювання щодо функціонування, розвитку та прогнозування господарської діяльності землекористувачів. У ньому необхідно передбачати інституційне забезпечення системи землекористування, яке б відповідало реаліям поточного стану їх функціонування і розвитку. В контексті такого підходу нині необхідно розробити і прийняти закони про ґрунти, де чітко визначити правовий статус ґрунтів; про моніторинг ґрунтів як спосіб систематичного відновлення інформації про земельні ресурси в просторі і часі та їх стан; про особливо цінні й зникаючі ґрунтові об'єкти; про виведення деградованих і малопродуктивних земель з ріллі та їх консервацію; про загальнодержавну програму використання й охорони земель; закон про сівозміни.

Література:

1. Павлишенко М. Приватизація землі та її соціально-економічні наслідки / М. Павлишенко. – Економіка України. – 2008. – №12 – С. 29–39.

2. Медведєв В. Чому знижується родючість ґрунтів / В. Медведєв // Голос України. – 2003, 28 листопада.
3. Шпак В. Аграрії вимагають реформ / В. Шпак // Голос України. – 2009. – 5 листоп.
4. Гузенко Н. Виснажений ресурс / Н. Гузенко // День. – 2005. – 21 верес.
5. Дума про землю // Голос України. – 2003. – 12 черв.
6. Статистичний щорічник України за 2009 рік/ За ред. О.П. Осауленка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 566 с.
7. Шпильова В. Господарники лінуються вчитися / В. Шпильова // Голос України. – 2009. – 9 верес.

Руженський М.Н. Землепользование в условиях трансформации земельных отношений.
В статье исследуется состояние и проблемы землепользования в условиях реформирования земельных отношений в аграрной сфере.

Ключевые слова: землепользование, рыночные отношения, земельные отношения, собственность на землю, аренда земли.

Ruzhenskiy M.M. Land-using in the conditions of the transformation of the agrarian relations.
The article investigates the state and problems of landowning in the conditions of the reformation of landed relations in agricultural sphere.

Key words: landowning, landed relations, agrarian relations, land ownership, land rent.

УДК 364.35

Туголуков С.І.,

канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

Пенсійне реформування: необхідність зміни парадигми і профспілковий рух

У статті аналізується сутність пенсійного страхування та його відмінність від пенсійного забезпечення; з'ясовуються мета пенсійного реформування з точки зору соціального страхування та можлива участь профспілок у цьому процесі.

Ключові слова: пенсійний фонд; соціальне забезпечення; соціальне страхування; профспілки; пенсійні внески; пенсійні виплати.

Першими реальними спробами пенсійного реформування можна вважати прийняття в 2003 р. законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і «Про недержавне пенсійне забезпечення», які були введені в дію з 01.01.2004 р. На цьому реальному процесі пенсійного реформування практично призупинився, якщо не рахувати створення недержавних пенсійних фондів окремими бізнес-структурами, без зацікавленості та підтримки цього напряму з боку держави. Окремі підвищення мінімального розміру пенсій, встановлення більш високого коефіцієнту для розрахунку пенсій та індексація основного розміру пенсії на зростання заробітної плати не можна віднести до реформування.

Тільки у зв'язку із настанням економічної і фінансової кризи виникло питання про необхідність інтенсифікації процесу пенсійного реформування.

У будь-якій державі впровадження пенсійної реформи – болючий процес, оскільки торкається матеріальних інтересів мільйонів людей. Тому профспілковий рух не повинен стояти осторонь від реформування, повністю віддавати його бюрократичному апарату держави.

Питанням необхідності, сутності пенсійного реформування, основним напрямом його впровадження присвячено багато праць відомих українських та зарубіжних економістів, со-

ціологів, демографів. Серед провідних вітчизняних економістів цією проблемою займаються Е. Лібанова, Л. Ткаченко, В. Ульянов, А. Федоренко, Л. Черенько та ін. У той самий час аналізові мети (за винятком проблем скорочення дефіциту Державного пенсійного фонду та пов'язаних з цим демографічних чинників) практично не приділяється уваги. Про діяльність профспілок у інтенсифікації процесу пенсійного реформування взагалі не згадується можливо з тієї причини, що апріорі, вплив профспілок вважається незначним та деструктивним. Саме тому в цій статті з'ясовуються мета пенсійного реформування з точки зору соціального страхування та можлива участь профспілок у цьому процесі.

Питання пенсійного забезпечення в нашій країні мають свою особливу специфіку. Монополія радянської влади на керування соціальною й економічною сферами привела до встановлення пенсійної системи, заснованої на принципах солідарної відповідальності, залежності пенсійного забезпечення від поточної заробітної плати працюючих. Однак за умов перехідного до ринкових відносин періоду ця система виявила певні несприятливі тенденції, що нівелюють особисту відповідальність громадян у забезпеченні власного благополуччя в старості, а, отже, знижують і стимули до підвищення трудової активності. Більше того, Україна, як і інші країни, зіштовхнулася з негативними демографічними тенденціями, викликаними несприятливими економічними й соціальними змінами перехідного етапу.

Тому, на нашу думку, необхідно з'ясувати суть цієї пенсійної системи, відзначити різницю в поняттях соціальне забезпечення і соціальне страхування.

Забезпечення – це гроші, матеріальні кошти для життя, надані будь-кому з метою забезпечення його існування. Відповідно до Конституції України громадяни України мають право на матеріальне забезпечення в старості, а також у випадку хвороби й втрати працездатності. А соціальне забезпечення – це державна система, конкретний механізм такого забезпечення, що функціонує на основі відповідних законів і нормативних актів.

Соціальне страхування, на відміну від соціального забезпечення, має кілька ознак, які одночасно характеризують його відмінність й позначають перспективи подальшого розвитку.

По-перше, соціальне страхування, як і страхування взагалі, виконує функції не тільки компенсації соціального ризику, а й попередження несприятливих наслідків ризикової ситуації. У цьому головна відмінність соціального страхування від соціального забезпечення, що надається тільки в несприятливих ситуаціях. Наявність превентивного компоненту поєднує соціальне страхування й соціальний захист. Попереднє виявлення й облік ризику притаманні всім видам і формам страхування. Але далеко не кожен ризик піддається виміру і обліку. Соціально-економічний ризик у деяких випадках можна розраховувати. Більшість учених відстоюють думку, що для визначення природи ризику важливі його якісні й кількісні характеристики. Наприклад, соціальний ризик як імовірність настання для працівника матеріальної незабезпеченості внаслідок втрати заробітку можна вимірювати, використовуючи такі показники як частота настання ризикової ситуації; рівень матеріальної забезпеченості у випадку втрати працездатності або відсутності попиту на працю; тривалість ризикової ситуації (період між її настанням і переходом до нормальних умов життєдіяльності) та ін.

Інша важлива ознака, що відмежовує соціальне страхування від соціального забезпечення – спосіб фінансування. При соціальному страхуванні джерело коштів у страховому фонді є страхові внески та інші передбачені законодавством джерела: лише в деяких, порівняно рідкісних випадках держава робить відомі доплати. Страхові внески завжди становлять частину заробітної плати або доходу застрахованої особи, навіть у тому випадку, коли за найманого робітника внески сплачує роботодавець. Це наводить на думку, що соціальне страхування на відміну від соціального забезпечення не є для застрахованих безоплатним і безеквівалентним. Будь-яке страхування є відшкодованим, і соціальним у тому числі. Проблема полягає у тому, що в нашій країні соціальне страхування розвивалося як форма соціального забезпечення, поступово втрачаючи свою страхову специфіку й переростаючи на загальне соціальне забезпечення. Тому так і не був реалізований принцип еквівалент-

ності страхового забезпечення сплаченим внескам, а відшкодовувальний характер замовчувався.

Третя найважливіша риса соціального страхування, що логічно впливає з попередньої, це високий рівень забезпечення. Якщо рівень соціально-страхового забезпечення буде однаковим або навіть більш низьким у порівнянні з державним соціальним забезпеченням, то переваги страхової моделі нівелюються, втрачаються стимули для економічної діяльності, що повинна забезпечувати не тільки стабільно високі доходи в активний період життя, а й гідне матеріальне забезпечення при настанні страхових випадків. Це відповідає економічній логіці страхування, що і організується для того, щоб захистити громадянина від несприятливих наслідків шляхом збереження досягнутого життєвого рівня. У зустрічному випадку громадяни втратять зацікавленість в активній економічній діяльності, участі у соціально-страховій системі та перейдуть у розряд соціальних утриманців.

Соціально-страхове зобов'язання є взаємним. Громадянин зобов'язаний сплачувати страхові внески або за нього це робить страхувальник, що не змінює економічної природи внесків, які становлять собою частину заробітної плати або доходу застрахованої особи. Держава в особі власних органів має право вимагати сплати внесків з метою забезпечення потреб соціально-страхової системи, тобто для виплати пенсій. При цьому соціальне страхування реалізує публічну функцію перерозподілу частини ВВП через страхові фонди. Але при настанні страхового випадку у застрахованої особи виникає право вимагати надання соціально-страхового забезпечення (матеріальних благ або послуг) за рахунок того грошового фонду, що був створений з його участю. Держава ж зобов'язана надати таке забезпечення, причому з урахуванням періоду страхування (страхового стажу) і сплачених внесків (виходячи із заробітку або доходу, з якого вони стягувалися). Іншими словами, держава повинна виплатити застрахованому частину сплачених ним страхових внесків, тобто соціально-страхове забезпечення є відшкодованим. Ці відносини містять приватно-правовий компонент. Якщо держава не виконує свій обов'язок, то порушується принцип справедливості.

Сучасний, загальноприйнятий підхід соціальну справедливість визначає як поняття, що включає забезпечення рівності можливостей індивідів брати участь у трудовій діяльності, оплату праці відповідно до її кількості і якості, задоволення невідкладних потреб населення з використанням суспільних благ, недопустимість надмірної поляризації у розподілі доходів, багатства, раціональне застосування позитивних якостей людей. У західних країнах поширена аналогічна думка, що справедливість (equity) – це стан, при якому «доход» кожного учасника від взаємовідносин пропорційний його «внеску» щодо них. При цьому, справедливість аж ніяк не означає завжди рівного «доходу» [5, с.376].

Якщо порушується принцип справедливості, то фінансовий тягар, понесений економічно активним населенням, стає надмірним. Можна спостерігати, що соціально забезпечувальні зобов'язання є публічно-правовими, у той час як соціально-страхові носять частково-публічний характер. Інтереси застрахованої особи полягають в одержанні забезпечення з урахуванням сплачених внесків. Таким чином, соціальне страхування можна визначити як взаємне, відшкодоване частково – публічне зобов'язання, що виникає на підставі закону (обов'язкове, державне), або договору (додаткове), згідно з чинністю якого застрахована особа зобов'язана сплачувати страхові внески й при настанні страхового випадку має право на забезпечення за рахунок коштів страхового фонду, еквівалентно сплаченим внескам, а страховик (держава в особі створюваних ним установ або некомерційна чи комерційна організація) має право вимагати сплати страхових внесків і зобов'язаний надати страхове забезпечення.

На жаль, сьогодні в Україні не реалізується повною мірою такий принцип соціального страхування як автономність і відносна самоврядність системи. Тим часом величезного значення набуває розвиток соціального страхування саме за умов формування соціальної правової держави. Автономна система соціального страхування – ознака розвинутого громадянського суспільства, в якому особистість автономна від держави, а остання виступає як рівноправний соціальний партнер.

Якщо з цих позицій розглядати сучасну пенсійну систему (I – рівень, солідарний), то виявляється, що чинна система є соціально несправедливою і її взагалі навряд чи можна назвати страховою.

Пенсійні внески, що стягуються із заробітних плат в Україні, найвищі в Європі. Вони знижують чистий заробіток, тому є однією із причин відтоку працівників у тіньову сферу, а також за кордон. Надмірно високі ставки пенсійних внесків спричиняють додаткове навантаження на економіку. Роботодавці змушені сплачувати до пенсійної системи третину фонду заробітної плати, що підвищує собівартість продукції і знижує її конкурентоспроможність, стримує зростання зарплати, не сприяє залученню інвестицій, легалізації тіньового сектора економіки та доходів населення, що у свою чергу звужує платіжну базу і джерела пенсійних надходжень.

Але і ці внески недостатні для покриття видатків Пенсійного фонду на поточну виплату пенсій. За інформацією віце-прем'єр-міністра України Сергія Тігіпка, розмір дотацій Пенсійного фонду в 2010 р. становив 26 млрд. грн., а вже у наступному може зрости до 37 млрд. грн. Пенсійні видатки в Україні протягом останніх 10 років зросли з 8,7 до 18,2% ВВП у 2010 р.[4]. Отже, зростають бюджетні дотації на пенсії, що, у свою чергу, унеможливило фінансування з бюджету звичайних видатків: на дороги, охорону здоров'я, освіту, систему правосуддя та національну безпеку.

Таке становище сталося внаслідок не тільки негативних демографічних тенденцій, а й виборчих перегонів та ігнорування суті страхування.

Пенсії, призначені за різними законами, диференціюються значно більше заробітку. Якщо у 2001 р. середня пенсія народного депутата перевищувала найменшу пенсійну виплату в 19 разів [3, с.8], тоді як середня заробітна плата у газодобувній промисловості (найвища) перевищувала заробітну плату в сільському господарстві (найнижча) – лише у 7 разів, то на початку 2010 р. більше, ніж у 22 рази [7]. Колишні народні депутати, державні службові, працівники прокуратури та суду, науковці, журналісти після виходу на пенсію отримують до 90% отримуваної заробітної плати. Тобто окремі категорії пенсіонерів втратили страховий зв'язок між внесками і пенсійними виплатами.

Сьогодні діють 24 закони, якими регламентується нарахування і виплати пенсій. Таким чином, у країні склалася ситуація, коли нарахування пенсії залежить від статусу, посади або приналежності до визначеної соціальної чи професійної групи, а не від результатів трудової діяльності (страхового стажу і суми внесків). Для порівняння у більшості країн максимальна пенсія перевищує мінімальну не більше, ніж у 4–5 разів. Упродовж 2004–2009 рр. кількість «спецпенсіонерів» зросла на 63,5 тис. осіб і перевищила 200 тис. осіб[6]. Набула поширення практика встановлення окремим категоріям громадян дострокових пенсій. З 1992 до 2002 р. коло осіб, що мають право на дострокову пенсію за професійною ознакою, суттєво розширилося. Якщо у 1971 р. її одержували 7 % від усіх пенсіонерів, то у 2001 р. – уже 16% [3, с.11]. Така ситуація зберігається і нині.

Тому чинна пенсійна система, яка допускає перерозподіл частини коштів Пенсійного фонду на користь пенсіонерів з числа спеціальних категорій працівників, не забезпечує соціальної справедливості в захисті прав громадян похилого віку і суперечить основним принципам соціального страхування та соціально орієнтованої ринкової економіки. У жовтні 2009 р. 60% пенсіонерів отримували пенсії не вище 800 грн., а їхня частка у загальній сумі видатків на виплату пенсій становила лише 41%. 11% пенсіонерів з найвищими пенсіями (понад 1500 грн.) отримували 27% загального обсягу місячних видатків на виплату пенсій. До цієї групи належать переважно особи, яким пенсії призначено за окремими законами та пенсіонери, які працювали на підземних роботах. До того ж високі пенсії зростають більш швидкими темпами [6].

Сплачені пенсійні внески не є власністю громадян, і відповідно їх виплата не гарантується сім'ям у разі передчасної смерті платників цих внесків. Від цього найбільше втрачають представники найбільш вразливих верств населення. Пенсія, яка призначається у разі втрати годувальника, не зіставна із сумою сплачених внесків.

У 2010 р. на фоні світової фінансово-економічної кризи, що продовжує тривати, уряд М.Я. Азарова наголосив на необхідності продовження пенсійної реформи. Однак заяви вищих посадових осіб уряду, адміністрації Президента і сформованої більшості у Верховній Раді, підготовлені законопроекти наводять на думку, що в кращому випадку, сучасний етап реформування обмежиться лише збільшенням терміну виходу на пенсію та обмеженням верхньої межі суми нарахованих пенсій (передбачається, що після внесення відповідних поправок у пенсійне законодавство, розрив між мінімальними і максимальними пенсіями не повинен перевищувати 12 разів), що навряд чи можна оцінити як задовільні зміни у пенсійному реформуванні.

Саме тому, вочевидь, профспілкам необхідно сформувати власне комплексне бачення пенсійної реформи, етапів її проведення та чітко сформульовану кінцеву мету. На нашу думку, через цю програму необхідно провести положення щодо посилення соціальної справедливості пенсійного страхування. Соціальна справедливість у такому випадку проявляється у прямій залежності суми нарахованої пенсії від пенсійного страхового стажу і суми пенсійних внесків, а не соціальному статусі, посаді особи похилого віку.

У зв'язку з непопулярністю, але й необхідністю, збільшення пенсійного віку профспілкам не треба самим ініціювати збільшення пенсійного віку, а, з іншого боку – не треба і суперечити цій ініціативі урядовців. Ми вважаємо, що основні вимоги треба розподілити на кілька взаємопов'язаних етапів.

Передусім, з метою комплексного розуміння процесів, які відбуваються в сучасній пенсійній системі України, необхідно наполягати на проведенні повного аудиту Пенсійного фонду кваліфікованими міжнародними аудиторськими компаніями. Результати такого аудиту повинні бути доведені до широкого загалу у повному обсягу разом зі структурою кількості пенсіонерів та пенсією, що ними отримується зі всіма надбавками до неї. Якщо взагалі у бюджетній сфері присутня досить значна частка тіньового розподілу фінансових ресурсів, то й у Пенсійному фонді, через який здійснюється перерозподіл 18% ВВП, можуть спостерігатися аналогічні явища.

Також необхідно наполягати на посиленні прогнозування у пенсійній сфері. Треба на найближчих 5 – 10 років зробити прогноз щодо динаміки та змін як загальної кількості пенсіонерів, так і різних їх груп, включаючи можливу кількість депутатів-пенсіонерів за різними рівнями представницької влади та державних службовців за рангами, з розрахунками об'єму фінансових ресурсів, необхідних на кожну окрему групу.

На нашу думку, крім того, необхідно:

- вийти з ініціативою щодо перегляду спеціальних законодавчих актів, регулюючих нарахування пенсій різним професійним групам працюючих (журналістам, викладачам, суддям, співробітникам прокуратури, депутатам та ін.; всього 24 закони). «Зеконормити» на сучасних пенсіях можна лише за рахунок обмежень високооплачуваних пенсіонерів, зокрема через встановлення максимального розміру пенсії (не більш як у 5 разів від мінімальної) та рівних умов індексації призначених пенсій;
- з метою скорочення, спільно з органами охорони здоров'я, ініціювати перегляд списків професій, яким надане право дострокового виходу на пенсію (список № 1 та спільно з Кабінетом Міністрів і Союзом працедавців передбачити механізм фінансування пільгових пенсій, в тому числі з використанням недержавних пенсійних фондів;
- розробити оновлений механізм стягнення пенсійних внесків з резидентів, зайнятих трудовою діяльністю за кордоном та в неофіційному секторі України. Вочевидь, з одного боку, сплата пенсійних внесків для цих груп населення повинна носити добровільний характер, з іншого, особи, які не сплачують пенсійні внески, повинні мати право на отримання лише частини мінімально встановленої пенсії;
- слід взяти до уваги, що сьогодні пенсійні внески здійснюються працюючими і працедавцями вкрай непропорційно. Якщо, скажімо, вдасться змінити пропорції, можливо поетапно, довівши їх до 50: 50, то з часом профспілки отримують значну

підтримку працівників у встановленні більш соціально-справедливого варіанту розвитку пенсійної реформи. Початкове зростання величини пенсійних внесків повинно компенсуватися зростанням заробітної плати на таку саму суму, а збільшення заробітної плати повинно відбуватися за рахунок адекватного зменшення перерахованих працедавцем до Пенсійного фонду сум.

Соціальна справедливість полягає у відносно еквівалентному обміні між працею та заробітної платою, між пенсійними внесками і отриманої пенсією. Цей аспект повинен враховуватися і в соціальному страхуванні. Якщо вдасться, у тому числі через вплив профспілок, провести це положення через всі законодавчі та нормативні акти, які торкаються пенсійної реформи та, найголовніше, практично реалізувати це положення, то пенсійна реформа отримає більшу підтримку серед суспільства, а профспілки підвищать власний авторитет.

Якщо взагалі нічого не робити і залишити сучасний стан таким, який він є, то в результаті спостерігатиметься прогресуюче збільшення державних пенсійних зобов'язань. Компенсуючи дефіцит страхової пенсійної системи, пов'язаний із зростанням демографічного навантаження, у 2025 р. державний бюджет муситиме замінювати своїми коштами 12%, а у 2050 р. – 30% обсягу втрачених страхових внесків[4].

Література:

1. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV від 9.07.2003 р.// Людина і праця. – 2003. – №6-7. – С.5-111.
2. Закон України «Про недержавне пенсійне страхування» №1057-IV від 9.07.2003 р.// Людина і праця. – 2003. – №8. – С.3–52.
3. Про основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України/ Послання Президента України Л.Д.Кучми до ВСУ та КМУ. – К., 2001. – 31с.
4. Лібанова Е.М. Балансування бюджету Пенсійного фонду України: оцінка наявних пропозицій/http://www.idss.org.ua/23.03.2010_Libanova.pdf
5. Майерс Д. Соціальна психологія / Д. Майерс. / пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 686 с.
6. Ткаченко Л. Напрями забезпечення справедливої диференціації та дієвої індексації пенсій/http://www.idss.org.ua/Different_index_pens.pdf
7. Черенько Л. Рівень життя пенсіонерів в Україні/ http://www.idss.org.ua/Lev_life_pens.pdf

Туголуков С.И. Пенсионное реформирование: необходимость изменения парадигмы и профсоюзное движение. В статье анализируется сущность пенсионного страхования и его отличие от пенсионного обеспечения; выясняется цель пенсионного реформирования с точки зрения социального страхования и возможное участие профсоюзов в этом процессе.

Ключевые слова: пенсионный фонд; социальное обеспечение; социальное страхование; профсоюзы; пенсионное обеспечение.

Tugolukov S.I. Pension reforming: the necessity of changes and trade union movement. The essence of pension insurance and its difference from the pension security is analysed in the article. The object of pension reforming from the social insurance point of view and the possible participation of trade union in this process are revealed.

Key words: pension fund, social providing, social insurance, trade unions, pension deposits, pension payments.

УДК 331.522.4:316.344.32-057.85/.86

Саянний О.Ю.,

аспірант Інституту демографії та соціальних досліджень ім. В.М. Птухи НАН України

Харкянен Л.В.,

канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту АПСВ ФПУ©

Вплив економіки знань на відтворення робочої сили: особливості та тенденції сучасності

У статті розглянуто вплив економічного розвитку, заснованого на знаннях, які сприяють відтворенню робочої сили; охарактеризовані основні риси економіки знань; досліджено світові тенденції, що відбуваються у структурі народного господарства під впливом знань і на цій основі визначені відмінні риси процесу відтворення робочої сили.

Ключові слова: економіка знань, структура народного господарства, робоча сила, відтворення робочої сили, освіта, наука.

Залишаючись головною продуктивною силою суспільства за різних умов та протягом всього шляху історичного та людського розвитку, з плином часу робоча сила людини зазнає значних змін. Людина не тільки змінює середовище, що її оточує, а й сама підпадає під його вплив. Разом з людиною зазнає змін і робоча сила як одна із основних складових її особистості. Таким чином, розвиток суспільства та формування характерної цьому розвиткові економічної системи вносять відповідні зміни не просто в людську особистість, а й у робочу силу, що безумовно відображається на процесі її відтворення.

Треба відмітити, що на кожному етапі розвитку суспільства йому була притаманна та чи інша економічна система зі своїми характерними рисами, яка, одночасно з цим, за своєю суттю є динамічною і віддзеркалює ті особливості, що притаманні суспільству на даний момент. Наразі такою системою координат, за умов якої людині потрібно жити, працювати і успішно реалізовувати себе, стає економіка знань.

Економіка знань була предметом дослідження в багатьох працях як іноземних, так і українських вчених. Серед західних дослідників слід виділити Т. Сакаїї, П. Друкера та Ф. Махлупа, які одні з перших почали вивчати це питання. Серед українських вчених цією проблематикою займалися В. Гейць, Л. Федулова, Ю. Бажал, А. Гальчинський, Л. Мусіна, Л. Харкянен, серед російських – В. Іноземцев, В. Глухов, В. Макаров. Разом з цим, дослідження впливу нової моделі економічного розвитку, заснованого на знаннях, на відтворенні робочої сили на сьогоднішній день здійснено не повністю і вимагає продовження, що і визначає актуальність нашої статті.

Як засвідчує історичний розвиток, структура народного господарства провідних країн світу протягом ХХ ст. зазнала кардинальних змін – від появи та розвитку різних галузей промисловості на початку минулого століття до істотного зменшення їх частки у структурі ВВП багатьох країн та відповідно падіння їх значення у формуванні економічного благополуччя держави у другій його половині, що дало підґрунтя для твердження різними науковцями про перехід до постіндустріального суспільства чи в крайньому випадку до етапу розвитку, максимально наближеного до такого. Базою, що зробила можливим такий перехід, є посилення ролі знань і науки та масове впровадження їх результатів в усі сфери людської діяльності (починаючи сільським господарством і промисловістю, закінчуючи сферою послуг) і розбудова економіки, яка б відповідала таким тенденціям, – економіки знань. Наразі день існує досить значне різноманіття визначень цього поняття, але ми

вважаємо, що досить вдало сутність даної економіки на макрорівні визначив Б. Мільнер, який називає її новим типом економіки, в котрій «...знання відіграють вирішальну роль, а їх виробництво є джерелом зростання» [2] Доповнює та пояснює таке визначення думка вітчизняного науковця В. Гейця про головний ефект економіки знань, який полягає у продуктивному використанні високотехнологічної продукції в усіх сферах виробництва, в тому числі у сфері послуг [5, с. 23]. Узагальнюючи викладене, можна зазначити таке: характерною особливістю нової економіки є те, що поряд з традиційними факторами виробництва з'являється новий повноцінний фактор – знання, який одночасно стає і запорукою економічного успіху діяльності не лише підприємства чи організації, а й держави у цілому. Яскравим прикладом служать статистичні дані США: якщо у 1973 р. один відсоток найзаможніших громадян володів 17% національного багатства країни, то наприкінці XX ст. значення останнього зросло до 43%. Але вражає інший факт – 13 з 20 найбагатших громадян при цьому нічого не одержали в спадок, вони власноручно заснували та розвинули свій бізнес, володіючи лише творчим, незвичайним способом мислення, наполегливістю та, звичайно, високим рівнем освіченості [3]

Для кращого розуміння механізму впливу економіки знань на робочу силу людини та процес її відтворення, потрібно також охарактеризувати основні риси такої економіки, до яких відносяться такі:

1. *Всезростаюча роль знання.* Як зазначають дослідники, наразі мають місце два процеси, які різняться за своєю суттю, але на практиці протікають паралельно один одному [3, с.39]. По-перше, це зростання важливості та необхідності теоретичного, фундаментального знання. Наочним прикладом цього є потужний розвиток економіки Китаю, який сьогодні входить до п'ятірки високорозвинутих держав світу з найбільшими показниками ВВП і найвищими темпами його зростання. У 1978–2008 рр. ВВП Китаю збільшився у 7 разів і досяг 3,25 трлн. доларів [13]. У 1997 р. Китай обрав стратегічний курс під гаслом: «Наука та освіта приведуть країну до розвитку». Згідно цього курсу витрати на освіту збільшились з 26,7 млрд. доларів у 1999 р. до 75,2 млрд. доларів у 2004 р., тобто в 2,8 раза, кількість студентів і магістрів зросло з 50 до 100 осіб на 10 тис. населення, тобто вдвічі; 38 університетів Китаю вийшли на європейський рівень з яких сім входять до рейтингу «Двісті кращих університетів світу» [1]. По-друге, це розповсюдження прикладного знання та його застосування відбувається в усіх сферах людської діяльності швидкими темпами та набуває доступності для широкого кола усіх зацікавлених людей. Як приклад можна навести той самий Китай, який за рахунок виробництва наукоємних за міжнародними стандартами, машин та обладнання відтіснив на друге місце за показниками експорту цієї продукції США. Отже, знання стають невід'ємною частиною нового суспільства та базовим ресурсом у процесі розвитку економіки. Разом з цим, таке місце знання як ресурсу призводить до формування наступної характерної риси економіки знань.

2. В основі виробництва вирішального значення набуває *інноваційність*. Нові технології чи види продукції є результатом знань та досягнень науки. Таким чином, між наукою, як середовищем появи нових знань, та виробництвом, як засобом їх практичного застосування та наступного масового розповсюдження, формуються нові відносини: все більше секторів економіки стають наукоємними. З одного боку, це приводить до необхідності вкладання значної кількості інвестицій, а з іншого, – веде до того, що успішність та прибутковість компаній все більшою мірою починає визначатися її нематеріальними активами.

3. Процес появи та формування наукоємних секторів економіки призводить до того, що невід'ємною і активною структурною частиною економіки стає і сам механізм виробництва знань: університети і система освіти, фундаментальна і прикладна наука, система комунікацій, патентна система, а також виховна робота з населенням щодо розвитку економіки знань [5, с.24].

4. *Використання електронної мережі* для ведення підприємництва та здійснення різних фінансово-економічних операцій, призвело до ще більшого поглиблення процесів глобалізації та інтернаціоналізації економічної системи та утворення її нового, так званого

мережевого рівня, що не було притаманна для індустріальної економіки та суспільства минулої формації.

5. Всім економічним благам, виготовленим на основі знань, притаманна така особливість: початкова вартість їх розробки та виготовлення є досить високою (особливо у порівнянні зі звичайною, стандартизованою продукцією промисловості), але вартість виготовлення наступних одиниць стрімко падає у той час як попит відповідно зростає. Яскравими прикладами можуть слугувати мобільні телефони, комп'ютерна техніка, послуги мобільного зв'язку, електронні сервіси та ін.

Як вже було сказано раніше, це призводить до трансформації структури народного господарства та зміни їх ролі у формуванні ВВП, який створюється суспільством, що продемонстровано на рис. 1.

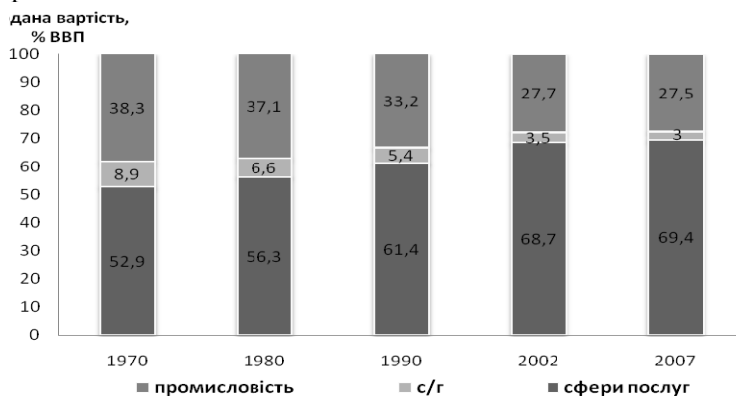

Рис 1. Світові тенденції зміни доданої вартості, створеної базовими секторами економіки за період 1970–2007 рр. [6]

Отже, сьогодні провідну роль у формуванні ВВП відіграє сфера послуг. Причому доречно буде зазначити, що і сама сфера послуг також змінилася: тепер більшу частку займають такі складові як фінансові послуги, медичне обслуговування, освіта, послуги у сфері нерухомості, транспорту та ін. Так, за статистичними даними Світового банку, у 2007 р. частка доданої вартості, створеної торгівлею, у загальносвітовому обсягу сфери послуг становила лише трохи більше 17% [6].

Зміни торкнулися також і робочої сили, що добре вказує приклад однієї з найбільш розвинутих країн світу, яка до того ж успішно розвиває економіку знань – США. Так, у 2007 р. лише 2% працюючих чоловіків і 1% жінок у загальній кількості робочої сили (або 1,4% від загальної кількості зайнятих) були зайняті в сільському господарстві, у той час як у сфері послуг ці показники становили 68 та 90% відповідно. Це вказує не лише на структурну перебудову економіки, а й на технологічні зміни, і на підвищення рівня якості робочої сили – лише 1,4% усіх працюючих змогли забезпечити потреби у сільському господарстві продукції, що не тільки потрібна країні з чисельністю понад 300 млн. осіб, а й пішла на експорт.

6. Таким чином, впливає інша важлива риса економіки знань – радикальні зміни, що відбулися в економічній системі, трансформували і робочу силу. Високотехнологічні й наукоємні галузі, що з'явилися та почали стрімко змінювати структуру економіки; сфера послуг, яка почала не тільки швидко розвиватися, а й набувати ознак інтелектуалізації, потребували освічених та кваліфікованих працівників, які б до того ж відзначалися розумовими та творчими здібностями. Працівники ж так званих старих галузей не відповідали здебільшого новим вимогам, тому це призвело до поступового формування нової за своєю суттю робочої сили, яке відбувалося через процес відтворення робочої сили.

Висвітлюючи взаємозв'язок економіки знань та відтворення робочої сили, слід відзначити, що розвиток першої призводить до більш інтенсивного використання різноманітних здібностей людини в процесі праці, а отже, підвищується інтенсивність використання її робочої сили. У результаті цього поряд із вирішальним значенням освіти провідну роль починає відігравати і медичне обслуговування в процесі відтворення робочої сили. Витрати на медицину тісно пов'язані з загальним рівнем здоров'я людини, тривалістю її життя та

спроможністю до повноцінної та продуктивної праці. Так, за останніми даними, середній рівень витрат на медицину в світі у 2007 р. становив 9,7% від світового ВВП, а середньосвітові витрати на медицину на душу населення збільшилися від 595 доларів США у 2003 р. до 809 доларів США у 2007 р. Суттєвим є і переважання в загальній структурі витрат на медицину частки держави, яка у 2007 р. в середньому в світі дорівнювала 59,6%. Особливо помітним воно є в європейських країнах, де значення цього показника коливається від близько 60% у Греції до 90% у Люксембурзі. Також потрібно відзначити і стійку тенденцію до зростання цих витрат [6]. До того ж стала помітною і всезростаюча участь держави в економічних та соціальних процесах (зокрема і у відтворенні робочої сили), що не було характерним раніше. Причини такого явища полягають у наступному: по-перше, держава залишається головним інвестором у розвиток фундаментальної науки; по-друге, це стрімкий розвиток соціальної сфери, яка також багато в чому залежить від держави, і, нарешті, загострення останніми десятиліттями таких проблем глобального значення як екологія, тероризм та ін.

Зробивши знання базовим ресурсом у процесі розвитку економіки нового зразка, одночасно з цим це призвело до появи та формування відповідних вимог до робочої сили, яких раніше не було. Яскравим прикладом може служити вимога щодо обов'язкового вміння працювати з персональним комп'ютером та здатність користуватися різними електронними сервісами. Крім цього, стає суспільною нормою тенденція до формування робочої сили з творчими здібностями та схильностями до інновацій, що характеризується відповідно і зростанням загального рівня освіченості та кваліфікації працівників в порівнянні з робочою силою минулих часів. Так, у 2010 р. за даними ПРООН порівняно з 1990 р. валове охоплення населення освітою зросло на 12%, а середній рівень грамотності у світі становив на даний час 84%. До того ж, якщо у 1960 р. тривалість навчання в середньому для людини у віці від 15 років і старше становила 4 роки, то у 2010 р. цей показник зріс вдвічі [7, с. 36]. Таким чином, це вказує на те, що процес відтворення робочої сили також зазнає змін якщо не за формою, то однозначно за своєю суттю, стаючи складнішим та ширшим за змістом.

У контексті цього питання доречно вказати і на те, що просте відтворення робочої сили (тобто відтворення лише основних базових фізіологічних потреб працівника та членів його сім'ї) за умов розвитку економіки знань є не просто небажаним чи неефективним, а й неможливим. Це пояснюється тим, що за економіки знань провідну роль у формуванні робочої сили відіграють саме духовні або творчі здібності працівника, які можуть відновлюватися та розвиватися лише за розширеного відтворення. В остаточному підсумку просте відтворення робочої сили призводить до таких негативних наслідків (причому потрібно підкреслити їх незворотність чи всезростаючий час для їх відновлення) [8, с. 229]:

1. зниження народжуваності та зростання смертності;
2. зниження якості та складу харчування;
3. зростання питомої ваги витрат робочої сили на харчування, а, значить, і зниження частки інших витрат на освіту, здоров'я, дозвілля та ін.;
4. деградація духовних (творчих) здібностей людини, що призводить до декваліфікації робочої сили;
5. вилучення людини із процесу створення суспільного продукту внаслідок невідповідності якості її робочої сили.

Ще раз підкреслимо, що процес відтворення робочої сили має бути відповідним до соціально-економічних умов, за яких він відбувається. З огляду на це за сучасних умов суспільного розвитку він має характеризуватися повнотою охоплення всіх стадій і забезпечувати відновлення, збереження та розвиток висококваліфікованої, продуктивної робочої сили з належним культурно-освітнім рівнем, системою цінностей і потреб.

З викладеного можна зробити узагальнення щодо відмінних рис процесу відтворення в розрізі формування економіки знань:

1. Зростання ваги рівня освіти та вимог до неї на формування якісної робочої сили, що приводить до збільшення витрат як часу, так і грошей на її отримання.
2. Поява та необхідність безперервного навчання для підтримання належного рівня знань та навичок робочої сили протягом трудового життя людини, що належним чином

вимагає додаткових витрат на це та ускладнює процес відтворення робочої сили.

3. Провідне місце посідає підтримання здоров'я працівника на належному рівні на фоні загальносвітових тенденцій погіршення умов навколишньої середовища, що в результаті призводить до збільшення долі відповідних витрат на відтворення робочої сили.

4. Велику вагу мають соціальні та духовні потреби людини, які за сучасних умов є запорукою формування робочої сили з розвинутими творчими та інтелектуальними здібностями та першоосновою для становлення наукової, творчої праці як провідного виду людської діяльності.

5. Перерозподіл робочої сили на підставі відповідних трансформацій її професійно-кваліфікаційної структури в результаті змін у структурі народного господарства, що призвели до стрімкого зростання та домінування сфери послуг у національній економіці.

6. Поступове покращення умов та життєвого рівня, що, з одного боку, приводить до зростання його якості, а з іншого, – стає необхідним та обов'язковим чинником людського розвитку та формування високопродуктивної робочої сили.

7. Ускладнення процесу відтворення робочої сили за своїм змістом внаслідок того, що притаманні йому елементи набувають більш різноманітних властивостей та додаткових складових, що не були характерними чи обов'язковими раніше.

Література:

1. Майбуров И. Опыт образовательной реформы в КНР / И. Майбуров, Л. Стравский, Цзян Цзин // Мировая экономика и Международные отношения. – 2006. – № 6. – С. 100 – 103.
2. Мильнер Б. З. Управление знаниями в корпорациях / Б. З. Мильнер, Руменцева З. П., В. Г. Смирнова и др. – М.: Дело, 2006. – 304 с.
3. Статистичні дані національного наукового фонду Сполучених Штатів Америки. Science and Engineering Indicators – 2002. – NSF, National Science Board, 2002, Appendix table 6-1. <http://www.nsf.gov/>
4. Федулова Л. І. Концептуальні засади економіки знань / Л. І. Федулова // Економічна теорія. – 2008. – № 2. – С. 37–59.
5. Україна у вимірі економіки знань / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К.: Основа, 2006. – 592 с.
6. Статистичні дані Світового банку. <http://data.worldbank.org/indicator/>
7. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека. Гл. 2. Прогресс народов. http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_RU_Chapter2_reprint.pdf
8. Економічна енциклопедія: У 3-х т. Т.1/ Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 864 с.
9. Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. В.Л. Иноземцев. – М.: Academia, 1999. – 787с.
10. Тайичи Сакайя. Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего / Сакайя Тайичи // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Академия, 1999. – 640с. – С. 337-372.
11. Федулова Л. І., Корнеева Т. М. Особливості економіки знань на сучасній фазі розвитку суспільства: теорія і практика розбудови в Україні / Л. І. Федулова, Т. М. Корнеева // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – №4. – С. 73–86.
12. Харкянен Л.В. Освіта – головним компонент підвищення конкурентоспроможності економіки / Л.В. Харкянен // Вісник АПСВ ФПУ, 2007. – №3 – С.113 – 117.
13. New Outlook, 21.05.2010// www.Journal-neo.com.

Саянний А.Ю., Харкянен Л.В. Влияние экономики знаний на воспроизведение рабочей силы: особенности и тенденции современности. В статье рассматривается влияние экономического развития, основанного на знаниях, которые способствуют воспроизведению рабочей силы; охарактеризованы основные черты экономики знаний; исследуются мировые тенденции, происходящие в структуре народного хозяйства под влиянием знаний и на этой основе определяются несхожие черты процесса воспроизводства рабочей силы.

Ключевые слова: экономика знаний, структура народного хозяйства, рабочая сила, воспроизведение рабочей силы, образование, наука.

Sayannyu A.U., Kharkyanen L.V. The influence of the knowledge economy on the reproduction of labor force: characteristics and trends of modern time. The article considers the impact of economic development based on the knowledge that contributes to the reproduction of labor. The main features of the knowledge economy have been characterized. The global trends taking place in the national economy under the influence of knowledge have been described. On this basis the distinguishing features of reproduction of labor force have been researched.

Key words: knowledge economy, the structure of the economy, labor force, reproduction of labor force, education, science.

УДК 330.341.2:331.522.4](477)

Шевчук О.А.,

канд. екон. наук, доцент факультету менеджменту та маркетингу
НТУУ «КПІ»

Інноваційна еліта як основна домінанта економічного розвитку України

Стаття присвячена проблемам використання концепції людського капіталу та його інноваційного потенціалу, заснованого на монополізмі знань, для формування інноваційної еліти суспільства, яка залежно від сфери функціонування бізнесу може бути розділена на бізнес та підприємницьку еліту.

Ключові слова: інновації, потенціал, еліта, інноваційна еліта, бізнес еліта, підприємницька еліта.

Сьогодні, з огляду на специфіку сучасного інформаційного суспільства, основою для економічного прогресу стає – інноваційна сфера, що передбачає наявність інноваційного потенціалу, тобто людей, для яких діяльність пов'язана із перетворенням існуючих у їхньому розпорядженні ресурсів, тобто високотехнологічним бізнесом, що вимагає високих стандартів освіти та ставить керівників таких компаній на провідні позиції у бізнесі.

Незважаючи на той факт, що в сучасній економічній літературі приділяється багато уваги питанням формування та використання інноваційного потенціалу, слід зазначити, що існуючі підходи мають фрагментарний та суперечливий характер.

Дуже часто інноваційний потенціал ототожнюється із накопиченою кількістю інформації про науково-технічний прогрес [5, с.27]; системою «...факторів й умов, необхідних для здійснення інноваційного процесу» [12, с. 56]; здатністю до виробництва наукоємної та конкурентоспроможної продукції [14, с. 294]; як приховані можливості ресурсів, що були накопичені та невикористані [8, с. 309], як кількість економічних ресурсів, що розподіляються між трьома основними секторами макросистеми – науково-технічним, освітнім та інвестиційним, які у визначений момент суспільство може використати для свого розвитку [7; 9;10].

Згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», інноваційний потенціал визначається як «...сукупність науково-технологічних, фінансово-економічних, виробничо-соціальних та культурно-освітніх можливостей країни (галузі, регіону, підприємства тощо), необхідних для забезпечення інноваційного розвитку економіки» [2].

Як можна побачити, всі зазначені вище точки зору базуються на наявності ресурсів та можливості їх застосування, що, на нашу думку, не враховує основного фактора виробництва – людського капіталу, який забезпечує появу, розповсюдження та перетворення нововведень у виробництві.

Саме тому ми вважаємо за необхідне розкриття сутності цієї категорії слід здійснювати з точки зору розвитку людського капіталу у контексті двох складових – інновації та потенціал.

Оскільки, у самому широкому значенні, *інновації* являють собою кінцевий результат діяльності у вигляді нового або удосконаленого продукту, що залежить від інтелектуального потенціалу людини та його здатності до генерації знань, а *потенціал* включає джерела, можливості та засоби використання людського капіталу, що залежить від здатності людини

до отримання, накопичення та використання існуючих знань, то *інноваційний потенціал* слід розглядати як здатність людського капіталу до трансформації знань.

Таке визначення дозволяє розглядати інноваційний потенціал не тільки на макрорівні.

Завдяки державній підтримці та ефективному функціонуванню виробничої системи, ми можемо розглядати інноваційний потенціал на мікро- та особистому рівні.

Оскільки сьогодні основним джерелом розвитку економічного потенціалу підприємства стають не природні ресурси, а ідеї та інновації, що засновані на знаннях, то таке визначення повністю відображає сутність інноваційного потенціалу на мікрорівні.

Особистий рівень розвитку інноваційного потенціалу полягає у здатності людини до освіти, сприйняття нової інформації, висування нових ідей та знаходження рішень для різноманітних завдань завдяки використанню інтелектуального капіталу.

У той самий час, підкреслимо, що існування певної монополії на знання сприяє тому, що то та частина людей, яка має можливість застосування їх у виробництві, являє собою інноваційну еліту суспільства.

У такому контексті ми пропонуємо розглядати *інноваційну еліту як рушійну силу, що визначає вектор економічного розвитку завдяки використанню власного інноваційного потенціалу і креативних функцій особистості, заснованих на монополізмі знань.*

Таке визначення надає нам можливості використання концепції людського капіталу, що заснована на можливості застосування економічних оцінок здатності людини створювати доход, до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку економіки України.

Зрозуміло, що за умов жорсткої конкурентної боротьби між господарськими системами різних держав, домінуючим фактором виробництва стає такий, що у порівнянні з іншими має найвищий коефіцієнт еластичності відносно інновацій.

Сучасні дослідження вказують на те, що між стратегією розвитку господарства, що спирається на домінуючий фактор виробництва та його економічною структурою простежується стійкий взаємозв'язок, що знаходить своє відображення в інноваційній підприємницькій діяльності, яка пов'язана із трансформацією результатів науково-технічних досліджень і розробок у технологічно нові або вдосконалені процеси та способи виробництва, а також продукти та послуги, впроваджені на ринку.

Сьогодні ті підприємства та країни, що формують свою стратегічну поведінку на основі інноваційного підходу, мають можливість завоювати лідерські позиції на ринку, зберегти високі темпи розвитку, скоротити рівень витрат, домогтися високих показників прибутку та рівня конкурентоспроможності на міжнародному ринку.

Акумулятором таких досягнень, на нашу думку, є інноваційна еліта, що сприяє прогресу, як діючому механізму зворотного зв'язку між творчими досягненнями та життям суспільства за умов розвитку «економіки знань» і високих технологій. Знання, таким чином, як чинник виробництва, стають ключовим фактором успіху в бізнесі.

Оскільки знання, на нашу думку, становлять найважливіший ресурс, то, відповідно, здатність отримувати, накопичувати, зберігати, інтегрувати та застосовувати їх у виробництві є найбільш важливим способом створення конкурентних переваг як на мікро-, так і на макрорівнях.

Загальновідомо, що інновації можна здійснювати як у малому (середньому), так і у великому бізнесі, що з позиції інноваційної еліти надає нам можливості окремо виділити два її основних види – ділову (бізнес) еліту та підприємницьку (господарську) еліту.

Це виокремлення визначено, перш за все, різницею, яку ми бачимо між двома основними категоріями – бізнесом та підприємництвом.

У ролі бізнесу, ми будемо розглядати економічні відносини, що виникають між усіма суб'єктами ринкової діяльності – підприємцями, споживачами, найманими працівниками та державними структурами.

Розрізняють три основні сфери функціонування бізнесу:

- виробнича, що реалізується в рамках конкретних виробничих структур та формує основу сучасної ринкової економіки – масове виробництво;

- комерційна, що реалізується через відповідні комерційні організації, що беруть на себе й ризики, пов'язані зі зміною попиту, цін та ін.;
- фінансова, як особлива, самостійна сфера комерційного бізнесу, що виступає в таких формах як банківська діяльність, страховий і венчурний бізнес, де продається й купується специфічний товар – гроші, іноземна валюта, цінні папери (акції, векселя, облігації тощо).

Відповідно, *бізнес еліта* – це сукупність індивідів, які здійснюють керівництво та контроль над великими підприємствами з метою максимізації прибутку та які завдяки своїй фінансовій могутності та наявності економічних ресурсів впливають на прийняття загальнодержавних рішень.

У сучасний період підприємництво розглядається науковцями з різних точок зору [3; 4; 6; 11]: як прагнення отримати прибуток, як стиль господарювання, як процес організації й здійснення діяльності в умовах ринку, як взаємодія суб'єктів ринку та ін. Згідно із Законом України «Про підприємництво» (від 7.02.91 р. № 698-ХІІ), останнє визначається як «...безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку» [1].

Узагальнюючи викладене, ми можемо визначити *підприємницьку еліту, як суб'єктів господарської діяльності, які здатні до реалізації власного потенціалу, що виражається в раціональному поєднанні факторів виробництва на основі інноваційного ризикового підходу шляхом безперервного пошуку форм організації виробництва, збуту, маркетингу, логістики, менеджменту, що приносять максимум продуктивності в кожній зі стадій процесу відтворення.*

Згідно із визначенням підприємницької ділової бізнес- еліти, як основні умови для її існування, слід виділити такі:

- власність на засоби виробництва та кінцевий результат діяльності;
- наявність розвинених ринкових відносин;
- розвиток монетарної та фіскальної системи.

Сьогодні процес трансформації української економіки супроводжується значними змінами економічних інституцій і тому одним із суб'єктів цього процесу є інноваційна (бізнес та підприємницька) еліта, яка, з одного боку, є посередником у контактах із Європою, а з іншого, створює певний клімат у суспільстві, формує соціальні пріоритети.

Це означає, що в сучасній Україні, де більшість населення змушена в основному адаптуватися до змін, що відбуваються, значною мірою впливають поведінка інноваційної еліти суспільства, яку умовно можна розділити на дві великі групи:

- суб'єкти підприємницької діяльності, які у результаті роздержавлення та приватизації очолили акціонерні підприємства;
- приватні підприємці, які завдяки власним підприємницьким здібностям у результаті самостійного прийняття рішень й особистої відповідальності за результати господарювання зробили власний бізнес.

Визначення інноваційної еліти країни, як інтегратора нових концепцій розвитку України завдяки реалізації особливих здатностей індивіда, що виражається в раціональному поєднанні факторів виробництва на основі інноваційного підходу, дає нам можливості для пошуку механізмів консолідації і форм інтеграції інноваційної еліти в українському суспільстві.

Література:

1. Закон України Про підприємництво: від 7.02.1991 № 698-ХІІ// Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14. – С. 168.
2. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16.01.2003 р. № 433-IV // Голос України. – 2003. – № 28.
3. Багиев Г.Л. Организация предпринимательской деятельности: учеб. пособ. / Г.Л. Багиев, А.Н. Асаул / Под общ. ред. проф. Г.Л.Багиева. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – 231 с.
4. Бобров В.Я. Основы рыночной экономики. – К.: Либідь, 1995. – 328 с.

5. Данько М. Інноваційний потенціал у промисловості України // Економіст. – 2007. – № 10. – С. 23-34.
6. Дзюбик С. Основи економічної теорії / С. Дзюбик, О. Ривак. – К.: Основи, 1994. – 386 с.
7. Жиц Г. И. Инновационный потенциал / Г. И. Жиц. – Саратов: Саратов. гос. техн. ун-т, 1999
8. Кокурин Д.И. Инновационная деятельность / Д.И. Кокурин. – М.: Экзамен, 2001. – 575 с.
9. Кравченко С.И. Исследования сущности инновационного потенциала / С.И. Кравченко, И.С. Кладченко // Научные труды ДонНТУ. – Донецк: Серия «Экономика», 2004. – Вып. 68. – С. 90.
10. Лапин Э.В. Экономический потенциал предприятия: моногр. / Э.В. Лапин. – Суми: ИТД «Университетская книга», 2002. – 310 с.
11. Мельник П.В. Менеджмент / П.В. Мельник, М.М. Філоненко, Л.П. Гацька. – Ірпінь: Академія ДПС України.
12. Николаев А.И. Инновационное развитие и инновационная культура // Наука и наукознание. – 2001. – №2. – С. 54-65.
13. Основы экономической теории: учеб. / С.В. Мочерный, В.К. Симоненко, В.В. Секретарюк, А.А. Усенко; под общ. ред. С.В. Мочерного. – К.: Об-во «Знання», КОО, 2000. – 607 с.
14. Рынок: Бизнес. Коммерция. Экономика: толковый терминологический словарь/ информ. – Внедр. Центр «Маркетинг»: Сост. В. А. Калашников: под общ. ред. А. П. Дашкова. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Маркетинг, 1998. – 403с.

Шевчук Е.А. Інноваційна еліта як основна домінанта економічного розвитку України. Стаття посвящена проблемам использования концепции человеческого капитала и его инновационного потенциала, основанного на монополизме знаний, для формирования инновационной элиты общества, которая в зависимости от сферы функционирования бизнеса может быть разделена на бизнес и предпринимательскую элиту.

Ключевые слова: инновации, потенциал, элита, инновационная элита, бизнес элита, предпринимательская элита.

Shevchuk O.A. Innovative elite as the main dominant in economic development of Ukraine. The article deals with the problems of concepts of human capital and its innovative potential. It is based on the monopoly of the knowledge with the aim of creating an innovative social elite, which can be divided into business and entrepreneurial elite, taking into account the purpose of business operations.

Key words: innovation, potential elite, innovative elite, business elite, entrepreneurial elite.

УДК 658.562:637.1

Шолудченко С.В.,

канд. екон.наук, доцент кафедри маркетингу
АПСВ ФПУ

До проблем якості продукції на підприємствах молокопереробної галузі

У статті розглянуто питання якості продукції молокопереробних заводів, одержання високоякісної молочної продукції під час утримання худоби та доїння, доставки молока на приймальні пункти, тимчасового збереження і переробки його на заводі.

Ключові слова: молоко, якість, сировинна зона, корми, охолодження, зберігання, підприємство, товаровиробники, доставка, відстань, район.

Визначення проблеми: молочне скотарство є провідною галуззю тваринництва. На жаль, в останні десятиліття на Україні ця галузь значно втратила динаміку нарощування потужностей, насамперед крупнотоварного виробництва. Протягом останнього часу, мали місце досить високі темпи зменшення поголів'я тварин. Так, якщо у 1990 р. в нашій державі в усіх формах господарств поголів'я великої рогатої худоби становило 24,6 млн. голів, з яких 8,4 млн. голів припадало на корови, у 2009р. їх було відповідно 4,8 млн. та 2,7 млн. голів, або загальне поголів'я худоби зменшилося в 5,1, а корів – майже втричі (табл.2). У багатьох

регіонах молочне скотарство стало нерентабельним (табл.1). Припинили своє функціонування молочні цехи у великих господарствах, а також мініцехи, що переробляли молоко в місцях його одержання та навіть деякі молокопереробні підприємства.

Залишилися районні та міжрайонні молокозаводи, але обсяги заготівлі та переробки молока зменшилась. Одночасно відстань доставки молока від товаровиробників набагато зросла, а це додаткові затрати, які здорожують продукцію галузі. Значним недоліком є й погіршення якості продукції.

Таблиця 1

Рівень рентабельності основних видів господарської продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах (відсотків) (*)

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Зерно	275.1	85.6	64.8	3.1	7.4	28.7	16.4	7.3
Насіння соняшнику	236.5	170.9	52.2	24.3	20.7	75.9	18.4	41.4
Виноград	71.7	74.00	62.7	31.7	39.6	33.2	58.8	92.1
Молоко і молочні продукти	32.2	-23.2	-6	12.2	-3.7	13.8	4.1	1.4
Велика рогата худоба на м'ясо	20.6	-19.8	-42.3	-25	-38.4	-41	-24.1	32.9

* Статистичний щорічник України за 2009 р.

Вагомий внесок у висвітлення основних напрямів науково-технічного прогресу, а також у дослідження управління якістю продукції у молочній галузі та проблеми подальшого розвитку цієї галузі внесли такі вчені як Т.І. Балановська, В.І. Власов, В.Н. Зимовець, П.К. Канінський, Ю.М. Карасик, Н.І. Процюк, В.П. Савран, В.Ф. Шпак, О.І. Шубенко, В.В. Юрчишин та ін. У їх працях розглядаються особливості та перспективи розвитку молочної галузі, важливість розробки та впровадження систем управління якістю продукції молокопереробних підприємств, досить повно висвітлено вплив основних факторів на формування якості молока, встановлено причини її низького рівня особливо в невеликих селянських господарствах, розроблено рекомендації щодо підвищення якості молока в сировинних зонах.

Відновлення поголів'я на фермах та у невеликих господарствах, а також зростання продуктивності тварин знаходяться під постійним контролем різноманітних структур влади. Проте питання управління якістю праці, додержання технологічної дисципліни та якості продукції вимагає додаткових зусиль виробників продукції та працівників переробних підприємств. Йдеться про комплекс факторів, які є визначальними при вирішенні питання якості в процесі виробничої діяльності. Ця проблема все більше знаходить місце у дослідженні науковців[4, с.8-11].

Насамперед, на увагу заслуговують процеси, пов'язані із виробництвом, зберіганням і оптимальним використанням кормів. Тільки при наявності і достатній кількості різноманітних, якісних кормів можна виробити високоякісне молоко та м'ясо. При сучасному рівні продуктивності корів на одержання кілограма молока потрібно 1,3–1,4 кормової одиниці. Але, коли корми заготовлені із запізненням, або зберігалися із порушенням відповідних технологічних умов, тобто, коли поживна цінність кормів знижується, то витрати їх збільшуються в 1,5–2 рази, а собівартість молока зростає [2, с.236].

Щоб забезпечити високу якість кормів, перш за все, заготівлю їх необхідно виконувати в установлені агротехнічні (терміни). Але в господарствах нерідко не вистачає кормозаготівельної техніки, а період заготівлі затягується і здійснюється в понаднормативні строки. А це призводить до зниження якості кормів із відповідними негативними наслідками. Вивчення цього питання засвідчило, що проведення заготівлі кормів у невеликих кооперативних та фермерських господарствах, як правило, проводиться на низькому організаційному рівні, а техніка використовується малоефективно. Досвід минулих років вказує на те, що навіть, коли переважали великі сільськогосподарські

підприємства, значний економічний ефект досягався на силосуванні при роботі техніки на базі міжгосподарських збирально-транспортних засобів.

Залежно від обсягів роботи на заготівлі силосної маси до складу таких загонів входило кілька кормозбиральних комбайнів, автомобілі, а при потребі автозаправних. Концентрація техніки дає можливість не тільки заготовити якісний корм для худоби, а й виконувати ці роботи з найменшими затратами праці, коштів та нафтопродуктів. Частина витрат поживних речовин під час збирання кормів пов'язана з конструктивною недосконалістю збиральної техніки, а подекуди із зміною стану погоди. Так, якщо на автомобілях, які вивозять зелену масу з поля, недостатньо нарощені борти, а вітер посилюється, легкі фракції зеленої маси видуються, що призводить до погіршення структури та якості кормів.

Слід підкреслити, що зменшення поголів'я корів негативно вплинуло на валове виробництво молока та надходження на молочні заводи на переробку (табл. 2 та рис. 1.) Це явище можна і треба компенсувати за рахунок підвищення продуктивності корів до 3500-4000 кг за рік. За розрахунками вчених така постановка питання реальна, але при умові, що рівень годівлі корів буде підвищено до 50-55 центнерів кормових одиниць на рік.

Таблиця 2

Динаміка вирощування корів та виробництва молока за період з 1990 до 2009 р. *

Рік	Велика рогата худоба (ВРХ), тис. голів				Виробництво молока	
	усього	темпи падіння відносно 1990 р., %	у тому числі корови	темпи падіння відносно 1990 р., %	млн. тонн	темпи падіння відносно 1990 р., %
1990	24623	100	8378	100	24.5	100
1995	17557	71.3	7531	89.9	17.3	70.6
2000	9424	38.3	4958	59.2	12.7	51.8
2005	6514	26.5	3635	43.4	13.7	55.9
2009	4827	19.6	2737	32.7	11.6	47.3

* Розраховано за даними статистичного щорічника України за 2009 р. Державний комітет статистики України.

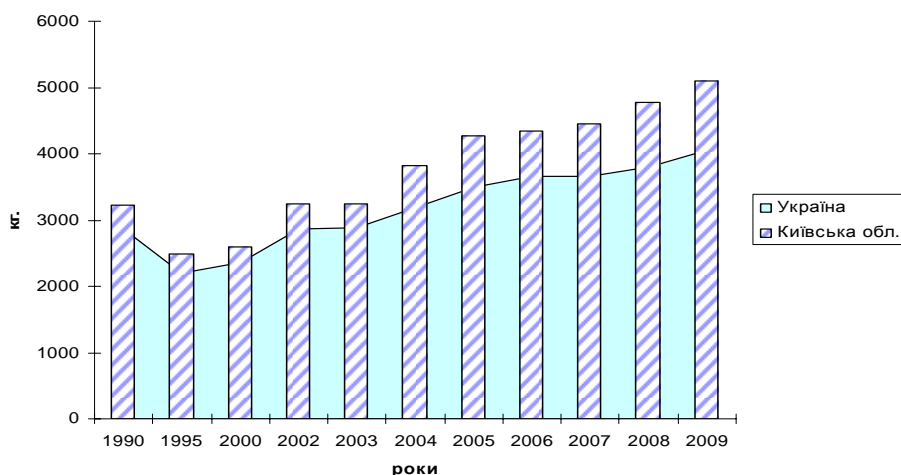

Рис.1. Середній річний удій молока від однієї корови за регіонами, кг // Статистичний щорічник України за 2009 р.

Розглянуте вище питання має важливе значення для управління якістю молочного скотарства. Воно вирішується в основному в землеробстві під час вирощування, заготівлі та зберігання кормів.

Але комплекс заходів щодо одержання високоякісного і екологічно чистого молока в завершальній стадії здійснюється безпосередньо на фермі. Це пов'язано з тим, що молоко, яке використовують для виробництва продуктів харчування, повинне відповідати вимогам вищого сорту: температура не вище 10 градусів С, кислотність 16–18 градусів Т, чистота першої групи, бактеріальна забрудненість до 300 тис./см кубічних, густина понад 1027/м кубічних, вміст білка не менше 3%. У той самий час характерною особливістю сучасної молочної галузі є те, що переважна частина молока заготовляється в особистих господарствах населення. Так, у 1990 р. 24,1 % молока надходило на переробні підприємства від таких господарств, у 2009 р. відповідно – 80,7 % молока на переробні підприємства надходило від населення (Статистичний щорічник України за 2009 р.).

Щоб досягти цих показників, а значить, і відповідати вимогам стандартів, набір показників, що забезпечують якість продукції, має охоплювати весь технологічний цикл виробництва молока – від кормової бази, додержання мікроклімату в корівниках, санітарію та гігієну доїння, чистоту та швидкість проведення цієї операції, до технологій транспортування, зберігання та реалізації готової продукції. Додержання цих правил забезпечує отримання якісного молока.

Наукові дослідження та вироблений досвід вказує на те, що чим краще охолоджено свіжовидоєне молоко, тим довше діють його бактерицидні властивості. Це, як правило, досягається у великих сільськогосподарських підприємствах, а невеликі фермерські та особисті господарства не оснащені агрегатами для очищення та охолодження молока. Від них молоко надходить на молокоприймальні пункти неохолодженим.

На превеликий жаль, відповідного технологічного обладнання немає також на деяких молочноприймальних пунктах. Так, у сировинній зоні одного з кращих молокозаводів Житомирщини (Галіївський маслозавод ім. В.Ф. Мазуркевича), з 88 молоко-пунктів тільки 56 обладнані таким чином, що молоко тут очищується від механічних забруднень, охолоджується і зберігається до відправки на завод в охолодженому стані.

Необхідно підкреслити, що науково-дослідні установи, конструкторські бюро та заводи сільгоспмашинобудування основну увагу приділяють механізації доїння. Промисловість для машинного доїння корів при різних способах їх утримання випускає уніфіковані доїльні апарати. Як уже зазначалось вище, – у 2009 р. із загальної кількості корів, що є на Україні, 80,7% утримується в господарствах населення. У багатьох областях цей показник значно вищий. Так, у господарствах населення Івано-Франківської області налічується 97,1% корів, Львівської – 94,0, Тернопільської – 93,1, а Херсонської – 92,5%.

Переважає більшість господарів застосовує технологію доїння у відро. При такій технології отримати якісне молоко неможливо. Його треба швидко доставити на приймальний пункт, а він, як було видно вище, теж не завжди добре обладнаний для тривалого зберігання. До цього слід додати, що ця проблема знаходиться поза увагою нашого сільгоспмашинобудування, а за останні роки обладнання для охолодження і первинної обробки молока в державі виготовляється в недостатній кількості. З позицій управління якістю продукції молочного скотарства це великий недолік, наслідком чого є подекуди низькі гатунки виробленого молока. Так, на молочні заводи надходить в основному молоко першого та другого гатунку, а частина високогатункового молока, що виробляється в цілому в Україні, становить лише 1,6% [4, с.16].

Поряд з технічним вдосконаленням молочних ферм та молокопунктів потребує поліпшення організація збору молока у виробників та доставка його на переробку. Цей процес ускладнився після того, як у районах замість 30–40 великих, потужних, молочно-товарних ферм виробниками молока стали тисячі особистих господарств населення. На згаданий вище Галіївський маслозавод ім. В.Ф. Мазуркевича сировина надходить від 9163 виробників молока, із яких тільки 13 – великі підприємства (КСП, СТОВ тощо). Певно, що з такою кількістю товаровиробників молочному заводу працювати досить складно, але до цього слід додати, що вони знаходяться не поблизу одного молочного підприємства, а розкидані по багатьох районах і навіть знаходяться в інших областях.

Таку ж картину можна спостерігати практично в усіх областях нашої держави. Якщо до 1990 р. середня відстань доставки молока з ферм на переробку становило 20–30 км, то тепер, як правило, 50–70 км, а подекуди, коли сировина переміщується далеко за межі своєї області, то й 150–180 км та більше. При цьому, порівняно з 1990р., на нафтопродукти ціни зросли майже в 80–100 разів.

За сучасних умов поряд з іншими заходами необхідно зменшити витрати на збирання та доставку молока на переробку. Насамперед, слід врахувати транспортний фактор. Щоб зацікавити молокозаводи у збільшенні заготівлі молока в своїй сировинній зоні (у своєму районі) доцільно впровадити на законодавчій основі пільгове оподаткування. Так, податок на прибуток при переробці та реалізації молока нараховувати тільки на ту частину, яка одержана від переробки молока, яке заготовлено за межами свого району. Певно, що можуть бути й інші способи зацікавлення представників у збільшенні заготівлі молока в межах свого району. Такий підхід сприятиме не тільки здешевленню заготівлі молока, а й зростанню поголів'я корів та збільшенню виробництва молока в сировинній зоні кожного заводу.

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що основною виробничою ланкою у молочному під комплексі АПК є молочний завод, а правильніше – завод з переробки молока та його сировинна зона. І всі питання збільшення виробництва молока, вдосконалення організації його заготівлі та доставки, поліпшення переробки, а також реалізації виготовленої продукції, необхідно вирішувати комплексно членами цього корпоративного об'єднання.

Література:

1. Балановська Т.І. Вплив особливостей реалізації молока на результати діяльності сільськогосподарських підприємств / Т.І. Балановська, Н.І. Процюк // Вісник ЖДГУ. Економічні науки. – 2006. – №3(37). – С.161-164.
2. Канінський П.К. Розвиток спеціалізації та кооперації в тваринництві зони лісостепу / П.К. Канінський.–К.:ІАЕ УААН, 2003. – 446 с.
3. Статистичний щорічник України за 2009 р.
4. Процюк Н.І. Управління якістю продукції молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец.: Н.І. Процюк, 2007. – 21 с.

Шолудченко С.В. К проблемам качества продукции на предприятиях молокоперерабатывающей области. В статье рассматриваются вопросы качества продукции молокоперерабатывающих заводов, получение высококачественной молочной продукции во время содержания скота и доения, доставки молока на приемные пункты, временного сохранения и переработки его на заводе.

Ключевые слова: молоко, качество, сырьевая зона, корма, охлаждение, сохранение, предприятие, товаропроизводители, доставка, расстояние, район.

Sholudchenko S.V. The problems of product quality in the dairy industry. The issues of product quality at milk plants, receiving high-quality dairy products in the livestock and milking, milk delivery to the receiving station, temporary storage and processing milk at the factory have been studied in the article.

Key words: milk quality, raw zone, fodder, cooling, storage, enterprise, producers, delivery, distance, region.

Політика, історія, культура

УДК 378.6.091.3:63](477.46-21)(092)

Гарбар О.П.,

здобувач кафедри історії та культури України
ДВНЗ «Державний університет імені Григорія Сковороди»

Викладацька діяльність С.С. Рубіна

У статті досліджується викладацька діяльність С.С. Рубіна в Уманському сільськогосподарському інституті, а також встановлено його роль у розвитку науки про землеробство.

Ключові слова: С.С. Рубін, викладацька діяльність, загальне землеробство, кафедра.

С.С. Рубін віддав понад 60 років плідної творчої праці Уманському сільськогосподарському інституту. Аналізуючи перебування С.С. Рубіна в Умані, коли він зробив свої найважливіші наукові відкриття, слід зазначити, що вчений поруч із науково-дослідною діяльністю приділяв також значну увагу педагогічній роботі. По його підручниках навчаються багато поколінь студентів і аспірантів, їх широко використовують наукові працівники і практики сільського господарства.

Для більш повного аналізу викладацької діяльності С.С. Рубіна варто розглянути стан вищої освіти у 20-х роках ХХ ст., в яких почав викладацьку діяльність С.С. Рубін.

Після громадянської війни на території України було лише два вищих (Харківський інститут сільського господарства та сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту) і чотири середніх сільськогосподарських навчальних заклади (Харківське, Херсонське, Верхньодніпровське землеробські училища та Уманське училище садівництва і землеробства).

У Кодексі законів про освіту, затвердженому 22 листопада 1922 р., зазначалось, що «Технікум є вищою школою, яка готує працівників вищої кваліфікації (інженерів-практиків, агрономів, господарників) відповідної галузі народного господарства, державного будівництва» [3, с.56].

Уманське училище садівництва і землеробства у 1921 р. було перетворено на Уманський агротехнікум для підготовки спеціалістів вузького профілю вищої кваліфікації.

Одночасно Уманським агротехнікумом, який готував агрономів-рільників та агрономів-садівників вищої кваліфікації, були організовані дві професійні сільськогосподарські школи: Уманська агрономічна (агропрофшкола) та Уманська садово-городня (садпрофшкола), які готували кадри середньої кваліфікації.

У цей час Уманський агротехнікум був навчальним комплексом, що об'єднував вищу і середню сільськогосподарську школу з багатогалузевим навчально-дослідним господарством. Таке поєднання було першим і єдиним в Україні.

Уманський агротехнікум розпочав роботу за складних матеріальних умов. Студенти своїми силами відновлювали зруйновані війнами навчальні корпуси, кабінети і лабораторії,

гуртожитки. Навчальний план 1921 / 22 р. був виконаний лише на 46%.

Викладацька діяльність С.С. Рубіна почалася у вересні 1922 р. Працюючи помічником завідувача навчального садово-городнього господарства, він одночасно викладає практичний курс із декоративного садівництва для студентів садово-городньої профшколи Уманського сільськогосподарського технікуму, а з 1923 р. – курс загального садівництва.

Початок викладання землеробства покладено ще у 1868 р., коли Уманське училище садівництва було реорганізоване на училище землеробства і садівництва. Вивчення землеробства у той час поєднувалось з іншими агрохімічними дисциплінами. На це вказують такі факти: на колекційному сільськогосподарському розсаднику кафедри землеробства, який створено 1876 р. на площі близько двох десятин, виник ботанічний розсадник. На ньому разом з науковою роботою із землеробства вели спостереження і з ботаніки, селекції, акліматизації, метеорології, анатомії, фітопатології, вивчали ефективність добрив. Такий стан зберігався довгий час. У книзі М.Е. Софронова «Уманське училище садівництва і землеробства», виданій у 1910 р., наведено програму із рослинництва, яка включала розділи, які тепер вивчаються в землеробстві, агрохімії, механізації тощо [7, с.39].

У постреволюційний період комплексність агрохімічних дисциплін продовжувала зберігатись навіть тоді, коли вже було утворено Уманський сільськогосподарський інститут. До 1927 р. курс загального землеробства читав Ф.В. Заморський.

У березні 1930 р. С.С. Рубін закінчує навчання в Академії і за направленням Наркомпросу повертається до Уманського сільськогосподарського інституту на посаду доцента, а потім завідувача кафедри. 18 червня цього самого року Уманський сільськогосподарський інститут було реорганізовано на садово-городній, а через рік – на плодово-ягідний. Одночасно з цим відбуваються зміни у напрямі наукової роботи кафедри агрохімії, ґрунтознавства і землеробства, де С.С. Рубін з 1930 р. протягом дев'яти років вів курс загального землеробства і читав розділ агрохімії про добрива і їх застосування, а також два роки дослідну справу.

Навчальні заняття він тісно пов'язував із науково – дослідною роботою, до якої залучав співробітників кафедри і студентів інституту.

Вперше курс загального землеробства С.С. Рубіним було прочитано студентам у 1930/31 навчальному році. За прикладом ТСХА були запропоновані такі методи вивчення дисципліни: лекції, лабораторно – практичні заняття, самостійна робота студентів, курсові і дипломні роботи, участь студентів у науковій роботі кафедри, навчальна і наукова практика.

Курс лекцій С.С. Рубін читав в обсязі 180 год. Лекції із землеробства включали в себе теоретичні питання про умови життя рослин та їх регулювання і спеціальні теми: сівозміни, обробіток ґрунту, боротьба із бур'янами. Курс лекцій С.С. Рубін постійно збагачує новими дослідними даними, завжди супроводжуючи практичними заняттями, щоб кожний студент самостійно аналізував найважливіші питання, які вивчаються в курсі землеробства. Навчальна і виробнича практика починається на першому курсі і тривала на всіх п'яти курсах. Це дало можливість студентам перших двох курсів ознайомитись із предметом майбутньої дисципліни, студентам третього курсу активніше її вивчати, а на останніх курсах добре закріпити знання.

Важливу роль у формуванні знань із землеробства відіграють курсові роботи, які були обов'язковими для всіх студентів. Студенту третього курсу на заключному етапі вивчення дисципліни надавалась можливість запроектувати сівозміни, систему обробітку ґрунту, боротьбу із бур'янами та інші заходи підвищення врожайності і поліпшення родючості ґрунту на прикладі конкретних господарств. Частина студентів, які виявляють інтерес до більш глибокого вивчення землеробства, С.С. Рубін об'єднує у науково-дослідний гурток, який він організовує у 1932 р. З того часу. С.С. Рубін виконує обов'язки професора.

У 1934 р. у зв'язку зі створенням факультету овочівництва і реорганізацією інституту на плодовоовочевий на кафедрі проводяться глибокі дослідження з удобрення овочевих культур. С.С. Рубін, будучи протягом шести років деканом плодовоовочевого факультету, широко залучає студентів до цієї роботи. Через два роки згідно з наказом № 635 Наркомзему УРСР від 20 серпня 1936 р. «Про перебудову роботи Уманського сільськогосподарського

інституту відбувається нова реорганізація, в результаті якої відновлюється робота агрономічного факультету, а спеціальності «Плодівництво» й «Овочівництво» об'єднуються в один факультет – плодоовочівництва із збереженням самостійності відділень садівництва та овочівництва. Інститут дістає початкову назву – Уманський сільськогосподарський інститут. У цей час оформляється кафедра загального землеробства, якою беззмінно керував С.С. Рубін.

19 грудня 1936 р. С.С. Рубін захистив дисертацію на вчений ступінь кандидата сільськогосподарських наук у сільськогосподарській Академії ім. Тімірязєва у Москві на тему «Умови росту молодого саду в залежності від способів використання міжрядь» і через рік Комітет у справах Вищої школи при Раднаркомі СРСР затверджений у званні професора.

Під час Великої Вітчизняної війни С.С. Рубін працює у плодоовочевому інституті ім. Мічуріна, де завідує кафедрою загального землеробства і ґрунтознавства, читає студентам лекції із загального землеробства.

У травні 1945 р. С.С. Рубін знову повертається до Уманського сільськогосподарського інституту, де завідує кафедрою загального землеробства і одночасно працює деканом плодоовочевого факультету, а з червня 1947 р. і агрономічного факультету.

17 грудня цього самого року призначений заступником директора інституту з навчальної і наукової роботи.

У житті студентського та викладацького колективу кожного вищого сільськогосподарського закладу, включаючи і Уманський сільськогосподарський інститут, надзвичайно важливу роль відігравала якісна організація і дисципліна. Володіючи природним організаторським талантом, бажанням і вмінням трудитися, через систему продуманих заходів С.С. Рубін допомагав кафедрам працювати в єдиному руслі, сприяв прискоренню відбудови інститутського господарства. Головне приміщення інституту було спалено і зруйновано німцями. Приміщення, в яких розміщувалися кафедри і мешкали викладачі, вимагали капітального ремонту. Складався щомісячний графік робіт, який контролювався проректором і деканами. Випадків невиконання практично не було. Це дозволило поступово виходити із руїн.

Велику увагу Симон Самійлович Рубін приділяв організації навчального процесу. Згідно з навчальним планом кожна кафедра подавала заявку на викладання: скільки лекцій потрібно прочитати, скільки годин потрібно виділити на лабораторні заняття, де і як кафедра планує це здійснити. Які дисципліни можна розпланувати на весь семестр, а які бажано повести швидше і прийняти залік чи екзамен, а також ритмічність і вчасність подання курсових і дипломних робіт, виконання індивідуальних планів викладачів, виховання у студентської молоді відповідального ставлення до навчання, формування із них соціально зрілих особистостей. Маючи за плечима солідний виробничий досвід, вдало поєднуючи у своїй роботі глибокі знання із садівництва, агрохімії, ґрунтознавства та землеробства Симон Самійлович здобув як серед колег, так і серед студентів високий авторитет як проректор з навчальної та наукової роботи.

Можна лише дивуватися працездатності Симона Самійловича, якщо згадати, що поряд з науково-організаційною і викладацькою роботою він у цей період писав і підготував до друку ряд значних наукових праць. На базі курсу землеробства, який читався в Уманському сільськогосподарському інституті, С.С. Рубін створює підручник «Загальне землеробство» для технікумів, який перевидавався 6 разів.

У постановці теоретичного і виробничого навчання студентів як завідувач кафедри загального землеробства С.С. Рубін керується важливими рішеннями партії і уряду – постановами Ради міністрів СРСР і ЦКВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план незалежних насаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водойм для забезпечення високих і стабільних урожаїв в степових і лісостепових районах СРСР», «Про перехід на нову систему зрошення зрошуваних земель і покращення механізації сільськогосподарських робіт». У теоретичному курсі загального землеробства відображені чергові завдання сільського господарства СРСР у післявоєнний період, намічені в п'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства СРСР, на 1946 – 1950 рр. і у рішеннях лютого пленуму ВКП(б) 1947 р.

Викладання дисципліни С.С. Рубін будує на подальшому поглибленому, творчому

вивченні і впровадженні у виробництво основних елементів травопільної системи землеробства, розробленої визначними російськими вченими В.В. Докучаєвим, П.А. Костичевим, В.Г. Вільямсом. У курсі детально відображаються досвід передовиків сільського господарства із зернових, технічних і плодкових культур. Викладання окремих розділів курсу загального землеробства із врахуванням особливостей плодкових дерев і ягідних рослин для плодоовочевого факультету введено додатковий розділ «Система утримання ґрунту в садах».

У курсі загального землеробства поряд із прогресивною, теоретичною основою травопільної системи землеробства, з'являються деякі помилкові положення у вченні академіка В.Р. Вільямса про травопільну систему, зокрема питання з недооцінки ним значення культури озимих культур. Це було особливо важливо за умов України, де озима пшениця є основою продовольчою культурою.

Відмічаються також помилкові рекомендації В.Р. Вільямса повсюди виорювати пласт багаторічних трав лише пізно восени під ярі культури, використання мінеральних добрив лише на структурних ґрунтах, повна відмова від обробітку ґрунту бороною, катком. Основна література, яка рекомендується студентам, – це В.Р. Вільямс «Ґрунтознавство», «Землеробство з основами ґрунтознавства» (1948 і 1949 рр.), Т.Д. Лисенко «Про агрономічне вчення В.Р. Вільямса, Т.Д. Лисенка «Агробіологія», К.В. Тімірязєв «Землеробство і фізіологія рослин», І.В. Якушкін «Травопільні сівозмін».

Екзамени, які проводились наприкінці кожного навчального року з теоретичного курсу загального землеробства, засвідчують, що студенти засвоюють його цілком задовільно. Так, у 1945/46 навчальному році було 74% добрих і відмінних оцінок; в 1946/47 – 70%, 1947/48 – 84 %, 1949/50 – 85%, у 1950/51 навчальному році – 70% [6].

Для забезпечення кращої успішності студентів з теоретичного курсу і лабораторно-практичним заняттям С.С. Рубін щорічно проводить індивідуальні та групові консультації студентам. У 1947 р., крім запланованих консультацій, було заплановано 113 год., 1948 р. – 138, 1949 – 118, 1950 р. – 215 год.

З основних розділів курсу проводиться чотири колоквиуми, даються обов'язкові домашні завдання студентам по збору гербарію основних бур'янів їх опис, з 1949 р. введено курсовий проект на тему «Розробка схем правильних сівозмін, плани переходу і система обробітку ґрунту».

Програма і робочий план з курсу загального землеробства переглядаються, змінюються і доповнюються на основі рішень XXI і XXII з'їздів КПРС та інших постанов партії і уряду з питань сільського господарства. У робочому плані відображаються заходи розробки для отримання максимального виходу сільськогосподарської продукції з 100 га землі для різних економічних і ґрунтово-кліматичних зон УРСР і Радянського Союзу в цілому.

При викладанні питання про системи землеробства, сівозмін, обробітку ґрунту особлива увага звертається на недопустимість шаблонного застосування тих чи інших агротехнічних заходів і необхідність диференційованого підходу залежно від кліматичних, ґрунтових і економічних умов.

У зв'язку зі збільшенням посівних площ під кукурудзу (50% від площі зернових) детально розглядаються питання розміщення культур у полях сівозмін і схеми сівозмін для різних зон УРСР і інших республік у зв'язку із новими структурами і у лабораторний практикум – особливо у розділ сівозмін. Ґрунтові дослідження проводились безпосередньо у польових умовах по різних агротехнічних зонах.

Курсові роботи студентам видавались з урахуванням збільшення площі під кукурудзою на прикладі колгоспів Черкаської та інших областей. Багато студентів агрономічного і плодоовочевого факультетів збирали матеріали до курсової роботи безпосередньо у колгоспах.

Навчальній практиці С.С. Рубін приділяє особливу увагу. Вона завжди мала бути змістовною і цілеспрямованою. У години навчальної практики дозволялось виконання науково-дослідної роботи.

С.С. Рубін дозволяв викладачам вільно обирати форми і методи навчальної роботи зі студентами. Відповідно до програми необхідно було мати тематичний план лекцій. Але він

справедливо вважав, що викладач не лише має право, а й повинен творчо викладати суть дисципліни, будуючи її по — своєму стосовно природно — кліматичних умов України [1, с.53].

С.С. Рубін був не тільки широко ерудованим науковим керівником, а й висококваліфікованим педагогом, чудовим вихователем, справжнім наставником молоді. Кожна його лекція була продумана, на високому кваліфікаційному рівні підготовлена. Вона несла не тільки багатий інформаційний матеріал зі спеціальності, а й елементи виховання. Симон Самійлович постійно формував у студентів любов до обраної спеціальності, навчав їх раціонально поєднувати навчальну роботу із діяльністю у наукових гуртках, на виробництві. Від викладацького складу вимагав постійного вдосконалення навчального процесу, відточування педагогічної майстерності, велике значення надавав навчальній і виробничій практиці, яку завжди тримав під своїм контролем. З цією метою наприкінці кожного тижня підводились підсумки, виявлялись недоліки, прорахунки, намічались шляхи їх усунення, робились прогнози на майбутнє, складались оперативні плани [4, с.67].

Студентам, яких направляли на практику в радгоспи ім. Тельмана, ім. Мічуріна, ім. 9-ї Кавалерійської Кримської дивізії, надавалась пам'ятка, згідно з якою студент повинен був виконати такі завдання:

- домогтися, щоб були висіяні трави згідно із схемою досліду;
- взяти зі всіх варіантів зразки ґрунту і надіслати в інститут;
- обстежити всі дерева за спеціальною формою;
- вести облік врожаю з кожного дерева, які мають балові оцінки «3», «4», «5»;
- вислати зразки плодів в інститут для визначення їх складу;
- вести спостереження за травами згідно з інструкцією;
- провести дослід з покривними культурами згідно з інструкцією;
- перед від'їздом в інститут врахувати діаметр штамбу і довжину 100 пагонів плодоносних на кожному дереві;
- привести в інститут зразки ґрунтів із горизонтів: 0 – 10; 10 – 20; 20 – 30; 30 – 40 зі всіх варіантів досліду;
- по можливості бажано організувати спостереження над вологістю ґрунту;
- вести спостереження за динамікою росту пагонів і стовбура.

Велику увагу Симон Самійлович приділяв розвитку наукових основ сівозмін і розробці їх із врахуванням не тільки ґрунтово-кліматичних умов, а й спеціалізації господарств. Ось чому він був ініціатором і головним організатором проведення засідання НТС МСГ СРСР по сівозмінах у своєму інституті. Симон Самійлович прагнув до того, щоб професорсько-викладацький склад інституту безпосередньо брав участь у вирішенні невідкладних питань сільського господарства, показати студентам і виробничникам, запрошеним на це засідання, що сівозміна є великим резервом у підвищенні продуктивності українських чорноземів і інтенсифікації сільськогосподарського виробництва [8, с.72].

На базі кафедри загального землеробства в інституті неодноразово проводились все-союзні і зональні наради із питань землеробства і садівництва. Багато викладачів інших вузів підвищували тут свою кваліфікацію.

Присутні завжди з великим інтересом розглядали стенди, виготовлені за ініціативою С.С. Рубіна, за безпосередньою участю студентів, аспірантів, викладачів і лаборантів кафедри і захоплювались виконаною роботою.

Симон Самійлович керувався правилом: «Краще один раз побачити, ніж 100 раз почути». Його лекції супроводжувались великою кількістю плакатів, таблиць, приладів, різного демонстративного матеріалу, технічних засобів, кольоровими слайдами із матеріалами наукової діяльності співробітників кафедри. Так, при вивченні водного режиму ґрунту і демонструванні потреби насіння культурних рослин у воді велике враження на студентів робив розрив скляної колби насінням гороху. З допомогою спеціальних приладів демонструвалась роль води у біологічній активності ґрунту, випаровування її рослинами, рух води залежно від розміру ґрунтових часток. З допомогою приладу А.Ф. Трофімова студенти спостерігали за газообміном, а на іншому – вивчали повітропроникливість різних ґрунтів.

За допомогою діафільмів, складених С.С. Рубіним, студенти вивчали водний режим у

землеробстві і його регулювання, обробіток ґрунту під озимі, повітряний режим ґрунту і методи його регулювання (три серії), система основного (зяблевого) обробітку ґрунту (три серії), наслідки наукових досліджень кафедри загального землеробства по сівознах за 1957 – 1972 рр. (дві серії), система обробітку ґрунту під озимі по чистих парах, зайнятих парах і непарових попередниках (чотири серії), структура ґрунту.

Лабораторно-практичні заняття також проводились із використанням багатьох приладів: для визначення вологості ґрунту, засміченості її насінням бур'янів, будову ґрунтового профілю, вологості сталого в'янення рослин. Деякі з них виготовлені у майстернях інституту.

Існувало правило, що кожний аспірант, здобувач, чи студент – член гуртка повинен залишити на кафедрі пам'ять про своє навчання у вигляді виготовленого з теми наукової роботи стенда, макета, таблиці. Багато із цих експонатів демонструються до теперішнього часу.

Симон Самійлович Рубін співпрацював з багатьма колегами з господарської частини, з такими майстрами своєї справи як Василь Дмитрович Шаговський, Василь Омелянович Журов, Іван Порфірович Віштал, Іван Іванович Слупіцький, Прокіп Панасович Томашенко. Поважаючи професора Симона Самійловича Рубіна, вони, на його прохання і за його кресленнями, своєчасно і високоякісно виготовляли стенди для демонстрації результатів науково-дослідної роботи з проблем вивчення кореневої системи рослин. Ці унікальні натуральні зразки і сьогодні не тільки естетично прикрашають територію кафедри загального землеробства, а й переконливо засвідчують фундаментальне дослідження багатьох поколінь учнів наукової школи професора Симона Самійловича Рубіна.

Отже, з викладеного доходимо висновку, що викладацька діяльність професора Симона Самійловича Рубіна як завідувача кафедри загального землеробства в Уманському сільськогосподарському інституті була плідною. Він зробив вагомий внесок у розвиток садового і польового землеробства. Поєднав глибокі дослідження з навчальним процесом і широке залучення студентів до наукової роботи.

Наукова і навчальна база кафедри загального землеробства, створена С.С. Рубіним, забезпечує підготовку агрономів, плодоводів, овочівників і кадрів вищої кваліфікації (кандидатів і докторів наук) на високому теоретичному рівні.

Література:

1. Алексеева М.В. Из давнього і недавнього / М.В. Алексеева // Симон Рубін у спогадах сучасників: цінна спадщина вченого і педагога / І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська, О.І. Здоровцов. – К., 1991. – С.52 – 53.
2. Карасюк І.М. Біографія С.С. Рубіна / І.М. Карасюк, А.Ф. Бутило // Симон Рубін у спогадах сучасників: Цінна спадщина вченого і педагога / І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська, О.І. Здоровцов. – К., 1991. – С.6 – 24.
3. Карасюк І.М. Уманський сільськогосподарський інститут (1844 – 1994): монографія / І.М. Карасюк. – К.: Вища школа, 1994. – 206 с.
4. Ольховська-Буркова А.К. Хотілось його наслідувати / А.К. Ольховська-Буркова // Симон Самійлович Рубін у спогадах сучасників: Цінна спадщина вченого і педагога / І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська, О.І. Здоровцов. – К., 1991. – С.65. – 67.
5. Підпригора В.С. Видатний вчений-землероб / В.С. Підпригора // Симон Рубін у спогадах сучасників: цінна спадщина вченого і педагога / І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська, О.І. Здоровцов. – К., 1991. – С.47 – 48.
6. Рубін С.С. Підсумки роботи кафедри загального землеробства за післяреволюційний період (1917 – 1966 рр.) / С.С. Рубін, О.П. Данілевський. – Папка №371. – 1966.
7. Уманське училище садівництва і землеробства / Укл. М.Є. Софронов. – Санкт-Петербург: В.Є. Кіршбаума, 1910. – 80 с.
8. Четверня А.М. Відданість вибраній справі / А.М. Четверня // Симон Рубін у спогадах сучасників: Цінна спадщина вченого і педагога / І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська, О.І. Здоровцов. – К., 1991. – С. 71 – 73.

Гарбар О.П. Преподавательская деятельность С.С. Рубина. В статье исследована преподавательская деятельность С.С. Рубина в Уманском сельскохозяйственном институте, а также установлена его роль в развитии науки о земледелии.

Ключевые слова: С.С. Рубин, преподавательская деятельность, общее земледелие, кафедра.

Garbar O.P. Teaching activity of S.S. Rubin. The teaching activity of S.S. Rubin in Uman Agricultural Institute is studied in the article. His role in the development of agricultural science has been established.

Key words: S.S. Rubin, teaching activity, general agriculture, department.

УДК 94(477):324]"1991"

Деревінський В.Ф.,канд. істор. наук, доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету будівництва і архітектури

Президентські вибори 1991 р.: НРУ і проблема обрання єдиного кандидата від демократичних сил

У статті розглядаються історичні події, пов'язані із президентськими виборами в Україні 1991 р. Проаналізовано невдалий процес обрання спільного кандидата на президентські вибори від демократичних сил. Висвітлено результати та наслідки розрізненої участі демократичних сил на виборах.

Ключові слова: Народний рух України, НРУ, кандидат, демократи, вибори, В. Чорновіл.

З прийняттям Верховною Радою 5 липня 1991 р. Закону «Про вибори Президента України» у процес висунення осіб на найвищу посаду в республіці включилися різноманітні громадські та політичні організації, трудові колективи. Народний рух України (НРУ) як масштабна громадсько-політична організація, яка суттєво впливала на перебіг політичних подій в Україні став активним учасником президентської виборчої кампанії.

У середовищі опозиційних партій ще з весни 1991 р. точилися розмови про об'єднання демократичних партій «Незалежна демократична Україна», а після 5 липня 1991 р. активізувалися дії зі створення передвиборчого блоку. У червні–липні відбулося кілька консультативних зустрічей керівників НРУ та інших демократичних партій з приводу президентської кампанії, результатом яких стала домовленість провести 20 серпня цього самого року представницьку нараду, де вирішити справу з блоком і кандидатом від нього на пост Президента України.

У той самий час окремі політичні партії визначалися зі своїми обранцями. Першою це зробила УРП, висунувши кандидатом на президентську посаду свого лідера Л. Лук'яненка. Уже 16 липня на мітингу УРП була почата агітаційна кампанія в Тернополі.

На засіданні президії Національної ради Демократичної партії України 9 липня ухвалили пропонувати від ДемПУ для обговорення демократичним блоком кандидатуру В. Пилипчука. Проте голова ДемПУ 9 серпня звернувся з листом до членів партії, в якому закликав підтримати І. Юхновського як кандидата від демократичної національної опозиції. Тому президією Національної ради ДемПУ 30 серпня 1991 р. вже було рекомендовано І. Юхновського, і як можливого претендента, В. Пилипчука. І лише 16 вересня ДемПУ остаточно визначилась з кандидатом, яким став В. Пилипчук.

Найбільша тодішня опозиційна організація – Народний рух України також визначилась щодо своєї участі у президентських виборах. На засіданні Центрального проводу Руху 20 липня було прийнято ухвалу, в якій наголошувалося, що з огляду на фактичну монополію КПУ на владу в Україні, великий вплив ЦК КПУ на діяльність Верховної Ради і уряду України, а також те, що пасивна позиція демократичних сил у майбутній виборчій кампанії посилить КПРС-КПУ, Центральний провід постановив взяти участь у виборах. Це дасть змогу активно проводити пропаганду ідеї незалежної демократичної Української держави. З метою створення реальних умов для перемоги на виборах кандидата від опозиції було закликало демократичні громадські організації, політичні партії, трудові колективи висувати і підтримувати єдиного кандидата. Задля цього Центральний провід НРУ підтримав провести протягом серпня консультативну нараду з метою утворення передвиборчого блоку.

Під час засідання Центрального проводу НРУ обговорили й можливих претендентів

на посаду президента. З-поміж запропонованих кандидатур більшість членів Центрального проводу схилились до висунення Вячеслава Чорновола. Лише Б. Тернопільський та голова Руху І. Драч висловились проти його кандидатури. Драч мотивував свою позицію приблизно так: «Проти Чорновола я в принципі не заперечую, але вже пообіцяв Лук'яненку, який мене про це просив» [1]. Л. Скорик взагалі виступала проти запровадження на той політичний момент інституту президента, тому не підтримувала жодної кандидатури. У результаті, окрім названих, усі члени Центрального проводу проголосували за висунення від НРУ кандидатури члена Руху, народного депутата України, голову Львівської обласної Ради Вячеслава Чорновола як можливого претендента на посаду Президента України.

Щоб іти на президентські вибори з єдиним кандидатом від опозиційних сил Центрального провід призначив на 1 вересня 1991 р. скликати Велику раду Руху, на якій було потрібно висловити підтримку тому кандидату, який буде обраний після узгодження з іншими організаціями.

Невдовзі після засідання Центрального проводу НРУ відбулася нарада представників крайових організацій Руху західного регіону України, на якій було підтримано пропозицію про висунення В. Чорновола кандидатом у президенти. Забажали бачити своїм претендентом на пост Президента України Чорновола також інші структури. Регіональна Координаційна рада, створена Тернопільською, Львівською та Івано-Франківською Радами народних депутатів 25 липня 1991 р. ухвалила провести 5 вересня 1991 р. спільну сесію трьох обласних рад у м. Тернополі, на якій серед інших питань розглянути діяльність трьох рад у ході президентських виборів. Координаційна рада прийняла рішення рекомендувати спільній сесії до висунення на пост президента В. Чорновола.

18 серпня 1991 р. у Дніпродзержинську відбулося засідання Координаційної ради Асоціації демократичних рад України (АДРУ), яка об'єднувала понад сто рад різних рівнів. Було вирішено запропонувати до порядку денного наступних Всеукраїнських зборів АДРУ питання про кандидата на посаду Президента України. Хоч члени Координаційної ради АДРУ зійшлися на кандидатурі Чорновола, але вирішили не нав'язувати своєї думки зборам. За результатами рейтингового голосування, проведеного під час Всеукраїнських зборів АДРУ 24 серпня 1991 р. за кандидатуру В. Чорновола висловилося вп'ятеро більше, ніж за В. Гриньова, який посів друге місце за рейтингом. Інші п'ять кандидатів не знайшли суттєвої підтримки.

Відбувалося висунення претендентів на посаду президента з боку інших громадських і політичних організацій.

Події, пов'язані зі спробою державного перевороту в СРСР 19–21 вересня 1991 р., відвернули увагу від президентських виборів. Нарада Народної ради та громадських і політичних організацій відбулася, як планувалося, 20 серпня, однак домінуючими на ній були питання пов'язані з аналізом політичної ситуації та виробленням тактики діяльності. І все ж було прийнято заяву про поновлення коаліції «Народна демократична Україна». Під нею поставили підписи керівники 25 партій, організацій та інших структур. Зокрема, Народної ради, НРУ, АДРУ, Партії демократичного відродження України, ДемПУ, УРП, «Меморіалу», Всеукраїнського товариства репресованих, «Просвіти» та ін.

Здавалося, небезпека репресій, а після невдачі путчистів і заборони КПУ загроза відновлення діяльності судово непокараних антиукраїнських сил примусить демократичні організації іти на президентські вибори та референдум щодо незалежності України разом, щоб з перемогою утвердити курс на побудову української національної держави і швидкі реформи. Однак після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України, переповнені ейфорією демократичні лідери не виявила належного здорового глузду, щоб визначитись із єдиним кандидатом. Натомість про президентські амбіції заявили нові претенденти з демократичного середовища не лише як обранці партій чи інших організацій, а як самовисуванці.

Імовірність узгодження єдиного кандидата відкладалась ближче до дня голосування чи до другого туру виборів. Частина представників партій і громадських організацій пропонували виставити на початку виборчої кампанії своїх претендентів, а надалі не відкидали

ідеї обрання спільного кандидата. Певна логіка в тому була, оскільки, будучи офіційно зареєстрованими кандидатами в Президенти України, претенденти отримували можливість вести агітацію в різних регіонах України, діставши від держави на передвиборчу боротьбу по 75 тис. крб. Проте, враховуючи те, що демократичні сили перед офіційним початком виборчої кампанії не дійшли згоди щодо майбутніх перегонів, то і у ході активно розгорнутої боротьби і взаємопоборення вони тим паче не мали шансів знайти порозуміння. На думку В.Чорновола, висунення кількох кандидатів від опозиції було «великою помилкою» чи «грубою політичною помилкою», що передусім призвело до боротьби між демократичними кандидатам [2].

За такої ситуації 1 вересня 1991 р. відбулася Велика рада Руху, на якій було ухвалено, що НРУ висуватиме на посаду Президента України В.Чорновола. Протокол сесії Великої ради 2 вересня 1991 р. надіслали до Центральної виборчої комісії за підписом голови НРУ І. Драча та заступника голови секретаріату НРУ С.Одарича. У ньому зазначено, що з 128 членів Великої ради на сесії були присутніми 91, з них 57 осіб висловились за кандидатуру Чорновола [3]. Разом з Чорноволом на сесії Великої ради Руху обговорювалися ще дві кандидатури – Л.Лук'яненка і І.Юхновського. Згідно із підрахунком голосів за Лук'яненка проголосувало 23 учасники сесії, Юхновському дісталось ще менше, усього вісім голосів [4]. Слід відзначити, що Лук'яненко неодноразово наводив інші дані голосування. На його переконання за Чорновола проголосувало 43, а за нього 41 учасник сесії Великої ради Руху [5].

На цій сесії Великої ради НРУ схвалили пропозицію В. Чорновола, з якою погодився Л. Лук'яненко, щоб на завершальному етапі виборчої кампанії всі претенденти від демократичного табору зняли свої кандидатури на користь того, хто матиме найвищий рейтинг. 13 вересня 1991 р. крайовим організаціям Руху за підписом голови НРУ І. Драча та заступника голови НРУ О.Лавриновича було направлено листа такого змісту: «Вельмишановні керівники організацій Руху. Сьогодні найважливішим напрямком діяльності нашої організації є підготовка суспільної думки в ключових питаннях державного будівництва України. Особливу роль у цьому процесі відіграють вибори першого Президента незалежної України. Позиція Руху щодо цього питання має велике значення для підсумків кампанії. Ми прихильно і толерантно ставимось до всіх претендентів, висунутих демократичними силами. Водночас, керуючись вищими державними інтересами України і інтересами єдності і впливовості нашої організації, ми закликаємо Вас у своїй діяльності керуватись ухвалою Великої ради Руху від 1 вересня цього року. Пропонуємо створити організаційні структури зі збору підписів і введення агітаційної роботи за претендента на посаду Президента від НРУ – В'ячеслава Чорновола. Просимо наше звернення довести до всіх структур Вашої організації» [6].

Відповідно структури НРУ включалися до роботи з агітації за свого кандидата. Хоча вже на цьому етапі Рух не обминули розбіжності, що існували між різними демократичними організаціями з приводу висунення єдиного кандидата. Незважаючи, що Велика рада НРУ висловила за Чорновола, Політична рада Руху, яка складалась із представників різних організацій, заявила про підтримку на президентських виборах Л.Лук'яненка. Більше того, керівництво НРУ: голова Руху І. Драч та голова Секретаріату і Політичної ради Руху М.Горинь та голова Координаційної ради М. Поровський публічно заявили про підтримку Л.Лук'яненка [7]. Тож виникла ситуація: керівники Руху не погодились з волею організації повели агітацію проти свого кандидата [8].

Серед представників демократичних організацій були й ті, котрі вважали найбільш вдалим кандидатом на президентство колишнього завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ, Голову Верховної Ради Л. Кравчука. Тому вони також могли докласти зусиль, щоб не було узгоджено єдиного кандидата, або щоб ним став малопрохідний претендент. В. Чорновіл пригадував, що коли він у липні 1991 р. після інфаркту перебував у лікарні, до нього прийшов Д. Павличко і рішуче відговорював його виставляти свою кандидатуру на посаду президента. «Хай буде краще Лук'яненко, – говорив Павличко, – бо демократичні сили ще не можуть прямо підтримати Кравчука, а Лук'яненко відбере менше голосів у Кравчука» [9]. На підтримку Л. Кравчука висловлювалися і деякі представники української діаспори.

Під час роботи сесії Галицької асамблеї у вересні 1991 р. Д. Павличко заявив, що є три претенденти від демократичних сил: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл та І. Юхновський, «...не відомо, що нам зараз краще – виграти чи програти». На думку одеського історика Г. Гончарука, існувала домовленість між І. Драчем і Л. Кравчуком про підтримку Лук'яненка, якого було набагато менше шансів на перемогу як у Чорновола, що давало Кравчуку явну перевагу на виборах [10].

Крім Руху, кандидатуру Чорновола висунули на пост Президента України інші політичні та громадські організації, а також трудові колективи. Довіру Чорноволу 5 вересня 1991 р. висловила спільна сесія рад народних депутатів Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей, 13 вересня Конференція Координаційної ради Української студентської спілки, 21 вересні – Велика рада «Меморіалу» імені В. Стуса, 6 жовтня – Всеукраїнська координаційна рада Союзу українок та ін. Підтримали Чорновола трудові колективи як західного регіону, зокрема, УМГ «Львівтрансгаз», Стрийське управління бурових робіт ВО «Укргазпром», Львівське виробниче трикотажне об'єднання «Промінь», так і східного – трест «Укренергочорнмет» м. Харкова, шахта імені А.Г. Стаханова ВО «Червоноармійськвугілля» та шахта імені XXI з'їзду КПРС ВО «Допропільвугілля» Донецької області.

Отримав підтримку Чорновіл і з боку національних меншин. У своєму зверненні національно-культурні товариства Львівщини до громадян України від 11 вересня 1991 р. на президентських виборах закликали голосувати саме за Чорновола [11].

Із близько ста бажаючих позмагатися в президентських перегонях Центральною виборчою комісією було зареєстровано сім кандидатів у президенти України, які зібрали на свою підтримку встановлені законом 100 тис. підписів громадян України. Це: В. Гриньов – заступник Голови Верховної Ради України, член Народної ради; Л. Кравчук – Голова Верховної Ради України, Л. Лук'яненко – Голова УРП, член Народної ради; Л. Табурянський – президент синдикату «Олімп» м. Дніпропетровськ, член Народної ради; О. Ткаченко – міністр сільського господарства України; В. Чорновіл – голова Львівської обласної ради, член Народної ради; І. Юхновський – голова Комісії Верховної Ради України з питань народної освіти і науки, голова Народної ради.

Найвпливовішим претендентом на посаду Президента України із поза опозиційних демократичних сил був Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, котрий з липня 1991 р. почав розробляти концепцію передвиборчої боротьби. Він вирішив взяти участь у виборах як незалежний кандидат і уникав можливості бути висунутим якоюсь партією, особливо КПУ [12]. Фаворитом серед демократичних кандидатів і головним суперником найімовірнішого переможця виборів – Л. Кравчука, переважна більшість оглядачів, разом із самим Кравчуком, уважала Чорновола. До речі, це зазначав президент Національного фонду на підтримку демократії (США) Карл Герман [13]. Про певну підтримку Чорновола в суспільстві засвідчувало обрання його на Всеукраїнській козацькій раді Гетьманом України.

Розрізнене висунення багатьма особами з демократичного табору своїх кандидатур турбувало Чорновола. Маємо справу з ейфорією, зазначав він, мовляв КПУ вже немає, стала можливою багатопартійна боротьба як у демократичному світі. Проте підстав для цього, на його переконання, не було, оскільки небезпека тоталітаризму не минула, заборонена компартія фактично існувала, залишилися союзні структури на чолі з М.Горбачовим. «...Потрібно бачити, яка величезна загрозлива сила ще протистоїть нашим досягненням, – заявляв В. Чорновіл на Всеукраїнському форумі інтелігенції. – Який величезний інстинкт до самозбереження і самовідтворення має ця сила, з'єднана корпоративною солідарністю» [14].

За даними соціологічного опитування Інституту соціології АН України, проведеного 5–13 вересня 1991 р. (що були актуальними з певними корективами і перед днем виборів) щодо можливих кандидатів отримали такі результати: Л. Кравчук – 32, 2 %, В. Чорновіл – 8, 1 %, І. Юхновський – 6, 8 %, В. Фокін – 3, 8 %, В. Гриньов – 3, 4 %, Л. Лук'яненко – 2, 6 %, Ю. Щербак – 1, 5 %, Л. Скорик – 1, 1 %, І. Драч – 0, 5 %. Ще 27, 9 % відповіли, що не визначились, а 8, 7 % заявили, що не братимуть участі у голосуванні [15]. Результати вказували на те, що коли б усі демократичні сили консолідувалися і віддали свої глоси за одного кандидата, то його шанси позмагатися з Кравчуком значно зросли б. При наявності єдиного

демократичного кандидата зменшилася б дезорієнтація виборця, який, будучи збентежений відсутністю єдності серед демократів проголосував за іншого. Багато хто, як з числа безпосередніх учасників перегонів, так і інших політичних осіб погоджувалися з тим, що єдиний кандидат від демократичних сил міг стати реальним конкурентом Кравчуку. Не відкидав цього і Кравчук, згадуючи згодом, що якби «...націонал-патріоти спромоглися домогтися про підтримку єдиного кандидата, то він міг би розраховувати на доволі серйозний електоральний урожай» [16].

Вбачаючи у Чорноволі одного із реальних претендентів на президентство, з ним вважали за потрібне провести розмову офіційні представники іноземних країн. На прохання румунської сторони він зустрівся з Надзвичайним і Повноважним послом Румунії у Москві Васіліу Шандру, а також з головою Комісії з іноземних справ і з питань збройних сил сенату Франції Жаном Леканюе та заступником секретаря оборони США Дональдом Атвудом.

Незадовго до дня виборів Центральний провід НРУ здійснив чергову спробу консолідації демократичних сил. У прийнятій 4 листопада 1991 р. ухвалі провід постановив провести консультації з політичними партіями та командами підтримки кандидатів у Президенти України, щоб визначити на останньому етапі передвиборчої агітації (у другій половині листопада) єдиного кандидата від демократичних сил і спрямувати зусилля всіх політичних партій на його підтримку. Лунали заклики від регіональних політичних і громадських організацій зняти всім демократичним кандидатам свої кандидатури на користь одного. Зокрема, у зверненні Координаційної ради демократичних партій Тернопільщини до В. Гриньова, Л. Лук'яненка, В. Чорновола, Л. Табурянського, І. Юхновського закликалось об'єднатися навколо однієї кандидатури. А от у зверненні ухваленому конференцією демократичних організацій Красилівського району Хмельницької області до І. Юхновського, Л. Лук'яненка та інших демократичних депутатів закликалось їх зняти свої кандидатури та залишити В. Чорновола єдиним кандидатом від демократичного блоку. Члени окремих регіональних організацій, усупереч настановам центрального керівництва самовільно брали участь в агітаційній роботі за Чорновола, тим самим протестуючи проти неконструктивної позиції своїх лідерів.

Особисто Чорновіл виступав за створення передвиборчого демократичного блоку та висунення єдиного кандидата з моменту прийняття закону про вибори президента. Ураховуючи підтримку своєї діяльності багатьма співгромадянами Чорновіл мав намір взяти участь у президентській кампанії, однак уже тоді він заявив, що якщо у ході нарад між демократичними організаціями його не оберуть єдиним кандидатом від опозиційних сил, то він підкориться дисципліні блоку і не боротиметься за президентство [17].

За кілька днів після ухвали Центрального проводу Руху від 4 листопада 1991 р. організації, які підтримали Лук'яненка – УРП, Союз українського студентства, Всеукраїнське товариство репресованих, «Просвіта», Українська молодіжна асоціація прийняли заяву, згідно з якою Лук'яненко мав балотуватися до кінця. Напередодні 1 грудня Лук'яненко, всупереч домовленості зробленої з Чорноволом на Великій раді Руху 1 вересня 1991 р., повідомив, що знімати своєї кандидатури не збирається, оскільки не згоден з деякими положеннями програми Чорновола, зокрема про федеративний устрій України та про можливість запровадження другої офіційної мови поряд з українською в окремих регіонах України. І. Юхновський, Л. Табурянський, В. Гриньов також не погодилися зняти свої кандидатури. Останній заявив про свою незгоду передати голоси своїх прихильників іншим кандидатам, вважаючи це за нісенітницю.

Вдалося лише спільно Л. Лук'яненку, Л. Табурянському, В. Чорноволу та І. Юхновському підписати звернення до українського народу, в якому закликали 1 грудня підтримати Акт проголошення незалежності України. «Ми є різні, – писалося в зверненні, – однак єдині в тому, що тільки державність дасть змогу забезпечити права і свободи громадян, добробут та злагоду представників усіх націй, що живуть на цій землі та становить народ України. Демократична, заможна Україна має вийти у світове співтовариство як рівна серед рівних».

За такої ситуації окремим громадянам та політичним і громадським організаціям

довелося визначатися з-поміж наявних кандидатів. Зокрема, Президія ДемПУ ухвалила рішення, в якому зазначалося, що оскільки кандидати на пост президента від демократичного блоку не виконали попередньої домовленості і не зняли свої кандидатури на користь одного, тому Президія не визначатиме для регіональних структур ДемПУ одну кандидатуру для агітації за неї, а пропонувала діяти залежно від переконань членів партії.

У той час, коли демократичні кандидати не змогли подолати власних амбіцій, у протилежному таборі в результаті неодноразових зустрічей знайшли згоду. 26 листопада О. Ткаченко направив заяву до ЦВК про зняття своєї кандидатури, заклинавши виборців голосувати за Л. Кравчука. Тим самим Кравчук отримав додаткові голоси для своєї переконливої перемоги, адже він опирався на той самий електорат, що й Ткаченко.

У виборах Президента України взяло участь 31 892 415 осіб з 37 885 555 громадян, внесених до списку. Голоси виборців розділилися так: В. Гриньов – «за» 1 329 758 (4, 17 %), Л. Кравчук – 19 643 481 (61, 59 %), Л. Лук'яненко – 1 432 556 (4, 49 %), Л. Табурянський – 182 713 (0, 57 %), В. Чорновіл 7 420 727 (23, 27 %), І. Юхновський – 554 719 (1, 74 %). Таким чином, Кравчук одержав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні і став президентом одразу після першого туру голосування.

В. Чорновіл здобув суттєву перемогу у трьох областях – Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській. До речі, зі всіх українських областей у Львівській він отримав найбільшу кількість голосів – 75, 9 %. Значно менше виборців підтримали його у центральній та південно-східній Україні. Найвищий рейтинг у цих регіонах він отримав у Харківській області, набравши 19, 7 %. Поступившись Кравчуку у більшості областей України, Чорновіл виявився лідером серед демократичних кандидатів, пропустивши вперед Гриньова лише у двох регіонах – Донецькій області та Криму. Так, у Донецькій В. Гриньов набрав 11 %, а В. Чорновіл – 9, 6 %, у Криму відповідно Гриньов – 9, 4 %, Чорновіл – 8 %.

Отже, у ході проведення обговорення кандидатур імовірних претендентів на посаду Президента України від НРУ в різних структурних одиницях Руху остаточно було схвалено рішення підтримувати В. Чорновола як найбільш реального кандидата на перемогу у виборах від демократичних сил. Проте роз'єднаність демократичних організацій, не здатність знайти компроміс і виставити єдиного кандидата в момент, коли вже були впритул наблизилась до сходинок влади, спричинило дезорієнтацію громадян, значна частина яких перебувала на шляху національного самовизначення, формування національної свідомості. Тому велика кількість таких виборців обрали колишнього номенклатурника, який палко виступав за незалежність і консенсус.

Література:

1. Гончарук Г.І. Народний Рух України: Історія / Г.І. Гончарук. – О., 1997. – С. 125.
2. Голос України. – 1991. – 8 жовт.
3. ЦДАГО України. – Ф. 270, оп. 1, спр. 123, арк. 2.
4. Рибалко І.В., Чорновіл – кандидат від народного руху // Народна газета. – 1991. – Вересень.
5. Лук'яненко Л. На землі кленового листка / Л. Лук'яненко. – К., 1998. – С. 336.
6. Гончарук Г.І. Народний Рух України: Історія / Г.І. Гончарук. – О., 1997. – С. 126-127.
7. Чорновіл В.М. Народний рух України (коротка соціально-політична та історична довідка) // Народний рух України: місце в історії та політиці: тези доповідей Першої Всеукр. наук. конф., 14–16 вересня 1994 р., м. Одеса / Одес. держ. політех. ун-т. Кафедра історії та етнографії України; ред. Г. І. Гончарук – О.: Астропринт, 1994. – С. 11.
8. Васишин Г. Якщо не я, то хто ж? В. Чорновіл. Політика та правда життя: У 3 ч. Ч. 1 / Г. Васишин. – К., 1998. – С. 21.
9. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія / Г. І. Гончарук. – О.: Астропринт, 1997. – С. 128-129.
10. Обращение национально-культурных обществ Львовщины к гражданам Украины // Высокий замок. – 1991. – 12 нояб.
11. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – Киев: Укр. Центр духовной культуры, 1996. – С. 73.
12. В'ячеслав Чорновіл – лідер серед демократів // Демократична Україна. – 1991. – 10 жовт.
13. Виступ В. Чорновола на Всеукраїнському форумі інтелігенції // Архів В. Чорновола.
14. Ризикують всі. Хто питиме шампанське? // Вечірній Київ. – 1991. – 4 листоп.

15. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми / Л.М. Кравчук. – К., 2002. – С. 113.
16. Чорновіл В. Компартия фактично існує // Літературна Україна. – 1991. – 19 верес.

Деревинский В.Ф. Президентские выборы 1991 р.: НРУ и проблема избрания единственного кандидата от демократических сил. В статье рассматриваются исторические события, связанные с президентскими выборами в Украине в 1991 г. Проанализирован неудачный процесс избрания общего кандидата на президентские выборы от демократических сил. Отражены результаты и последствия разрозненного участия демократических сил на выборах.

Ключевые слова: Народное движение Украины, НРУ, кандидат, демократы, выборы, В. Черновил.

Derevinsky V.F. Presidential elections in 1991: PMU and the problem of electing a candidate from the democratic forces. The article examines the historical events connected with the presidential elections in Ukraine in 1991. The unsuccessful process of election of the presidential candidate from the democratic forces has been analyzed. The results and implications of diverse participation of democratic forces in the elections have been revealed in the article.

Key words: People's Movement of Ukraine, PMU, candidate, democrats, elections, V. Chornovil.

УДК 930.1(477)"1991/2011":929Калнишевський

Коцур Г.Г.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Сучасна українська історіографія (1991–2011 рр.)
про кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського*

У статті подається історіографічний огляд праць істориків незалежної України, присвячених кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, кошовий отаман, П. Калнишевський, Запорозька Січ, козацтво.

Кардинальна зміна пріоритетів, теоретико-методологічних засад і наукового рівня досліджень, які прямо чи опосередковано розкривають проблематику, що стосується постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, відбулася в незалежній Україні. Саме після 1991 р. закладено фундамент для відмови від ідеологічних парадигм марксистської історіографії та для методологічної переорієнтації істориків.

Уже з початку 1990-х років в українській історичній науці намітились тенденції, що характеризувались радикальними змінами в тематиці наукових студій, у змісті викладу матеріалу. В результаті побачили світ праці, автори яких, торкаючись життя та діяльності П. Калнишевського, визначили пріоритетні аспекти, по-новому висвітлили окремі віхи його біографії, відстоюючи точку зору про необхідність синтезу підходів та методів для досягнення істинних результатів в історичних дослідженнях.

Так, у працях Олени Апанович, визнаного знавця історії запорозького козацтва, зустрічаємо комплексне висвітлення значення постаті П. Калнишевського в історії України. Окремий розділ «Останній кошовий отаман Запорозької Січі» книги «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» [2] вона присвятила П. Калнишевському. Крім ґрунтовних біографічних даних, дослідниця розкрила заслуги кошового в економічній сфері. З книги ми дізнаємось, що він дбав про розвиток сільського господарства в Запорозькій Січі, різних промислів, поширення торгівлі, енергійно займався колонізацією краю. О. Апанович наголошує,

що саме за період його отаманування зросла кількість запорозьких зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, які базувалися на власній і найманій праці [2, с. 257].

На сторінках книги П. Калнишевський постає перед нами як видатний військовий діяч, котрий відзначився героїчними подвигами й військовою майстерністю, особливо під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. О. Апанович з'ясовує й дипломатичні тонкощі діяльності козацького отамана, його кроки по захисту української політичної автономії.

О. Апанович акцентує увагу на питанні, як П. Калнишевський дбав про розвиток культури, передусім духовної. Вона зазначає: «...за всю історію Запорозької Січі ніхто не міг зрівнятися в цьому (будівництві храмів. – *Авт.*) з Петром Калнишевським, який із щирою душею, зі знанням справи, не шкодуючи величезних коштів, віддався спорудженню і оздобленню храмів» [2, с. 267].

Важливими є висновки у книзі про те, що П. Калнишевський – жертва національно-колоніальної політики Катерини II, патріот України, стійкий, невтомний, мужній оборонець Запорозької Січі – останнього вогнища волі, незалежності й демократизму.

У книзі О. Апанович «Розповіді про запорозьких козаків» [3] подається виклад матеріалу про боротьбу запорожців проти кріпосницького колоніального наступу царизму, за збереження своїх прав і володінь. Історик не оминула й важливий візит запорозької депутації, очолюваної військовим осавулом П. Калнишевським, у 1755–1756 рр. до Петербурга, коли було передано царському уряду петицію з повідомленням про захоплення Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом запорозьких земель. У петиції також викладалося прохання скасувати встановлене 1775 р. мито на сіль, яку вивозила Запорозька Січ. Просили дозволити без мита везти із Запорожжя коней, худобу, звіра, хутра, а на Запорожжя ввозити харчі [3, с.239-241].

У книзі скрупульозно описується нова запорозька депутація 1765 р. до імператорського двору. Цього разу П. Калнишевський прибув із чолобитною Війська Запорозького за землі і з проханням вилучити Січ з управління Малоросійської колегії, що ущемляло автономію Запорожжя.

Розкриваючи участь запорожців на чолі з П. Калнишевським у воєнних діях проти Туреччини (1768-1774 рр.), О. Апанович стверджує, що кошовий у свої 84 роки «...виявив неабиякий організаційний і адміністративний хист, талант полководця і особисту хоробрість, а також вміння орієнтуватися в політичній обстановці і надзвичайну дипломатичну гнучкість» [3, с.249].

Олена Михайлівна констатує, що довгі роки всупереч історичній правді образ П. Калнишевського всіляко спотворювався, фальсифікувався, за роки брежневщини – взагалі замовчувався. Нарешті прийшов час сказати правду українському народу про його славного пращура. Необхідно «...віддати належне цій видатній постаті нашої історії, котра є гордістю української нації, якою слід пишатися усьому людству як чудовому взірцю особливої, надзвичайної людської природи» [3, с.256].

Дослідник українського козацтва В. Голобуцький у другому, українському виданні книги «Запорозьке козацтво» [10], збагаченому новими джерелами й матеріалами, які з'явилися за останні десятиріччя, ґрунтовно висвітлив історію Нової Січі, розкрив причини її ліквідації царським урядом. Науковець відтворив хронологію захоплення Січі військами генерала П. Текелія, розкрив жорстокість царату відносно козацької старшини, в тому числі і до П. Калнишевського. Науковець писав, що Запорозька Січ залишила «незгладимий слід у пам'яті народу», «запорозькі козаки уславили себе героїчною боротьбою проти чужоземних загарбників і обороною південних кордонів України», «козацтво, створивши Запорозьку республіку, виявило незвичайну сміливість і оригінальну творчу здібність в організації військової справи, відстоюванні нових форм соціального, політичного і економічного буття, у створенні своєї культури» [10, с. 537-538]. Портрет П. Калнишевського у книзі – класичний приклад українського патріота, борця за кращу долю.

У 1991 р. минуло 300 літ від дня народження кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Цій даті була присвячена поява невеличких праць Д. Кулиняка [29-31;

51], який показав прагнення кошового протистояти засиллю царизму на Запорозжжі, висвітлив довічне перебування козака в кам'яному мішку Соловецького монастиря.

1996 р. вийшла в світ книжка братів Коцурів «Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СБУ» [21], яка подає правдиву історико-хронологічну розповідь про П. Калнишевського.

На початку 1990-х років з'явилося кілька статей у різних виданнях, що їх написали Р. Іванченко [17], О. Олійник [38; 39], В. Сергійчук [44]. Вони присвячені аналізу причин ліквідації Запорозької Січі, а також дають певну інформацію про останні роки життя і діяльності П. Калнишевського. Постать П. Калнишевського все частіше зустрічаємо й на сторінках праць загального характеру з історії України та вітчизняного державотворення [33; 36; 20].

У 2003 р. проводилися всеукраїнські заходи по вшануванню пам'яті П. Калнишевського з нагоди 200-річчя від дня його смерті. Влітку 2002 р. Нікопольською райдержадміністрацією спільно з громадською організацією «Військо Запорозьке Низове» було відряджено експедицію на Соловецькі острови у складі В. Грибовського, М. Жуковського, А. Салюка. Мета експедиції полягала у вивченні питань, пов'язаних з перебуванням на засланні П. Калнишевського в Соловецькому монастирі, локалізації його поховання та визначенні форм увічнення його пам'яті в Соловецькому історико-архітектурному музеї-заповіднику. Підсумки експедиції викладені у виступах її учасників на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» (Нікополь, 10–11 жовтня 2002 р.) та відповідно прийнятій резолюції [14; 16; 42].

Великим є внесок у вивчення постаті П. Калнишевського директора Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України, виконавчого директора Інституту суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ) В. Грибовського. В одному зі своїх досліджень [12] він з'ясує політико-адміністративну, господарську, військову та церковну діяльність кошового отамана. Окремо розкривається й соловецький період ув'язнення П. Калнишевського, де подаються матеріали, зібрані науковцем у ході поїздок на архіпелаг.

Рецензуючи книгу В. Грибовського, В. Кульова назвала її своєрідною епопеєю про переповнену подіями трагічну долю останнього кошового та водночас долю українського козацтва [32]. Авторка підкреслила, що вченому завдяки багаторічній роботі з архівними документами вдалося посягнути на усталені погляди щодо цієї постаті.

2007 р. побачила світ ще одна книга В. Грибовського «Петро Калнишевський» [13], де автор робить наголос на родинному колі кошового отамана, його військового мистецтві, обороні козацьких вольностей.

Оригінальне бачення постаті П. Калнишевського подав І. Сварник, більше уваги звернувши на його діяльність як господарника, талановитого дипломата та справжнього патріота. У статті також розкривається контекст стосунків козаків з імперською владою та роль кошового отамана у відстоюванні інтересів запорозжців, подано хронологію послідовного та добре спланованого нищення основ української автономії на політичному, культурному та духовному рівні протягом кінця XVII – XVIII ст. [43, с.37-41].

Останній період існування Запорозької Січі, ліквідація козацтва та подальша доля старшини, зокрема П. Калнишевського, відображено в публікації В. Овсієнка, де акцентується увага на тому, яким чином була спланована операція по ліквідації Січі, причинах цього, чому окремі постаті зазнали особливого жорстоких репресій, у першу чергу політичних [37, с.3].

Наприкінці 90-х – на початку 2000-х років виходять публікації, де розкриваються окремі сторінки з життя та багатогранної діяльності П. Калнишевського. Серед них можна виділити праці А. Багнюк [4], В. Гребьонкіна [11], М. Скорик [45], А. Федориної [47] та ін., де показано кошового отамана як державного діяча, адміністратора, дипломата й воєначальника.

О. Кузьмук дослідив Військо Запорозьке Низове як парафію Києво-Межигірського монастиря, Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, стосунки Коша з Києво-

Софійським монастирем, київське чернецтво на Запорозжжі та запорозжці в Києві у часи кошового отамана П. Калнишевського [28].

Комплексно життя та діяльність кошового отамана досліджують його земляки А. Коцур і В. Коцур. У 2000-х роках ними опубліковано низку наукових статей у фахових виданнях [22; 23; 25;], які відображають державницьку, військову, добродійну діяльність П. Калнишевського. У 2004 р. історики опублікували про славного козацького ватажка одну з найфундаментальніших праць у незалежній Україні [24].

Окремі аспекти благодійництва останнього кошового отамана Запорозької Січі з'ясовує Г. Коцур, а саме: роль П. Калнишевського у спорудженні Покровської церкви в Ромнах, Троїцької церкви в Пустовійтівці, церкви Різдва Богородиці в Лохвиці [26].

На Роменщині, малій батьківщині П. Калнишевського, місцеві краєзнавці опублікували кілька наукових розвідок, нарисів про славетного земляка [9; 15; 27; 35; 40]. У липні 2006 р. в Ромнах відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Петро Калнишевський та його роль в історії українського народу», присвячена 315-ій річниці від дня народження кошового отамана Запорозької Січі [41].

Постать П. Калнишевського частково знайшла своє відображення в ряді енциклопедичних видань і довідників [18; 34; 46].

У 2000-х роках в Україні скресла крига в дослідженні історіографії Нової Січі та постаті П. Калнишевського. З'явилися публікації Ю. Шовкуна [48; 49]. Активно працює над цією проблемою А. Бровко [5; 7]. У 2010 р. вона успішно захистила кандидатську дисертацію на тему: «Нова Січ (1734–1775 рр.): історіографія» [6]. Також захищено кілька дисертацій, автори яких деякою мірою торкалися історії Нової Січі та П. Калнишевського [1; 8; 19; 50].

Отже, у незалежній Україні постать кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського все більше привертає увагу науковців. 1991–2011 роки характеризуються виходом багатьох наукових праць і розвідок про славного козацького отамана. Різноманітні за змістом та обсягом, вони заклали підвалини для створення комплексного спеціального дослідження з цієї проблеми, а також дали змогу з'ясувати, які питання так і залишилися спірними та недослідженими.

Література:

1. Андреева С. С. Взаємини Запорозжжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запор. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
2. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
3. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
4. Багнюк А. Двісті років без гетьмана. Два століття тому на Соловках було замордовано Петра Калнишевського / А. Багнюк // Україна молода. – 2003. – 16 жовт.
5. Бровко А. Нова Січ (1734–1775 рр.): історіографія / А. Бровко // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К.: Книги-XXI, 2007. – Вип. 7. – С. 27-33.
6. Бровко А. Нова Січ (1734-1775 рр.): історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 17 с.
7. Бровко А. Сучасна українська історіографія Нової Січі (1734-1775) / А. Бровко // Інтелектуально-духовна еліта України: історія та сучасність: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 17-18 травня 2007 р. – Коломия, 2007. – С. 33-26.
8. Бровченко І. Ю. Заселення та господарське освоєння південносхідних степів України в другій половині XVII – XVIII ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с.
9. Василенко Г. Роменське диво, або церква Покрови Богородиці / Г. Василенко // Вісті Роменщини. – 2000. – 12 лип.
10. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
11. Гребьонкін В. 315 років тому народився останній український гетьман / В. Гребьонкін // Газета по-українськи. – 2006. – 18 лист.
12. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 128 с.
13. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.

14. Грибовський В. Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського / В. Грибовський // Чортотлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2002 р. – Нікополь – Запоріжжя – Херсон: РА «Тандем-У», 2002. – С. 106-118.
15. Діброва Г. «Од Калниша вісті» / Г. Діброва // Вісті Роменщини. – 2001. – 11 лип.
16. Жуковський М. Соловецький в'язень / М. Жуковський // Визит-Венал. – 2002. – № 39. – С.7.
17. Іванченко Р. Останній кошовий Січі Запорозької: (Про П. Калнишевського) / Р. Іванченко // Літ. Україна. – 1991. – 11 лип.
18. Калнишевський Петро Іванович // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К: Генеза, 2001. – С. 281.
19. Козирев В. К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізьк. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
20. Котляр М. Шляхами віків: Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К: Україна, 1993. – 380 с.
21. Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СБУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К: Хрещатик, 1996. – 84 с.
22. Коцур А. П. Найтрагічніший кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський / А. П. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 108-112.
23. Коцур А. П. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А. П. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 10-14.
24. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К.–Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 360 с.
25. Коцур В. П. Голгофа останнього кошового отамана Запорозької Січі (До 200-річчя від дня смерті П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 58-64.
26. Коцур Г. Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Г. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К: Книги-XXI, 2007. – Вип. 7. – С. 24-26.
27. Краю наш Роменський. Краєзнавчий нарис. – Суми: Слобожанщина, 2002. – 104 с.
28. Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – К: ВД «Стилос», 2006. – 228 с.
29. Кулиняк Д. І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. І. Кулиняк. – К: Знання, 1991. – 48 с.
30. Кулиняк Д. І. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької: Історичний нарис про Петра Калнишевського / Д. І. Кулиняк. – К: Рад. письменник, 1991. – 70 с.
31. Кулиняк Д. Соловецький в'язень (До 300-тя з дня народження останнього кошового Запорізької Січі П. І. Калнишевського) / Д. Кулиняк // Буковинське віче. – 1991. – 14 лип.
32. Кульова В. Останній кошовий / В. Кульова // Хрещатик. – 2004. – 30 квіт.
33. Кульчицький С. В. З історії української державності / С. В. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик – Львів: Світ, 1992. – 88 с.
34. Мицик Ю. А. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович / Ю. А. Мицик // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 190-191.
35. Мягкович Д. Козацькому роду нема переводу / Д. Мягкович // Вісті Роменщини. – 2004. – 21 лип.
36. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. – К: Дніпро, 1992. – 495 с.
37. Овсієнко В. Соловки Петра Калнишевського / В. Овсієнко // Наша віра. – 2003. – № 11. – С. 3.
38. Олійник О. Економіка творення і політика зруйнування: (Несподіваний погляд на причини знищення Запорізької Січі) / О. Олійник // Старожитності. – 1991. – №1. – С. 8.
39. Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорізької Січі / О. Л. Олійник // Укр. іст. журн. – 1992. – №2. – С. 33-39.
40. Панченко В. В. Роменщина – батьківщина Петра Калнишевського / В. В. Панченко, О. В. Іващенко. – Суми: ВВП «Мрія-1», 2003. – 40 с.
41. Петро Калнишевський та його роль в історії українського народу: Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 315-й річниці від дня народження кошового Запорозької Січі П. І. Калнишевського (1691-1803 рр.), 5 липня 2006 р. – Ромни, 2006. – 98 с.
42. Салюк А. Там, где покоится прах Калнишевского / А. Салюк // Репортер. – 2002. – 12 сент.
43. Сварник І. Останній кошовий отаман війська запорозького низового / І. Сварник // Універсум. – 2004. – № 1-2. – С. 37-41.

44. Сергійчук В. Чому впала козацька державність? / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1991. – №1. – С. 20-27.
45. Скорик М. Соловки. Богом обрана обитель / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 6 серп.
46. Струкевич О. Калнишевський Петро Іванович / О. Струкевич // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К: Либідь, 1997. – С. 180.
47. Федорина А. Останній кошовий / А. Федорина // Україна молода. – 2001. – 4 лип.
48. Шовкун Ю. Іноземці XVIII ст. про Запорозьку Січ та П. Калнишевського / Ю. Шовкун // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 14-16.
49. Шовкун Ю. Останній кошовий отаман Запорозької Січі П.І. Калнишевський: історіографія / Ю. Шовкун // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 14-24.
50. Шпитальов Г. Г. Військова служба Запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізьк держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 215 с.
51. Яковенко Н. Принеси нам од Калниша вісті / Н. Яковенко, Д. Кулиняк // Старожитності. – 1992. – №10. – С. 8-9.

Коцур Г.Г. Современная украинская историография (1991-2011 гг.) о кошевом атамане Запорожской Сечи Петре Калнышевском. В статье дается историографический обзор работ историков независимой Украины, посвященных кошевому атаману Запорожской Сечи П. Калнышевскому.

Ключевые слова: современная украинская историография, кошевой атаман, П. Калнышевский, Запорожская Сечь, казачество.

Kotsur H.H. The modern Ukrainian historiography (1991-2011 years) about Peter Kalnyshevsky the Ataman of Sich. The article is a historiographical review of works by historians of independent Ukraine, dedicated to the Kosh Ataman of Sich P. Kalnyshevsky.

Key words: modern Ukrainian historiography, ataman, P. Kalnyshevsky, Zaporizhzhya Sich, the Cossacks.

УДК 94(=873.122):930.1"199/200"

Купрієнко С. А.,

аспірант кафедри стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«Нові» джерела з історії суспільно-господарського устрою імперії інків Тавантінсуйу

У статті досліджено та проаналізовано джерела, винайдені та введені в обіг інкознавства протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст., що стосуються історії суспільно-господарського устрою імперії інків. Виокремлені питання, що потребують подальших досліджень.

Ключові слова: Анди, Перу, інки, імперія, джерела, документи, суспільно-господарський устрій.

Питання суспільно-господарського устрою є важливими у будь-яких історичних дослідженнях. В основному, фахівці у своїх працях зверталися до джерел, виданих протягом ХХ ст. Але з публікаціями наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. нових документів, в яких описується імперія інків Тавантінсуйу (кінець XV – початок XVI ст.), з'явилися можливості доповнити наші знання про господарство та суспільство імперії інків. Активно над опрацюванням і аналізом нових джерел з історії інків займалися науковці Франції, Італії, Іспанії, США, Перу, Болівії.

Тож метою цієї статті є з'ясування, якими є нещодавно віднайдені або перевидані джерела (за останніх 20 років), та що нового вони привносять у розуміння суспільно-господарського устрою Тавантінсуйу.

Джерела з доколумбової історії Південної Америки досить численні й різноманітні, але неоднозначні щодо андського регіону – місцевості, де створили свою державу інки. Традиції андського суспільства початку XVI ст. виявилися незрозумілими європейцям. Релігійні й календарно-астрономічні уявлення, державні й політичні інститути, економічні організації, а головне, розповсюджений у Тавантінсуйу спосіб накопичення й передачі інформації, тобто писемність, суттєво відрізнялися від тих, що були відомі європейцям, і це вплинуло на характер і достовірність відомостей про інків [1]. І хоча основну джерельну базу з проблем суспільно-господарського устрою становлять писемні джерела, однак кожен автор висвітлював цей устрій по-різному в своїх творах, тому необхідним є критичне ставлення до них.

Нових джерел з історії інків останнім часом була видана невелика кількість, тож розглянемо деякі з них окремо.

1. Видання 1992 р.: «Процеси з викорінення язичества в Кахатамбо» (1656-1663).

Шістдесят шість ритуальних текстів, що містились у релігійних процесах по викоріненню язичества у Кахатамбо (Перу) в середині XVII ст., становлять один з невеликих корпусів усної традиції мови кечуа. В 1992 р. французький кечуаніст Сесар Ітьєр спромігся перекласти на іспанську мову та за допомогою лінгвістичних методів проаналізувати короткі молитви індіанців, в яких широко представлені андські уявлення про світ, суспільство та господарство [2, с. 1009-1010]. Саме це істотно відрізняє це джерело від іспанських документів та хронік, часто спотворених католицьким світоглядом. З молитв індіанців можна дізнатись про справжній зв'язок духовного та матеріального в суспільстві інків, тобто про те, як різні божественні сили впливали на господарство індіанців кечуа (однієї з основних народностей імперії інків). Також ритуальні тексти дають можливість встановити дійсні назви об'єктів та реалій інкського суспільства і господарства.

2. Видання 1994 р.: «Брюсельський та Сіманкський інвентарні списки інкських предметів, що належали імператору Карлу V».

У 1994 р. в мадридському журналі *«Anales del Museo de America»* іспанським дослідником Марія Пас Кабельо Карро було проаналізовано документи, що містять інвентарні списки інкських ювелірних виробів, володарем яких був імператор Карл V (1500 – 1558). Таких списків віднайдено було два: Брюсельський (1545 і 1556 рр.) та Сіманкський (1559 і 1561 рр.) [3, с. 50]. Ці списки були складені паралельно один одному. Речі, які вони описували, походили, насправді, як із Мексики, так і Перу (можливо, деякі перуанські коштовності входили до складу скарбів з викупу Атавальпи (1497 – 1533) [3, с. 41]. Коштовностями були: одяг, прикраси, щити, плюмажі, скрині (із зображеннями), медальони, діадери тощо. І все це докладно та реалістично описано (кількість, колір, розміри, вага), що робить це джерело одним серед найкращих із тих, що стосуються суспільного устрою інків, їх мистецтва та господарства (ювелірної справи, ремісництва) [3, с. 42].

3. Видання 1998 р.: «Протоколи допиту індіанців з Парія та Тапакарі» (1563; 1568).

У 1998 р. іспанський історик Хуан Хосе Р. Вільяріас Роблес та болівієць Італа де Маман опублікували нову транскрипцію двох протоколів допиту, пов'язаних зі знавцем історії інків ліценціатом Хуаном Поло де Ондегардо-і-Сарате (бл. 1500 – 1575) та ситуацією у XVI ст. в долині Кочабамба (нині – Болівія). В обох документах містяться відомості про колоніальне та інкське становище мітімаїв (або як його уявляв Поло де Ондегардо), які відіграли важливу роль в економіці інків та займали особливе становище в суспільстві [4, с. 631-635].

4. Видання 2004 р.: «Розслідування, зроблене за наказом Його Ясновельможності відносно збитків, що зростають в індіанців долини Шауша...» (1570).

У 2004 р. дослідниками Монікою Меделіус та Хосе Карлосом де ла Пуенте Луна в іспанському Головному Архіві Індій (Севілья) було віднайдено та опубліковано документ, пов'язаний із діяльністю віце-короля Перу Франсіско де Толедо (1515 – 1584). У документі йдеться про тяжби індіанців перуанської долини Шауша у 1550–1560-х рр.; частково складені ці тяжби на основі мотузково-вузликової «писемності» кіпу, що їх надали місцеві володарі представникам влади зі світи віце-короля Толедо. Індіанці доповідали про общин-

не майно і власність своїх курак, андське суспільство та його устрій, про використання колоніального, і, можливо, інкського кіпу [5, с. 35-82].

5. Видання 2004 р.: Хуан Діес де Бетансос-і-Араус. «Повість про інків та їх загальну кількість» (1551 – 1556).

Хуан де Бетансос (1516 або 1519–1576) [6, с. 31], саме так його зазвичай згадують у літературі, склав у 1551–1556 рр. першу іспанську рукописну хроніку «Повість про інків та їх загальну кількість» (*Suma y Narracion de los Incas*), що була заснована на відомостях індіанців Перу. На перший погляд вона добре відома історикам ще з кінця XIX ст., коли її в 1880 р. опублікував іспанський вчений Маркос Хіменес де ла Еспада (1831–1898), знайшовши рукопис, що складався з 18 глав, у бібліотеці августинського Ордена в Ескоріалі (Іспанія). Та це був неповний рукопис. Тому, з віднайденням у 1987 р. у Фонді Бартоломе Марча (Пальма де Мальорка, Іспанія) [6, с. 13] іншого рукопису, більшого за обсягом (але також, можливо, неповного), виникла необхідність передивитись та доповнити наші уявлення про роботу вказаного хроніста стосовно дослідження історії імперії інків. Новий рукопис є лише копією, що містить дві частини («Першу» та «Другу») та 82 глави [6, 18], і має пропуски в тексті, особливо, коли мають йти слова мовою кечуа; інколи глави рукопису менші, іноді більші як у рукописі Ескоріалу. «Першу частину» рукопису Бетансос закінчив між 1551 та 1552 рр., і закінчив редагувати гл. XXXIV «Другої частини» у 1556 р., і після цієї самої глави, за задумом, мала б починатись «Третя частина» хроніки, можливо так і нерозпочата, а можливо втрачена [6, с. 19]. Найбільш повне та досконале видання під редакцією Марії дель Кармен Мартін Рубіо вийшло у 2004 р. в Мадриді. Особливу цінність відомостям Бетансоса надають його знання індіанської мови кечуа (він був перекладачем), а також те, що він був одружений на Кусірімай (Кушірімай) Окльо або доньї Анхеліні (бл. 1520 – бл. 1565 або пізніше), «півівармі» – головної дружини інки Атавальпи [6, с. 32-38], якого іноді помилково вважають останнім правителем Імперії інків. Треба зазначити, що Хуан де Бетансос, працюючи перекладачем та писарем разом із Франсіско де Вільякастіном, у 1542 р. брав участь у складанні першої індіанської хроніки, так званого «Повідомлення кіпукамайоків», повністю записаної на свідченнях чиновників-кіпукамайоків Кальпапінья, Супно та ін. Саме ці свідчення кіпукамайоків стали основою для хроніки Бетансоса [6, с. 15]. Стосовно суспільно-господарського устрою інків Бетансос залишив велику кількість відомостей: про виробництво, сільське господарство, дороги, склади, постійні двори, про суспільні верстви населення, еліту и простий народ. Все це робить його хроніку однією з найцінніших для використання в наукових дослідженнях.

6. Видання 2008 р.: Анонімний єзуїт. «Про давні звичаї місцевих жителів Піру» (1594 або 1595).

Перше видання цього джерела було здійснене тим же Маркосом Хіменесом де ла Еспада у 1879 р. [7, IX], але перше палеографічне видання з критичним аналізом рукопису, що зберігається в Національній бібліотеці Мадрида, з'явилося лише у 2008 р. під редакцією Чіара Альбертіна. Досі достеменно невідомо, хто справжній автор рукопису. Робилися численні та безуспішні спроби ототожнити його з єзуїтами Луїсом Лопесом (1536 або 1537 – 1599) [7, IX] та Бласом Валера (1545–1597 або 1618). На це вказує стиль праці та схожість з основними біографічними фактами цих єзуїтів. Але переконливих доказів на користь такої гіпотези так і не було наведено, оскільки відрізняються і мова твору (іспанська, на якій Блас Валера практично не писав), і почерк, як було встановлено дослідницями Сабіною Хайленд та Лаурою Лауренсіч Мінеллі [8, с. 590] (взагалі, недоліком самого видання 2008 р. є те, що в ньому, з незрозумілих причин, не згадуються попередні дослідження стосовно біографії Бласа Валера, як можливого автора, зроблені Сабіною Хайленд у 2004 р. та Лаурою Лауренсіч Мінеллі в 2007 р.). Можна лише припустити, що автор був єзуїтом, наближеним до кола соратників відомого перунського історика метиса Бласа Валера, та зібрав відомості про інків близько 1594 або 1595 р. У рукописі анонімний єзуїт зробив численні нотатки на полях, що мають неабияку бібліографічну цінність, оскільки в них наведені джерела, з яких черпав відомості автор. Такими джерелами були – мотузково-вузликова «писемність» кіпу з різних регіонів, свідчення інків та книги європейських місіонерів і чиновників, що

працювали в Перу. Це один з небагатьох авторів, що склав звід інкських законів (про мову, кримінальне та сімейне право, державне управління), розділивши їх на окремі статті. Також автором змістовно описана релігія інків та її інститути, ієрархія, господарство, жертвоприношення, що суттєво доповнює наші знання про економічну складову релігійних установ Імперії інків. Але, оскільки автор наближає індіанські вірування до католицизму, то до таких його свідчень треба ставитись обережно.

7. Видання 2007 р.: «Невинний Блас Валера своєму народові Тавантінсуйу» (1618) й «Історія та початки піруанської мови» (1600–1638).

Два єзуїтських секретних документи, що в оригіналі мають латиномовні назви *Exsul immeritus blas valera populo suo* (в подальшому EI) й *Historia et rudimenta linguae piruanorum* (HR), були видані у Болоньї (Італія) в 2007 р. дослідницею Університету Болоньї Луарою Лауренсіч Мінеллі, хоча історія віднайдення цих документів та їх дослідження бере початок ще з 1981 р., коли вони були знайдені в італійському сімейному архіві Кларі Міччінеллі. Саме за прізвиськом власниці обидва рукописи отримали назву «Документи Міччінеллі» (або «Неаполітанські документи») [9, с. 36].

HR (1600 – 1638) написана єзуїтськими місіонерами в Перу Джованні Антоніо Кумісом (1537 – 1618?) і Джованні Анелло Олівою (1574 – 1642) [8, 515-516]. Куміс був автором кількох записок, присвячених історії інків, зокрема їх релігії, а також системам фіксації інформації – кіпу і токапу, і словника мови кечуа, відповідних до певних знаків токапу, використавши відомості кураки Маячака Асуайя. Анелло Оліва був автором зашифрованих цифровим кодом [8, с. 113] унікальних у своєму роді записок, присвячених історії інків, зокрема їх релігії, а також системам фіксації інформації – кіпу і токапу, знавець кечуа. Анелло Оліва використав свідчення кіпукамайока Чаварурака. Обидва єзуїти були соратниками й помічниками видатного перуанського історика Бласа Валера.

Спочатку науковій громадськості для публікації у журналі «*Journal de la Societe de Americanistes*» була представлена HR, яку попередньо, лише у вигляді фотокопії, дослідив перуанський палеограф Хуан Карлос Естенсоро, що працює у Франції. Він встановив, що це була фальшивка з огляду на наявність частої пунктуації, анахронічних фраз. Наприклад, наявність латинського слова «*genocidium*», хоча воно було впроваджене в мову лише після 1944 р., і до того не існувало. Тому журнал відмовив у публікації. Хоча пізніше Луаренсіч Мінеллі опублікувала транскрипцію тексту з коментарем в римському релігійному журналі «*Studi e Materiel di Storie delle Religioni*». Після ревізії тексту дослідники написали «*genocidium*» як «*gen.ocidium*», однак із тим самим значенням [9, с. 38], а пізніше зі значенням «*geneae dium*», або «день походження» [9, с. 40]. Лише у 1998 р., після численних критичних зауважень з боку інших дослідників, Луаренсіч Мінеллі на П'ятій Міжнародній конференції з Етноісторії (Аргентина) заявила, що HR – не єдиний документ у колекції Міччінеллі, і є ще один, тобто *Exsul Immeritus* [9, с. 40].

Exsul Immeritus (або на кечуа *Tahuantinsuyup llactanpac mana huchayic sarcusca*, як записано на титульній сторінці документа [8, с. 107]) – це «записна книжка» єзуїта про історію інків XVI ст. й про колоніальне Перу XVII ст.; унікальність документа полягає у використанні шифру єзуїтів і в дешифруванні начебто «інкських» кіпу, юпани, знаків токапу й топографічних секес. Складений документ латиною, кечуа й іспанською мовою. Вірогідний автор – метис Блас Валера. У ролі додатків до зошита йдуть текстильні матеріали, потаємні кишені й медальйони, що містили історично важливі документи: уривок листа Христофора Колумба, лист конкістадора Франсіско де Чавеса від 5 серпня 1533 р., контракт єзуїтів з «хроністом» Гуаманом Пома де Аїяла (1539–1616) від 16 лютого 1614 р., та різні малюнки.

Дослідники (наприклад, перуанець Ампер Мартінес) критикували Луаренсіч Мінеллі за те, що вона не одразу представила обидва документи – HR та EI, а лише через 17 років. У вересні 1999 р. у Римі Луаренсіч Мінеллі на конференції «Гуаман Пома де Аїяла та Блас Валера: Андська традиція і Колоніальна історія» представила документи науковцям, але лише на короткий час та під склом. Тоді ж були представлені технічні експертизи документів (радіоуглеродний аналіз, хімічний аналіз паперу та чорнил, аналіз за допомогою електронного мікроскопу), однак результати були нечіткими [9, с. 40]. Проте, італійські

дослідники Франческа Канту та Мауріціо Гнерре віднайшли документи в Римському єзуїтському архіві (щоправда, у паперах XIX ст.), де використовувався підпис «BV», проставлений тією самою рукою, що і в ЕІ. Після конференції науковці дізналися про минуле Клари Міччінеллі, що публікувала спірітуалістські та езотеричні книжки про Раймондо де Сангро (Il principe di Sansevero: Verità e riabilitazione), який, до речі, також займався «дослідженням» кіпу інків у XVIII ст. та проводив алхімічні досліди у фамільному маєтку Клари Міччінеллі [9, с. 42]. Все це наводило на підозри у фальсифікації документів та аналогії з творами Умберто Еко (1932). Все ж, було встановлено (за свідченнями Ларенсіч Мінеллі), що Раймондо де Сангро, купивши 25 жовтня 1745 р. за контрактом (який було віднайдено у неаполітанському Archivio Notarile Distrettuale [8, с. 120]) в падре Ільянеса, що приїхав із Чилі, рукопис HR, та включив до своєї книги *La Lettera Apologetica* (1750) багато знаків токапу з «капак»-кіпу, правда, переробивши їх і додавши їм закруглені, а не квадратні форми [10, с. 245]. Цікаво, що цей документ, у такому випадку, послужив причиною геніального винаходу італійцем Раймондо де Сангро, а саме – кольорового друкарства у 1750 р., коли ним і була видана книга «*La Lettera Apologetica*», де наводились малюнки незвичайних слогових кіпу інків. Дослідження Давіде Доменічі 2007 р. засвідчили, що саме ЕІ була першоджерелом для *La Lettera Apologetica*, а не навпаки [10, с. 284-287]. До того ж, у Ла-Пасі (Болівія) в каталозі книжок та рукописів за 1899 р. віднайдено запис як про *Exsul Immeritus* з численними додатками, так і про *Historia et Rudimenta* [8, 121]. Ряд документів XVI–XVII ст. з архівів Америки та Європи також вказували на правдивість (хоч і не у цілому) деяких відомостей, що містяться в ЕІ та HR. Але досі важко сказати, чи ці «документи справжні і говорять правду», чи «документи справжні, але говорять неправду», тобто єзуїтами спотворена інкська дійсність, чи вони «несправжні» або підробка, а тому також «говорять неправду».

У цілому, розглянуті джерела з історії цивілізації інків, взаємно доповнюючи один одного, дозволяють досить повно реконструювати суспільно-господарський устрій та історичні процеси, що відбувалися на території Тавантінсуйу протягом XV–XVI ст. Однак досі єдиною проблемою для вітчизняної науки є те, що, крім твору Інкі Гарсіласо де ла Веги (1539 – 1616), жодного не переведено ні українською, ні російською мовами. Тож потрібне подальше вивчення та критичний аналіз джерел з історії інків, виданих за кордоном, та публікація перекладів цих джерел.

Література:

1. Зубарев В.Г. История древней Центральной и Южной Америки / Тульский государственный педагогический университет им Л.Н. Толстого / В.Г.Зубарев, Е.А. Тюрин, А.Ю. Бутовский – Режим доступу: – <http://tsput.ru/res/hist/history/lec1.html> – Заголовок з екрану.
2. Itier, César. La tradición oral quechua antigua en los procesos de idolatrías de Cajatambo // *Bulletin de l'Institut français d'études andines*. – Vol. 34. – Issue 3. – Lima, 1992. – P. 1009-1051.
3. Магна Paz Cabello Carro. Los inventarios de objetos incas pertenecientes a Carlos V: estudio de la colección, traducción y transcripción de los documentos // *Anales del Museo de América*. – № 2. – 1994. – P. 33-61.
4. Juan José R. Villalbas Robles, Atala de Mamón. El encomendero Polo de Ondegardo y los mitimaes del valle de Cochabamba: los interrogatorios contra los indios de Paria y Tarasagn // *Anuario de estudios americanos*. – Vol. 55. – № 2. – 1998. – P. 703-725.
5. Mynica Medelius, José Carlos De La Puente Luna. Curacas, bienes y quipus en un documento toledano (Jauja, 1570) // *Historia*. – Vol. 28. – № 2. – 2004. – P. 35-82.
6. Juan de Betanzos. Suma y Narración de los Incas / Edición, introducción y notas: María del Carmen Martín Rubio. – Madrid: Ediciones Polifemo, 2004. – 405 p.
7. Chiara Albertin (ed.). De las costumbres antiguas de los naturales del Perú. – Madrid, Frankfurt am Main: Iberoamericana, Vervuert. – 2008. – 91 p.
8. *Exsul immeritus blas valera populo suo e historia et rudimenta linguae piruanorum. Indios, gesuiti e spagnoli in due documenti segreti sul Perù del XVII secolo*. A cura di L. Laurencich Minelli. – Bologna: CLUEB, 2007. – 590 p.
9. Jeremy Mumford. Clara Miccinelli's Cabinet of Wonders: Jesuits, Incas, and the Mysteries of Colonial Peru // *Lingua Franca*. – Volume 10. – № 1. – 2000. – P. 36-45.

10. Sublevando el Virreinato?: Jesuitas italianos en el Virreinato del Perú del Siglo XVII. Gerynimo Pallas (S.I.), Documentos contestatarios a la historiografía tradicional del Perú colonial / Laura Laurencich Minelli y Paulina Numhauser (eds.). – Quito: Ediciones Abya-Yala, 2007. – 467 p. y 1 CD Rom.

Куприенко С. А. «Новые» источники по истории общественно-хозяйственного устройства империи инков Тавантинсуу. В статье исследованы и проанализированы источники, найденные и введенные в научное обращение инковедения в период 90-х годов XX – начале XXI в., и касающихся истории общественно-хозяйственного устройства Империи инков. Выделены вопросы, нуждающиеся в дальнейших исследованиях.

Ключевые слова: Анды, Перу, инки, империя, источники, документы, общественно-хозяйственное устройство.

Kupriienko S. A. «New» sources about the social-economic history of the Inca Empire Tawantinsuyu. In this article are investigated and analyzed relating to the history of a social and economic system of the Inca Empire sources, that have found in 90's XX — early XXI. Selected questions that need further researches.

Key words: Andes, Peru, incas, the Inca empire, sources, documents, the social-economic system.

УДК 94:347.99(=112.2)](477-074)"1941/1944"

Левченко Ю. І.,

аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр.

У статті аналізується судовий апарат українських адміністративно-територіальних одиниць: Рейхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина», «Військової зони України», які під час окупації України 1941 – 1944 рр. знаходилися під владою нацистської Німеччини. Розкрито їх структуру судів та основні принципи цивільного та кримінального права.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, зона військового управління, дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна», судочинство, цивільне та кримінальне право.

Протягом 1941-1944 рр. під час Другої світової війни Україна була окупована нацистською Німеччиною та її сателітом – націонал-легіонерською Румунією. Загарбники розчленували українські території, утворивши ряд адміністративно-територіальних одиниць: дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна», «Військова зона України» та три губерніаторства: «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія». Останні підпадали під владу націонал-легіонерської Румунії як плата їй за участь у війні. Три перші знаходились під керівництвом нацистської Німеччини. Саме про них та їх структуру судочинства далі й піде мова.

У радянський період ця тематика була однією із малодосліджених, через ідеологічні рамки тогочасної історичної науки, що розкривали питання судочинства у встановленні «нового порядку». За ними усі радянські закони на окупованій території проголошувались недійсними, а замість них видавалися накази про «новий порядок», що закінчувались однією фразою: «винного буде покарано смертю». І тому, хоч й окремі дослідники окупаційного режиму й зазначали, що існувала судова система, але тут же виправлялися, що вона була прикриттям для масового знищення радянських громадян, і насправді жодного судочинства не існувало. Це яскраво висвітлено в працях В. Ковалю «Україна пам'ятає!» (1965 р.) та «Все для перемоги» (1970 р.) У пострадянський період тема набула нового розвитку вже з описом структури судочинства і тих законів, на підставі яких вони діяли. Це найбільш змістовно

розкрито в статті П. Рекотова «Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату «Україна» та у заключному томі Книги Пам'яті України: «Безсмертя». На сучасному етапі залишається малодослідженим питання функціонування окупаційних судів відносно українського населення.

З викладеного бачимо, що ця тема є однією з малодосліджених і потребує більш глибокого вивчення.

Саме тому для її розкриття автор ставить перед собою такі завдання:

- показати ограні судочинства, що діяли в Зоні військового управління, дистрикті «Галичина» та Рейхскомісаріаті «Україна» та виявити їх специфіку;
- розкрити їх діяльність у цивільному та кримінальному судочинстві в кожній із згаданих вище одиниць.

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз та на Україну, що була його складовою частиною. У цей самий день вийшов наказ В. Кейтеля «Про управління в зайнятих областях», в якому говорилося, що в захоплених територіях вважатимуться областю військових операцій і військове командування має право використовувати тут всю повноту влади, до утворення цивільних адміністративних одиниць [12,с.90]. Таким чином, була утворена Зона військового управління. 25 червня 1941 р. А. Гітлер фактично затвердив її, передавши повноту влади на захопленій території командувачам вермахту.

Зона військового управління – це тиллові райони вермахту, територія яких обмежувалася по мірі просування вермахту в глиб СРСР шляхом передачі її територій до складу та управління цивільних адміністративно-територіальних одиниць дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріати «Отланд» та «Україна». «Військова зона України» – це територія п'яти східних областей України: Чернігівської, Сумської, Харківської, Станіславської (тепер – Донецька) та Ворошиловградської (тепер – Луганська), які впродовж всього періоду окупації перебували під управлінням вермахту.

Зупинивши просування в глиб Радянського союзу, вермахт опинився на території східних областей України. І тут перед ним постала ще одна задача – керувати тими територіями, на яких вони опинилися. Найкраще це було зробити через систему судочинства, та на захопленій території окупанти не застали органів юстиції як таких. Тому, виникла необхідність ввести цивільне та кримінальне судочинство в новій формі [3,арк.54]. Єдиних положень для організації суду не було, і тому керівники груп армій, тиллових районів та коменданти різних типів комендатур вже через кілька тижнів або місяців окупації склали як могли свої приписи з цивільного судочинства, тому формулювання окремих положень у різних районах значно відрізнялися один від одного [3, арк.55].

Згідно із розпорядженням 29 жовтня 1941р. військовим необхідно було пояснювати місцевому населенню, що після окупації країни німецькими військами продовжуватиме діяти радянське право, якщо воно не врегульоване відповідними розпорядженнями чи якщо в окремих випадках не застосовується німецьке право [1,арк.20].

При міських і об'єднаних громадах були створені конфліктні комісії (Третейський суд) для розгляду цивільних суперечок. Вона складалася із бургомістра, заступника і засідателів. Третейський суд розглядав справи з питань договорів про купівлю-продаж, оренду, позичку, справах про майно власності, а також сімейні справи [3,арк.55]. Щодо деяких питань цивільного права існували особливі правила, наприклад, не дозволялись жодні процеси щодо земельної власності [2,арк.37].

Кримінальне судочинство, як і цивільне, не мало основних положень і випрацьовувалось протягом перших місяців окупації. Переслідування за кримінальні злочини не політичного характеру розроблялися місцевими комендатурами. На практиці був вироблений звичай – передавати справи на розгляд і винесення вироків до установ поліції безпеки і СД. Ограні поліції безпеки брали на себе тільки розслідування, а потім матеріали кримінальної справи направлялися в місця з вирок до місцевої комендатури – комендант якої був головним суддею. Для розвантаження німецьких органів бургомістрам з метою забезпечення громадської безпеки та порядку було надане право карати за дрібні злочини, які не

стосувалися вермахту і не були актом насильства. Він мав право накласти штраф, посадити до в'язниці, відправити на каторжні роботи [1,арк.56].

27 травня 1942 р. військовою адміністрацією було прийняте рішення про те, що «...установа українських судів кримінального та цивільного права в даний час поки не може бути здійснено. Цей захід має бути відкладено на більш пізні строки» [2,арк.37]. 21 серпня 1943 р. наказом командування сухопутних сил (ОКХ) всі групи армій мали розробити єдині приписи із цивільного та кримінального права. Але здійснити задумане не вдалося через те, що восени 1943 р. почався відступ вермахту з окупованих територій [1,арк.63].

1 серпня 1941 р. територія чотирьох західних областей України (Галичина): Львівська, Дрогобицька (у 1959 р. включена до складу Львівської обл.), Станіславська (тепер – Івано-Варанківська), Тернопільська (без північних районів) як п'ята адміністративна одиниця, під назвою дистрикт «Галичина» ввійшли до складу «Польського Генерал-губернаторства», створеного 12 жовтня 1939 р. із «залишків» Польської держави, після включення Познані та Костовища до складу нацистської Німеччини. Генерал-губернаторство поділялося на чотири дистрикти (округи): Краківський, Люблінський, Радомський та Варшавський з центром у м. Кракові. Очолював його відповідно Генеральний-губернатор, який діяв від імені А. Гітлера та якому належала законодавча і виконавча влада [9,с.74-75].

Місцевим жителям було пояснено, що тепер «...Галичина всеціло підлягає німецькій владі, і є підпорядкована всеціло німецькому управлінню, що від цієї дати діють на її терені виключно німецькі закони і розпорядки, що від цієї дати тільки німецька влада має право видавати обов'язкові доручення і накази та нормувати все життя краю у всіх його діяннях – адміністративній, політичній, господарській і т.д.» [4,арк.12].

Згідно із розпорядженням Г.Франка від 1 серпня 1941 р. про організацію адміністрації у дистрикті «Галичина» «...чинні до цього закони і права втрачають свою силу, оскільки вони суперечать адміністрації німецького уряду». Натомість вводилися ті, які вже діяли в Польському генерал-губернаторстві, та які з'явилися у ході війни [7,с.26]. У галузі карного і цивільного права знову набули чинності закони, які діяли до 31 серпня 1939 р. [8,с.30]. Також, на територію Галичини була поширена дія розпорядження «Про боротьбу з насильницькими діями в генерал-губернаторстві» від 21 жовтня 1939 р., згідно з яким передбачалася смертна кара для тих, хто «вчиняє насильницьку дію проти Німецької держави та здійснюваної у генерал-губернаторстві суверенної влади». При цьому здійснення суду і винесення вироків забезпечують «наглі суди». Вони складаються із полкового чи батальйонного командира «порядкової поліції» або представника начальника поліції безпеки і служби безпеки «щонайменше в чині гауптштурманфюрера та двох урядовців даної частини». Якщо справа, через обсяг чи труднощі з перекладом доказів не підходить, щоб її розглядав «наглий суд», то вона може бути передана до спеціального суду [8,с.4-5], [9,с.176].

На території Польського Генерал-губернаторства діяли три види судів: Дойчгеріхт (Німецькі суди), Обергеріхте (Вищі німецькі суди), Зондергеріхт (Спеціальні суди), які розглядали справи німецького та іншого населення. Для деяких категорій справ діяли окремі суди: Вермахтгеріхте (Військові суди) здійснювали розгляд злочинів, спрямованих проти армії та Штандгеріхте (Доразові суди), що розглядали справи, пов'язані з виступами проти влади, підбурюванням до непокори, насильств щодо німців. В усіх судах чинним було виключно німецьке законодавство [13].

За розпорядженням «про побудову виміру справедливості в Галицькій області» на території дистрикту діяло «німецьке і ненімецьке судочинство». Німецьке судочинство здійснюється з відповідними розпорядженнями від 19 лютого 1940 р. і виконавчими «приписами», а також пунктами розпорядження про спеціальні суди в генерал-губернаторстві від 15 листопада 1939 р. В інших випадках діяло ненімецьке судочинство [8, с.29–30].

Компетенція ненімецьких судів (господарських, окружних і апеляційних), де судьями були українці та поляки, обмежувалась в обсязі цивільного та кримінального права. Цивільні справи були такі: встановлення опікунів і кураторів для сиріт, умовно хворих та інших невласновільних осіб, визнання батьківства, устійнення аліментів для нешлюбних дітей, спори про розділ або зневаження подружжя, справи про відшкодування завданої шкоди. З

кримінальних справ ненімецькі суди розглядали тільки такі справи, які після перевірки німецькою прокуратурою були визнані як неважливі та як такі, що не торкаються німецьких інтересів. справи про крадіжку приватного ненімецького майна, омутства, легкі побиття, словесні зневажання вчинені ненімецьким населенням на шкоду не німцям [6,арк.1]. Ненімецькі судді служили не німцям, а власному населенню, яке було задоволене, що у деяких судових справах могло послатися на суддю українця або поляка [6,арк.2].

17 липня 1941 р. наказом А.Гітлера вводилось цивільне управління окупованими областями, за яким утворювалося «Міністерство окупованих «Східних областей», очолюване А.Розенбергом. Наказом фюрера 20 серпня цього самого року почав діяти Рейхскомісаріат «Україна», що включав до свого складу «частину захоплених східних областей, населену українцями, оскільки вона не підвладна управлінню генерал-губернатора» [5,арк.41]. Рейхскомісаріат охоплював території Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської (тепер – Хмельницької), Житомирської, Київської, Полтавської, Дніпропетровської, північні райони Тернопільської і Вінницької і східні райони Миколаївської та південні області Білорусії. Його столицею стало м. Рівне – головне місто Волині. Поділявся він на шість генеральних округів: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія» і «Дніпропетровськ» [5,арк.11-13]. У свою чергу генеральні округи, в адміністративному відношенні, поділялися на 114 гебіти, які включали в себе 434 райони [11,с.52]. Очолював рейхскомісаріат–рейхскомісар, генеральні округи – генеральні комісари, гебіти – гебіткомісари та ін.

4 серпня 1941 р. вийшло розпорядження А. Розенберга «Про введення німецького кримінального права в тимчасово окупованих областях СРСР», за яким на території рейхскомісаріату «Україна» вводилось німецьке судочинство. Так, почали діяти «положення імперського кримінального судочинства, а також імперський кримінальний кодекс разом з усіма доповненнями і поправками». Але для окупованих областей були зроблені два винятки: не всі кримінальні справи підпадали під сферу дій цього наказу, а тільки ті, які вважались окупантами «необхідними в громадянських інтересах»; допускалося «відхилення від порядку німецького кримінального судівництва», якщо це пришвидшує розгляд справи [7, с. 27]. 23 серпня цього ж року А. Розенберг видав розпорядження «Про запровадження надзвичайних карних заходів щодо населення окупованих областей», відповідно до якого смертю буде покараний той, хто: «...вчинить злочин проти німецької держави або встановленої в східних областях вищої виконавчої влади», «вчинить насильство щодо військово-службовця німецької армії або її союзника, співробітника поліції, включаючи й допоміжні сили, особи, що відбуває державну трудову повинність, німецького чиновника чи співробітника органів німецької влади або члена НСДАП». Всі справи до утворення судів мали розглядатися в «польовому суді», до якого входили голова суду рангом не нижче командира батальйону, командира загону охоронної поліції і два офіцери чи співробітники поліції або СС. Польовий суд виносив три види вироків: смертна кара, ув'язнення в концентраційний табір (замість каторжних робіт) та виправдання [7,с.32-33].

Окрім польових судів на території Рейхскомісаріату «Україна» були утворені Зондгеріхти (особливі суди). Вони розглядали кримінальні діяння згідно з приписами рейхсміністрату інші кримінальні дії, в яких береться до уваги тяжкість злочину. Особливі суди розглядають справи у складі одного судді, який головує, та двох засідателів, які по можливості мають бути судді, але можуть бути, і не фахівці. Вироки особливого суду остаточні [5,арк.13]. Також були утворені Ординарні німецькі суди (Дойчгеріхт) та Німецький верховиний суд (Обергеріхт). Вони повинні були займатися розглядом кримінальних справ німців та фольксдойче, а також колишніх радянських громадян. Але на практиці ці суди розглядали суперечки цивільного характеру лише німців та фольксдойче, а не українців [5,арк.14]. Дойчгеріхт розглядав цивільні правові суперечки, якщо однією зі сторін був німець або фольксдойче. Інші справи, якщо їх право чітко обґрунтувалось розпорядженням комісара. Обергеріхт розглядають апеляції, скарги у кримінальних та цивільних справах, вирішених Дойчгеріхтом [5,арк.76].

3 березня 1942 р. компетенція Дойчгеріхту була поширена і на деякі цивільні справи місцевого населення, як наприклад, шлюбні, сімейні та земельні. Для розгляду інших цивіль-

них справ, які виникали серед цивільного населення, були створені суди на чолі з «шліх-терами» при місцевих управах, які виносили своє рішення на власний розсуд. Для розгляду нескладних кримінальних справ, за якими у ролі підсудних фігурували місцеві жителі (не фольксдойче) і за які покарання були обмежені штрафом до 1000 марок чи до ув'язнення до двох років, були введені місцеві суди на чолі з «шеффенами». Вони призначалися генерал-комісарами з місцевого населення, їх вироки надходили на затвердження до гебітскомісара, який мав право змінювати міру покарання. Шеффени керувалися німецьким кримінальним законодавством [11, с.53].

Проаналізувавши системи судочинства в кожній окремій адміністративно-територіальній одиниці, автор дійшов таких висновків:

- все судочинство на окупованій території України під владою нацистської Німеччини було організоване на основі німецького права;
- кожна адміністративно-територіальна одиниця мала свої особливості встановлення німецького судочинства: дистрикт «Галичина» у правовому відношенні був підпорядкований законам Польського Генерал-губернаторства. У Рейхскомісаріаті «Україна» судівництво та законодавство було утворене заново на німецькому правовому ґрунті та наказів рейхсміністра А. Розенберга. Зона військового управління мала на меті захоплення території, а не її контролю, тому все законодавство тут утворювалося на німецьких військових законах з домінуванням військових пріоритетів;
- у цивільному судочинстві найкраща ситуація знаходилась у дистрикті «Галичина», де діяли «ненімецькі суди», які дійсно розглядали, хоч і обмежені цивільні справи. Найгірша ситуація була в Рейхскомісаріаті «Україна», де справи щодо цивільного населення взагалі не розглядалися, хіба що однією зі сторін справи був німець або фольксдойче, і то справи вирішувалися на користь останнього.

Перспектива використання результатів цього дослідження полягає в тому, що порушене одне з малодосліджених питань окупаційного режиму. Проаналізована система судочинства в трьох німецьких адміністративно-територіальних одиницях України, виявлена їх специфіка. Продовження дослідження цієї теми сприятиме розкриттю правових основ окупаційного законодавства в Україні 1941–1944 рр.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів управління та вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп.2, спр. 153. Приложение к журналу боевых действий №1: особое распоряжение по тылу о «захвате еврейского и вражеского имущества»; сообщение генерала Фридрихи о сотрудничестве румынских и немецких частей; донесения немецких комендатур о положениях в районах их действий, арк. 198.
2. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп.2, спр. 177. Приложение к отчету о боевых действиях группы: боевые расписания, донесения оперативного отдела об операциях против партизан, о береговой защите, охране дорог, арк. 223.
3. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп.2, спр. 332. «Последний доклад» об организации военного и гражданского управления оккупированными восточными областями в 1941-1943 гг. Арк. 133.
4. ЦДАВО України, ф. 4620. оп. 3, спр. 239. Режим і злочини німецьких окупантів на Тернопільщині. Підбірка документів, арк. 43.
5. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 22. Цивільне управління в зайнятих східних областях. Рейхскомісаріат «Україна», арк. 91.
6. Центральний державний архів громадянських об'єднань України, ф.166, оп.2, спр. 114. Копія справи о немецком судоустройстве в Западных областях Украины, арк. 2.
7. Німецько-фашистський режим на Україні. Збірник матеріалів і документів. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри, 1963. – 488 с.
8. Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-губернаторстві (ВИБІР). – Краків-Львів: Укр. Вид-во, 1943. – 72 с.
9. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – 873 с.
10. Енциклопедія історії України: в 5 т./ Редкол.: Смолій А. В. (голова) та ін. Т.2. – К.: Наукова думка. 2005.– 526 с.

11. Рекотов П. В.Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату «Україна»// Нова політика. – 1997.– №3.– С. 51–56.
12. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944рр.) // Український історичний журнал. – 1997.- № 3.- С. 90-101.
13. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941-1944), історико-політичний нарис // Режим доступу:<http://exlibris.org.ua/distrikt/http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p3.html>

Левченко Ю.И. Судебный аппарат немецких административно-территориальных единиц Украины в годы оккупации 1941–1944 гг. В статье анализируется судебный аппарат украинских административно-территориальных единиц: Рейхскомиссариат «Украина», дистрикт «Галиция», «Военной зоны Украины», которые во время оккупации Украины 1941 — 1944 гг. находились под властью нацистской Германии. Раскрыта структура их судов и основные принципы гражданского и уголовного права.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупация, зона военного управления, дистрикт «Галиция», Рейхскомиссариат «Украина», судопроизводство, гражданское и уголовное право.

Levchenko Y. German judicial apparatus of administrative-territorial units in Ukraine during the occupational period (1941-1944). The judicial apparatus of the Ukrainian administrative-territorial units Reichskommissariat "Ukraine", District "Galicia", "Military zone of Ukraine", which were under the rule of Nazi Germany during the occupation of Ukraine (1941 – 1944) is analyzed in the article. The structure of the courts and the basic principles of civil and criminal law have been revealed.

Key words: World War II, occupation, military control zone, District "Galicia", Reichskommissariat "Ukraine", the judiciary, civil and criminal law.

УДК 930.2:[025.321.3:091(477.51-25)

Міщук С.М.,

докт. істор. наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Рукописно-книжкові пам'ятки Волині в наукових студіях професора В.М. Перетця

У статті висвітлено науковий внесок В.М. Перетця у розвиток науково-бібліографічного опису рукописних книг та стародруків. Розкрито його роль у дослідженні рукописно-книжкових пам'яток Волині.

Ключові слова: В.М. Перетц, Волинь, рукописна книга, бібліографія, археографія.

В українській історіографії питання формування історичного книгознавства та кодикології, доробку вчених наприкінці ХІХ – у 20-х роках ХХ ст. в теоретичній і практичній сфері знань цих наук почало активно розвиватись з 90-х років ХХ ст. Зокрема, можна виділити праці Я. Ісаєвича, М. Галушко, О. Колосовської, С. Сохань, Н. Шалашної, Г. Ковальчук, Н. Королевич, В. Ульяновського, Н. Черниш та ін. Ці науковці зробили значний внесок у дослідження книгознавчого доробку А. Петрушевича, І. Свенціцького, І. Франка, М. Петрова, Ф. Титова, С. Маслової, І. Кревецького, М. Максимовича, В. Перетця, І. Огієнка та ін. Однак вивчення їх книгознавчої спадщини продовжується і відкриває нові сторінки у багатогранній науковій діяльності українських книгознавців.

Наукове дослідження волинських рукописно-книжкових пам'яток виходило далеко за межі не лише регіональних досліджень: загальноукраїнський інтерес до них підтверджувався студіями таких знаних вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. як І. Тихомиров, С. Голубев, О. Фотинський, М. Петров, Г. Крижановський, М. Трипольський, Д. Абрамович, О.

Назаревський, М. Гудзій, О. Багрій, В. Адріанова, С. Щеглова, Г. Бугославський, які оцінювали ці пам'ятки як важливий компонент української національної культури. Серед тих, хто долучився до цього процесу дослідників волинської рукописно-книжкової старовини, яскраво виділяється постать професора Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935).

В. Перетц – видатний літературознавець, дійсний член Петербурзької АН з 1914 р., дійсний член Всеукраїнської академії наук з 1919 р. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету під впливом академіків О. Соболевського та О. Веселовського В. Перетц розпочав наукову роботу з дослідження давньої літератури. Після закінчення університету він працював на кафедрі російської мови університету, в гімназії, жіночому інституті, у 1891 – 1903 рр. – приват-доцент, у 1902 р. – доктор. З 1903 до 1914 р. – професор Київського університету, де організував «Семинарий русской филологии» і виховав плеяду молодих здібних дослідників. Його наукова творчість значною мірою була присвячена дослідженням історії стародавньої української літератури, якою він захопився, працюючи в Київському університеті. Пізніше, працюючи в Петербурзі, він заснував «Товариство прихильників української історії, письменства та мови» [1].

Сам В. Перетц визначав напрям досліджень рукописних книг та стародруків як джерелознавство та палеографію давньоруської літератури. Особливе значення він надавав бібліографічній праці не лише камеральній – тобто описуванню, а й пошуку бібліографічних джерел – публікацій про рукописні пам'ятки та покажчики відповідної літератури. Він стежив за усіма бібліографічними працями, що стосувалися пошуку та інформування про рукописні джерела, прискипливо ставився до уніфікації та точності бібліографічного опису. У період роботи в Київському університеті він підготував фундаментальну історико-бібліографічну працю, що була частинами опублікована в «Университетских известиях» – за 1905 – 1914 рр., а також продовжена вже на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения» в Санкт-Петербурзі за 1915–1917 рр. – «Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Критико-библиографический обзор». Цей огляд вийшов двома окремими відбитками за київський період [2].

Особлива роль В. Перетца полягає в тому, що він першим узагальнив камеральну практику опису рукописів, одним із перших запровадив уніфікований археографічний та історико-книгознавчий опис рукописної книги та стародруку та описав разом із семінарієм пам'ятки давньоруської писемності та друку [3].

«Семинарий русской филологии» був заснований восени 1907 р. в Університеті Св. Володимира і на Вищих жіночих курсах у Києві. Визначаючи, що лекційна підготовка не може дати студенту широких знань і оволодіння справжньою методологією наукової роботи, В. Перетц створює цей Семінарий як практичну форму занять із реального описування і вивчення рукописних та книжкових пам'яток під керівництвом досвідченого вчителя безпосередньо з першоджерелами на «чорному дворі науки» [4].

Практичні заняття склалися з діяльності Семінарію, який працював як літературний гурток, де студенти виступали з доповідями. Серед них – С. та М. Маслови, М. Гудзій, О. Білецький, І. Огієнко, В. Отроковський, В. Адріанова, С. Щеглова, Є. Неверова, С. Сушицький, О. Грузинський, С. Шевченко, М. Чистяков, С. Бугославський, С. Гаєвський, М. Драй-Хмара, Б. Ларін та ін. Усього за 1907-1912 рр. – період професорства В. Перетца в Університеті св. Володимира – членами Семінарію були 68 студентів, які досліджували історію мови, народної творчості, слов'янських і західноєвропейських літератур, нової російської літератури, історії російської метрики [5].

Камерально-археографічна діяльність у галузі наукового опису рукописних книг та стародруків, а також літературознавчий аналіз пам'яток письма стали основним напрямом камеральної діяльності Семінарію. Науковий рівень цих студентів був настільки високим, що С. Маслов, І. Огієнко, С. Щеглова, В. Адріанова, М. Гудзій, С. Бугославський, О. Назаревський, О. Грузинський, С. Бугославський були обрані членами-кореспондентами Імператорського товариства любителів давнього письменства.

Московські і петербурзькі поїздки членів Семінарію мали на меті ознайомлення з першоджерелами та наукове спілкування з колегами – В. Перетц та його студенти виступали з доповідями.

Велике значення для України мають екскурсії Семінарію під керівництвом професора В. Перетца, які були проведені на етнічних українських територіях: друга – у Полтавську та Катеринославську губернії (1–9 червня 1910 р.), третя – у Житомир (21–26 жовтня 1910 р.); сьома – в Ніжин (18–20 лютого 1914 р.); дев'ята – до Києва у Києво-Видубицький монастир (30 травня–10 червня 1915 р.).

Необхідно відзначити також наукові поїздки В. Перетца влітку 1907 та 1912 рр. до Львова і Кракова, де він вивчав українські та польські рукописи із зібрання Оссолінських, а також Народного Дому, описані І. Свенціцьким, зокрема з колекції А. Петрушевича, а саме – уточнював їх назви та зміст [6].

Під час таких поїздок студенти семінарія оволоділи методами роботи з рукописними книгами та бібліографією давньої книги, провели мовно-текстологічні дослідження видатних пам'яток рукописно-книжкової культури. В «Отчетах» містився стислий щоденник екскурсій, основні завдання членам Семінарію, заняття самого професора В. М. Перетца, а також – окремими розділами – конкретна діяльність та опис і дослідження окремих пам'яток та опис найважливіших із них. Дослідження кожного з учасників семінарія обговорювалися на спеціальних засіданнях. У додатках подавався опис стародруків та рукописних книг загального характеру або пропонувалися публікації джерел.

Під час експедиції Семінарія до Житомира, разом із В. Перетцем волинські рукописно-книжкові пам'ятки інтенсивно досліджували професорський стипендіат А. Назаревський, студенти М. Гудзій, А. Багрій, А. Требін, Є. Бражников, В. Адріанова (в майбутньому – В. Адріанова-Перетц), С. Щеглова [7].

Оглядаючи рукописний фонд Волинської православної духовної семінарії, В. Перетц приділяє увагу найдавнішим – «Діоптрі» початку XVII ст., яка мала різночитання з такою ж, виданою у 1604 р., і «Богослів'ю та логіці Іоанна Дамаскіна» у перекладі письменника і публіциста, перекладача і захисника православ'я князя Андрія Курбського. Останній переклад відзначався особливою краєзнавчою цінністю, оскільки його життя і творчість були пов'язані із Волинню. У «Отчете» опубліковано розділ «Логіки» – «Діалектика» у перекладі А. Курбського. Проживаючи у власній резиденції поблизу Ковеля, А. Курбський переклав церковнослов'янською мовою багато творів отців і вчителів церкви Кирила Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна [8].

У додатку до «Отчета» В. Перетца містився також опис кирилических стародруків 1581 – 1800 рр., який ґрунтувався переважно на попередньому описі стародруків, надрукованому у каталозі І. Тихомирова. Згадуючи стародруковані видання з бібліотеки семінарії, В. Перетц виокремив серед них найбільш рідкісні: Острозька Біблія 1581 р., Віленське Євангеліє 1575 р., Книга Василя Великого про пісництво (Острог, 1594), Маргарит Острозький 1595 р., Діоптра, Учительне Євангеліє, Євангеліє патріарха Каллиста 1616 р. Проте, незважаючи на здебільшого дефектний стан примірників стародруків, В. Перетц оцінював їх як найстаріші та рідкісні зразки книгодрукування на півдні Росії [9]. Як пізніше зазначав Е. Хвалевік, збірка семінарії мала також багато документів стосовно встановлення церковної унії на Волині, однак сьогодні їх доля невідома [10].

Фонди Товариства дослідників Волині також вивчалися учасниками Семінарія в Житомирі. В період перебування членів Семінарія у Житомирі музей товариства, у зв'язку з відсутністю власного приміщення, був розташований в Публічній бібліотеці. Музейна колекція товариства складалася з неописаних рукописних матеріалів, а також із зібрання іконопису. Новостворена збірка рукописів за кілька років існування, хоча й була невеликою, однак, кілька рукописів, що були описані М. Гудзієм та О. Назаревським, визнані унікальними. Це – Мінея службова кінця XVI ст., Євангеліє – тетр кінця XVI – початку XVII ст., Октоїх початку XVII ст., пам'яники XVII і XVIII ст., Ірмолої кінця XVIII – початку XIX ст., метрики XVIII ст., Церковна книга видаткова XIX ст., грамоти XVI ст. Дві найскладніші

пам'ятки були описані О. Назаревським – «Восследование погребения иноческаго» (1780) та «Опись Луцькаго повета села Лище» (1806) [11].

Власне В. Перетцу належать описи дев'яти рукописів музею товариства: двох Євангелій – тетр XVIII ст., богослужбових збірників (XVIII ст.), Збірника служб загальних (кінець XVII – початок XVIII ст.), Службеника служб уніатських (XVIII ст.), плану – мапи (кінець XVIII – початок XIX ст.), трьох церковних метрик (XVIII ст.). Інформація щодо конкретних рукописів містилася у складеному алфавітному покажчику 21 описаних рукописів Товариства дослідників Волині [12]. Опис, безумовно, носив обліково – охоронний характер, однак, дозволив атрибутувати книги.

У 1914 р. В. Перетц переїхав до Санкт-Петербурга і проводив вже експедиції київських та санкт-петербурзьких студентів і магістрантів.

Професор В. Перетц виховав плеяду талановитих істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини. Усі учасники Семінарію В. Перетца продовжували активне наукове життя і надалі, працювали доцентами і здобували професорські звання в університетах, хоча доля цих вчених після еволюції склалася по-різному.

Основне значення семінарія полягало в тому, що осередок молодих науковців під керівництвом професора В. Перетца з перших кроків включався у систему наукового середовища найдосвідчених джерелознавців, літературознавців, археографів. Діяльність семінарія ґрунтувалася на ретельній роботі з джерелами під керівництвом досвідченого професора, вони отримували практику «польових досліджень», тобто отримували навички камеральних методів дослідження, мали можливості вивчати джерела з різних книгосховищ, оволодіти методами системного та порівняльного аналізу, проводили прискіпливий мовно – текстологічний аналіз джерел різного походження, навчалися роботі з бібліографічними джерелами. Разом з тим, така робота не могла не включати у систему джерелознавчого аналізу не лише тексти рукописів, а й саму книгу. Вимога атрибуції пам'ятки передбачала й історико – книгознавчий аналіз.

Одночасно В. Перетцем та його учнями проводилася значна реєстраційна робота, що дозволила встановити наявність книжкових пам'яток у книгосховищах України, частина котрих не збереглася (як, наприклад пам'ятки Волинського та Полтавського єпархіальних книгосховищ), а також простежити долю деяких книжкових колекцій та зібрань, розпоршених у ХХ ст.

Тим самим можна зафіксувати зародження історико-книгознавчого камерального методу досліджень рукописно-книжкової спадщини в історико-філологічних дослідженнях як самого професора В. Перетца, так і його учнів. Книгознавча школа професора В. Перетца зробила значний внесок у дослідження волинських рукописно-книжкових пам'яток.

Література:

1. Провідники духовності в Україні / За ред. І.Ф. Кураса. – К., 2003. – С.514–515.
2. Перетц В.Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор / В.Н. Перетц. – К.; СПб., 1905-1917.
3. Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / Л.А. Дубровіна. – К., 1992. – С.55-62.
4. Семинарий русской филологии при Императорском университете Св. Владимира под руководством В.Н. Перетца. Первое пятилетие. – Киев, 1912. – С.5-7.
5. Ляхоцький В.П. «Тільки книжка принесе волю українському народові...» / В.П. Ляхоцький. – К., 2000. – С.216-217.
6. Перетц В.Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 года / В.Н. Перетц. – К., 1907; Перетц В.Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года / В.Н. Перетц. – К., 1913.
7. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года / В.Н. Перетц. – Киев, 1911. – С.2.
8. Пащук О.І. А.М. Курбський на Волині / О.І. Пащук // Велика Волинь: Минувле і сучасне: Тези II регіон. наук.-теор. конф., 18-20 грудня 1992 р. – Рівне, 1992. – С.11-12.
9. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года / В.Н. Перетц. – К., 1911. – С.22-23.

10. Chwalewik E. Zbiory polskie w ojcziznie I na obcziznie / E. Chwalewik. – Krakow, Warszawa, 1927. – Т. 1–2. – 547 s.
11. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года / В.Н. Перетц. – Киев, 1911. – С.7,57.
12. Там само. – С.64-65, 56.

Мишук С.Н. Рукописно-книжные памятники Волыни в научных исследованиях профессора В.Н. Перетца. В статье отражен научный вклад В.Н. Перетца в развитие научно-библиографического описания рукописных и старопечатных книг. Раскрыта его роль в исследовании рукописно-книжных памятников Волыни.

Ключевые слова: В.Н. Перетц, Волынь, рукописная книга, библиография, археография.

Mishchuk S.M. Script-book sights of Volyn in scientific studies of Professor V. Peretz. The author of the article highlights the scientific contribution of V.Peretz in the development of scientific and bibliographic description of the manuscripts and rare books. The significant role of V.Peretz in the study of manuscript-book sites of Volyn has been revealed.

Key words: V. Peretz, Volyn, manuscript, bibliography, archeography.

УДК 94(477):[316.42+338.121]"1964/1984"

Набока С.В.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціально-економічний розвиток України в 1964–1984 рр.

У статті розглянуто особливості розвитку соціально-економічних процесів у республіці в період «застою». Висвітлено причини кризових явищ в економічній і соціальній сферах. Проаналізовано реформи радянського керівництва, основні соціально-економічні програми та їх результати.

Ключові слова: «косигінська реформа», хімізація, меліорація, дефіцит, зрівнялівка, «нафтодолари», соціалістичні змагання, урбанізація.

Період української історії 1964–1984 рр. ще не досить осмислений та досліджений науковцями з огляду на відносно недавні події цих років. Аналіз соціально-економічних процесів цього періоду є досить актуальним, оскільки значною мірою саме вони детерминували розпад соціалістичної системи, вплинули на розвал СРСР, визначили основні риси суспільно-економічного устрою сучасної України.

Варто відзначити, що дослідженню цього періоду історії нашої країни присвячені праці таких дослідників як В. Баран [2], Г. Кривчик [10], Л. Ковпак [9], Ю. Курносів [11], Б. Лановик [12] та ін. Проте у своїх працях вони торкалися в основному вивчення суспільно-політичних процесів, соціально-економічний же розвиток республіки цих років висвітлювався лише в окремих своїх аспектах, або ж розглядався як частина загальносоюзної картини. Вивчення ж загальних закономірностей соціально-економічного розвитку цього періоду, а також водночас специфічних рис цих процесів, притаманних для УРСР, потребує спеціального дослідження.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати соціально-економічні процеси цих років в Україні, дослідження закономірностей невдалих спроб реформ радянського керівництва в тісному взаємозв'язку зі змінами в політиці та розвитком суспільних процесів.

Після усунення М. Хрущова на жовтневому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС, у радянському керівництві не виникло боротьби за вищу владу. Оскільки абсолютна повнота влади в країні тепер була у КПРС, вища партійна еліта не бажала допустити можливості концентрації

навіть якихось авторитарних повноважень у руках безконтрольного лідера, оскільки це загрожувало стабільності привілейованого становища зміцнілої партійної номенклатури. За цих умов країну очолив типовий представник номенклатури Л. Брежнев.

Позбавившись дестабілізуючих адміністративних струсів та збалансувавшись, компартійно-радянська система до кінця 60-х років функціонувала відносно ефективно, однак вже із 70-х років почалася закономірна і неминуча її стагнація.

Намагаючись інтенсифікувати розвиток економіки з ініціативи Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна у вересні 1965 р. було проголошено проведення економічної реформи. Вона передбачала розширення господарської самостійності підприємств і їх матеріальної зацікавленості в результатах виробництва. До 1970 р. в Україні на нові форми роботи було переведено 85% підприємств та організацій [12, с. 181].

Незважаючи на суперечливий характер, реформи у другій половині 60-х років економіка країни розвивалася досить динамічно. За восьму п'ятирічку промисловість України освоїла виробництво 440 зразків нової техніки і матеріалів [14, с. 86]. На підприємствах уведено в дію 310 повністю автоматизованих виробництв, 8 тис. автоматичних, напівавтоматичних і механізованих ліній. Основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний доход – на 30%. Дві третини приросту промислової продукції було отримано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Однак відсутність вільного ринку матеріалів, товарів та робочої сили звужували можливості використання підприємствами своїх нових коштів і перекреслювали перспективи розвитку економіки у цьому напрямі. Натомість збереження такого «половинчастого курсу» розбалансувало централізовану державну економіку, стимулювало плановий хаос, суперечило командно-адміністративним методам управління. Як наслідок у 1972 р. реформу було згорнуто і влада повернулася до директивно-бюрократичних методів керівництва, що програмувало суто екстенсивний безперспективний шлях розвитку економіки і неминуче вело до глибокої кризи [3, с. 209].

Одержавлена економіка не мала ні можливостей, ні внутрішніх потреб, ні ресурсів для глибокої інтенсифікації більшості виробництва. Це компенсувалось зростанням валових показників видобутку сировини чи продуктів первинної обробки. До того ж, виконання директивних планів, що передбачали постійні темпи підвищення виробництва, можна було ще якось досягнути лише у низько-технологічних галузях. Відтак акцент робився на розвитку у республіці вугільної промисловості, чорної металургії, важкого та електротехнічного машинобудування.

Однак і екстенсивні резерви росту економіки вичерпувалися. Середньорічні темпи приросту національного доходу і валового суспільного продукту у 70–80-х роках скоротилися майже вдвічі, продуктивність праці з 6,8 до 3,3%. Державні плани не виконувалися, тому в роки «застою» широкого розмаху набули приписки на виробництві. Від 1961 до 1985 р. майже вдвічі зменшилася рентабельність підприємств, швидко старіли виробничі фонди. Рівень їх спрацьованості у республіці зріс від 28% у 1961 р. до 43% у 1985 р., що було значно більше, ніж загалом по СРСР [2, с. 201].

Крім того, оскільки все виробництво в СРСР було одержавлене, то продукція підприємств не реалізовувалась на ринку, а здавалась державі згідно із затвердженими згори планами. Відповідно підприємства не дуже цікавились якістю і потребою виробленої ними продукції для споживача. Практика зрівнялівки в оплаті праці також не стимулювала активність працівників. Результатом був випуск підприємствами великої кількості непотрібних і неякісних товарів.

Величезний бюрократизм централізованої адміністративної системи не сприяв швидкому впровадженню нових технологій на місцях, незважаючи на те, що СРСР у ці роки за кількістю винаходів займав перші місця у світі. До того ж підприємства не були зацікавлені у впровадженнях, оскільки не працювали на споживача і були позбавлені конкуренції. Взагалі підприємству було важливіше виконати державний план і отримати премію, ніж з труднощами «пробивати» проекти реконструкцій.

Жорстка централізована бюрократична командно-адміністративна система управління погано враховувала економічні реалії, місцеві умови, не рахувалась із реальними потребами регіонів. Як наслідок відбувалась диспропорційність у розбудові промислових потужностей. В Україні, наприклад, було збудовано майже 40% атомних енергоблоків всього СРСР [5, с. 278]. Крім того, у соціалістичній економіці нерідко враховувався не кінцевий продукт виробництва, а обсяг освоєних коштів, матеріалів чи ресурсів, що призводило до непотрібних їх витрат. Наприклад, величезна частина коштів (до 75% капіталовкладень у галузь) заморожувалася в «довгобудах».

Хоча виробництво товарів народного споживання з 1971 до 1985 р. збільшилося вдвічі, однак, оскільки приріст заробітної плати обганяв зростання продуктивності праці у середньому у 1,33 раза, то при фіксованих цінах і обмеженому асортименті товарів це призводило до їх зникнення з полиць магазинів (дефіциту).

Не кращим було становище і в сільському господарстві. Незважаючи на те, що в цей період капіталовкладення у сільське господарство республіки зросли більш як утричі, впроваджувались масштабні програми механізації, хімізації, меліорації, однак темпи зростання виробництва постійно падали [6, с. 198]. У другій половині 70-х років середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5%, а у першій половині 80-х років – 0,5%. Продуктивність праці у сільському господарстві України за 1970–1985 рр. зросла лише на 38%. Через відсталу систему переробки та зберігання продукції щорічні втрати урожаїв з окремих видів продукції сягали 30–33% [10, с. 197]. Радянське господарство не могло задовольнити продовольчі потреби зростаючого населення.

Намагання держави, не змінюючи виробничих відносин, шляхом впровадження у сільське господарство різних технологій і державних програм, покращити ситуацію, радикально вирішити продовольчу проблему не могли. Так, впроваджена в життя у 1982 р. загальнодержавна продовольча програма не мала успіху. СРСР імпортував із-за кордону до 25% сільгосппродукції [13, с. 101]. Найголовнішою причиною цього була криза колгоспно-радгоспної системи. Рядовий колгоспник і робітник радгоспу був дуже мало зацікавлений у результатах своєї праці. У той самий час присадибні господарства селян давали близько 30% усієї сільгосппродукції країни.

Одержавлення економіки, за відсутності у населення альтернативних джерел заробітку, невисокому життєвому рівні, ослабленні контролюючо-силових можливостей системи призводило до масових явищ безгосподарності, крадіжок, казнокрадства, хабарництва, розвитку тіншової економіки, утворення мафіозних структур.

Крім того, радянську економіку все більше виснажували непомірні витрати на воєнно-стратегічне протистояння з США і НАТО, економічна дискримінація СРСР із боку розвинутих західних держав, витрати на надання допомоги країнам, що розвивалися, а з кінця 70-х років ще й витрати на війну в Афганістані. За рахунок доходів від продажу на зовнішньому ринку перш за все стратегічних енергоносіїв – нафти і газу (на які на початку 70-х років зросли світові ціни), СРСР закриває свої економічні «діри». Однак, після падіння цін на нафту в середині 80-х років економічна ситуація в країні загострилася.

Таким чином, розвиток економіки країни в ці роки сповільнився. Екстенсивні резерви її росту були вичерпані, а стимулювання продуктивності праці в цей період за допомогою ідеологічних, силових, чи адміністративних методів, з огляду на ослаблення комуністичної системи і новий високотехнологічний етап розвитку економіки, було малоефективним. Тому нові «соціалістичні змагання», «бамівські будови століття», як і галасливі брежневські кампанії проти «несунів», за «економність економіки», андроповська «боротьба за дисципліну» були малоуспішними [13, с. 176]. Радянська економіка все більше відставала від капіталістичної як у рівні технологічності, так і за показниками продуктивності праці. Це суперечило марксистській теорії про більшу прогресивність та продуктивність соціалістичної економіки і підривало довіру населення до комуністичної системи. Лише в деяких технологічних галузях, а також в оборонних та космічних розробках система концентруючи всі ресурси могла утримуватись на рівні високих світових стандартів і навіть перевищувати їх.

Введення ринкових елементів до соціалістичної системи для інтенсифікації економіки на даному етапі суспільного розвитку призводило лише до виникнення дестабілізуючих наслідків. Проводити кардинально глибокі соціально-економічні зміни консервативне і старе комуністичне керівництво з огляду на політичні, ідеологічні, соціальні наслідки просто не могло. Крім того, негативні процеси у соціально-економічній сфері наростали непомітно, і партійно-бюрократична еліта не відчуваючи ніяких безпосередніх загроз, позбавлена будь-якого контролю і конкуренції звичайно ж не збиралася наражати своє привілейоване становище ризику серйозних реформ і потрясінь [1, с. 65]. Проте структурні дефекти соціалістичної економіки, виснаженої геополітичним протистоянням, падінням цін на нафту, фактично зупинили її розвиток і породжували кризові явища, що вели радянську систему до остаточної стагнації.

Комуністичну партію України з 1963 р. очолював П. Шелест, який обстоював більш автономну модель розвитку республіки.

Він активно підтримував створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях [11, с. 57]. П. Шелест неодноразово проявляв твердість в обстоюванні інтересів України, чітку позицію займав він і щодо спрямування інвестицій в економіку республіки, розвитку соціально-культурної сфери. Звинувачений у ліберальному ставленні до націоналістичних проявів та потуранні економічному місництву, він у 1972 р. був знятий з посади. Лідером комуністів республіки став В. Щербицький (роки правління 1972–1989). Він орієнтувався на Москву, повністю підпорядковуючи інтереси республіки союзному центру.

Суперечливим і неоднозначним у цей період був соціальний розвиток республіки. Дуже активно в республіці проходили процеси урбанізації. Кількість міських жителів зростає з 19,9 млн. у 1960 р. до 33,2 млн. у 1985 р. За цей самий період сільське населення зменшилося з 22,6 до 17,6 млн. Отже, якщо у 1960 р. сільські жителі становили половину населення України, то в 1985 р. – лише третину. У ці роки в основному було завершено електрифікацію і газифікацію сіл. Досить неблагополучною у ці роки була динаміка етнічних змін. Так, питома вага українців у республіці зменшилася з 76,8 до 72,7 %, тим часом як частка росіян збільшилася з 16,7 до 22,1 % [9, с. 179].

Під впливом загальносвітових цивілізаційних процесів, в Україні у 60–80-х роках знижувалися темпи народжуваності, яка була найнижчою серед усіх республік СРСР. Все ж населення України збільшувалося. Так, якщо у 1960 р. воно становило 42,5 млн., то на 1985 р. – 50,8 млн. Однак людність України старішала (якщо у 1960 р. співвідношення пенсіонерів до чисельності зайнятих у народному господарстві становило 1:3,8, то у 1985 р. – вже 1:2). Внаслідок впливу внутрішніх негативних чинників поступово підвищувалася смертність населення. За період 1970–1985 рр. показники смертності зросли з 8,8 до 12,1. За рівнем смертності Україна займала третє місце серед республік СРСР. Зменшувалась середня тривалість життя. З кінця 70-х до середини 80-х років цей показник упав з 70 до 68 років [9, с. 176].

Однак, хоч і повільно, але підвищувався життєвий рівень населення. Сума національного доходу УРСР зростає з 38,2 млрд. крб. у 1965 р. до 96,6 млрд. крб. у 1985 р., тобто більш як у 2,5 рази: 4/5 її витрачалося на поліпшення матеріального становища. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася з 78 крб. у 1960 р. до 155 крб. в 1980 р. Реальні доходи в розрахунку на душу населення в Українській РСР у 1983 р. у порівнянні з 1965 р. зросли вдвічі [12, с. 196]. Водночас, держава, намагаючись запобігти соціальному розшаруванню народу, посилювала тенденції до зрівнялівки в оплаті працівників висококваліфікованих професій (інженерів, лікарів, науковців) з робітниками простих галузей. Це підривало в суспільстві престиж освіти та кваліфікації, і не сприяло розвитку науки та економіки країни.

Держава забезпечувала наявність та доступність обмеженого асортименту товарів і продуктів першої необхідності, підтримуючи на них низькі ціни. Таким чином, вона намагалася гарантувати відносно середній життєвий рівень всьому населенню. У той самий час, хоча виробництво товарів і збільшувалося (до того ж держава за «нафтодолари» до-

датково прикупала їх ще й за кордоном), проте підвищення зарплат випереджало цей процес. За умов фіксованих державних цін це викликало явища дефіциту тих чи інших товарів широкого попиту. Це сприяло розвитку корупції і «блату», виникненню мафіозних структур. Тривале очікування, коли товар «викинуть» у продаж, і довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою ознакою побуту 70–80-х років [11, с. 60]. При цьому зростала мережа закритих магазинів, у яких за дуже поміркованими цінами «слуги народу» (номенклатурні працівники) одержували дефіцитні товари і продукти [4, с. 176]. Все це викликало незадоволення у населення, посилювало соціальну напругу у суспільстві.

Держава підтримувала одні з найвищих у світі темпи будівництва безкоштовного житла для народу. Причому ціни квартплат були найнижчі у світі. За 1965–1985 рр. в Україні було споруджено майже 38 млн. м² житла. Проте якість житла була невисокою. Та й його кількість, через постійну міграцію сільського населення до міст, однаково була недостатньою [2, с. 291]

Неоднозначно можна оцінювати і зміни у рівні медичного обслуговування населення. Лікування і медичні огляди були регулярними, безкоштовними і масовими. Радянська медична система фактично викоринила страшні хвороби минулого і гарантувала населення від масових епідемій. Недарма ВОЗ визнала радянську медичну систему в її профілактичному аспекті найкращою у світі. За період від 1970 до 1985 р. число лікарів у республіці в розрахунку на 10 тис. населення збільшилося з 27,7 до 41,4, тобто майже на 67%, кількість лікарняних ліжок – на третину [7, с. 259]. Однак медична сфера фінансувалася за залишковим принципом, відставала від західних країн у ролі обслуговування і лікування, а також технічному обладнанні медичних установ.

Освіта в країні була безкоштовна, масова, доступна, і незважаючи на певні недоліки найкраща у світі («університетського типу»). Радянські школярі неодноразово здобували перемоги на міжнародних освітніх олімпіадах. Була створена доступна і непогана сітка дитячих та юнацьких технічних, культурних, спортивних установ. Високими були соціальні гарантії населенню щодо відпусток, бюлетенів, путівок.

Радянська система у 60–80-х роках забезпечила високі соціальні гарантії населенню, досягла майнової і культурної єдності народу, практично повністю усунула явища голоду, бідності, безробіття, бездомності, злочинності, міжнаціональної ворожнечі [8, с. 412]. У той самий час високі соціальні гарантії і зрівнялівка в праці породжували явища паразитизму та соціального незадоволення, і гальмували економічне зростання держави.

Принцип залишкового фінансування сфер обслуговування, медичної, будівельної галузей викликає їх відставання від потреб населення. Дефіцит та постійні черги дратували суспільство і стимулювали розвиток злочинності. Відбуваються процеси розвитку становості і корумпованості суспільства [13, с. 168]. Діячі партійно-чиновницьких структур фактично перетворюються на закритий правлячий суспільний стан, який розкладаючись все гірше здійснює керування країною, і декларуючи соціальну рівність, користується привілеями, що викликає соціальну напругу і зневіру населення у соціалістичній системі. Все це супроводжується посиленням у суспільстві негативних процесів подвійної моралі, алкоголізації, підвищення смертності.

Загалом потрібно відзначити, що важливою ознакою суспільної свідомості цих років було розчарування суспільства в комуністичних ідеалах та криза довіри до актуальної влади. Цьому сприяли наявна соціальна несправедливість станових привілеїв партійної номенклатури, тотальна брехня і подвійна мораль влади, несправедливі зовнішньополітичні акції СРСР в Чехословаччині і Афганістані, економічна неспроможність «прогресивної» соціалістичної системи. За умов суцільної брехні і фальші влади, високий тиск державних інститутів на суспільство, який проявлявся у повному контролі влади над громадсько-приватним життям громадян, з вимогами постійних проявів ідеологічної лояльності до режиму, викликали спротив і роздратування у людей [15, с. 97].

Позитиви розвинутого соціалізму (високі соціальні гарантії, безкоштовна освіта та медицина, низький рівень злочинності, національно-релігійна та соціальна-майнова рівність, відсутність расової дискримінації, забезпечення невисокого, але гарантованого мате-

ріального рівня життя) вже не задовольняли високоосвічене урбанізоване населення. Тим більше, що розвинуті капіталістичні країни наприкінці 60-х років будуючи «суспільство загального благоденства», також значною мірою досягли цих здобутків соціалізму. Натомість за рівнем матеріального життя, рівнем політичних, громадянських, економічних прав і свобод, свободи творчості і пересування, можливостей самореалізації, СРСР поступався Заходу і не відповідав ступеню розвитку високоосвіченого населення своєї країни, що прагнуло розширення суспільних рамок.

Література:

1. Алексеев В. В. Гибель Советского Союза в контексте истории социализма / В.В. Алексеев, С.А. Нефедов // *Общественные науки современность*. – М., 2002. – № 6 – С. 64–73 с.
2. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999. – 321 с.
3. Боффа Дж. От СССР к России: история неоконченного кризиса. 1964–1994 / Дж. Боффа. – М., 1996. – 455 с.
4. Восленский М.С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М., 1991. – 219 с.
5. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – 321 с.
6. *История Украины в документах, материалах и воспоминаниях очевидцев: Методические рекомендации*. – Киев, 1991. – 244 с.
7. *Історія України: Документи. Матеріали: Посібник для студ. вищих закладів освіти, учнів та вчителів шкіль, ліцеїв, гімназій* / В. Ю. Король (укл., коментарі). – К., 2002. – 331 с.
8. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2002. – 688 с.
9. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.: (1945–2000) / Л. Ковпак. – К., 2003. – 211 с.
10. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–ті – 80–ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 256 с.
11. Курносів Ю.О. Соціально-економічне та політичне життя УРСР середини 60-х початку 80-х рр. / Ю. О. Курносів // *УІЖ*. – 1990. – № 6. – С. 54–63.
12. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К., 2006. – 236 с.
13. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе / Под. ред. В.В. Журавлева – М., 1990. – 198 с.
14. *Сторінки історії України*. – Л., 1992. – 111 с.
15. Шаповал Ю. Людина і система: штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні / Ю. Шаповал. – К., 1994. – 127 с.

Набока С. В. Социально-экономическое развитие Украины в 1964-1984 гг. В статье рассмотрены особенности развития социально-экономических процессов в республике в период «застоя». Освещены причины кризисных явлений в экономической и социальной сферах. Проанализированы реформы советского руководства, основные социально-экономические программы и их результаты.

Ключевые слова: «косыгинская реформа», химизация, мелиорация, дефицит, уравниловка, «нефтедоллары», социалистические соревнования, урбанизация.

Naboka S.V. Socio-economic development of Ukraine in 1964-1984. The article deals with the peculiarities of social and economic development processes in the republic during the period of "stagnation." The reasons of the crisis in the economic and social spheres have been focused on as well as the Soviet governing reforms, the main socio-economic programs and their results have been analyzed

Key words: Kosygin's reform, chemization, melioration, deficit, equalization (labour wage-levelling), "petrodollars", socialist competitions, urbanization.

УДК 930.1:141.41](477)"18"

Федулова В. В.,

канд. філос. наук, доцент кафедри історії України і філософії
Київського національного лінгвістичного університету

Значення філософсько-історичної спадщини Гегеля для формування теоретико-методологічних засад історичної думки в Україні у XIX ст.

У статті висвітлюються питання дослідження філософсько-історичних поглядів теїстів як власне світоглядного явища, яке існувало як в соціокультурному просторі України у XIX ст., так і у контексті західноєвропейської філософії історії, віднайдення джерел формування історіософських поглядів представників цього напрямку, якими є гегелівська філософія історії та православно-теологічна філософія.

Ключові слова: історіософія, філософія історії, теїзм, провіденціалізм, православно-теїстична філософія.

Розбудова кожної держави ґрунтується на розвитку духовності, виразником якої є ставлення до власної історії. Усвідомлення народом місця власної історії у загальному історичному процесі є важливим рушієм морального розвитку як держави, так і людини.

Виходячи саме з цих позицій розробляли свої ідеї представники гегельянського напрямку філософії історії, до якого насамперед відносилися викладачі кафедр філософії та історії Київського університету.

Тому настала потреба у дослідженні їх поглядів на рушійну силу історичного розвитку людства, виявленні того, що відрізняє погляди вітчизняних мислителів від західних і, крім того, є актуальними і в наші часи, коли ідея людини як мети та сенсу історичного розвитку була забута і замінена іншими ідеями чи категоріями.

За останні роки вийшли друком академічні праці В.С. Горського, А.М. Почапського, М.Ю. Русина, І.В. Огородніка, І.В. Бичко, В.М. Нічик, присвячені зародженню та становленню філософії та філософії історії в Україні. З досліджень останніх років слід виділити праці М.І.Лука, який характеризує світоглядне підґрунтя ідей, висунутих представниками академічної філософії, місце цих ідей у культурі України XIX ст., Е.Л. Гайдадима, який розглядає філософсько-історичні погляди філософів Київського університету в контексті православно-неортодоксального теїзму в Росії, С.П. Стельмаха, предметом праці якого є історична думка в Україні у XIX – на початку XX ст.

Аналіз історіографії проблеми вказує на те, що і вітчизняні, й зарубіжні дослідники вивчали її досить фрагментарно, висунуті теїстами положення філософії історії майже не розглянуто, а тому загальна характеристика їх творчості вимагає поглибленого вивчення.

Метою цієї статті є визначення основних положень філософсько-історичних поглядів теїстів як особливого світоглядного явища, що сформувалося в специфічному соціокультурному просторі в Україні у XIX ст., віднайдення своєрідності філософсько-історичної думки мислителів України, її місця в загальній скарбниці європейської філософської думки.

Досягнення поставленої мети реалізується через розв'язання таких завдань:

- визначити засади православно-теїстичної методології аналізу сутності історичного процесу, вплив провіденціалізму на розробку проблем волі людини, мети, смислу, спрямованості історії, законівідповідності історії та прогресу як рушійної сили історичного процесу;
- обґрунтувати положення, що теїсти сприймали надбання гегелівської філософії іс-

торії досить критично і для розв'язання філософської проблематики застосовували ідеї, що ґрунтувалися на концепціях людини та боголюдини, що виходили з постулатів православної церкви та релігійної філософії.

Формування історичного світогляду і створення теоретичних конструкцій здійснювалось, як правило, шляхом синтезу існуючих філософсько-історичних систем. Це відбувалося завдяки наявним міцним зв'язкам вітчизняних науковців із західними університетами (наприклад, практична підготовка до професури за кордоном, тривалі наукові відрядження та ін.).

Найвизначнішу роль у процесі створення національних шкіл у філософії історії відігравали університети. Особливо слід підкреслити той факт, що університетам належала визначна роль у системі освіти.

Так, Київський університет, відкритий у 1834 р., впродовж двох років видав справами всього Київського навчального округу.

Саме в університет прийшли працювати Орест Маркович Новицький (1806 — 1884), а потім Сильвестр Сильвестрович Гогоцький (1813 — 1889).

Філософ високого професійного рівня О.М.Новицький за умов негативного ставлення до філософії у Російській імперії не тільки став на її захист, а й, враховуючи новітні досягнення світової філософської думки того часу, одним з перших почав торувати шлях історизму німецької класичної філософії, здійснив спробу по-новому підійти до осмислення її предмета, завдань і призначення, виявлення головних механізмів і тенденцій розвитку. І не випадково Г.Г.Шпет назвав промову професора О.М.Новицького в університеті 15 липня 1837 р. («Про закиди, що їх роблять філософії») першим філософським твором, написаним із суто філософським смаком, відчуттям завдань філософії як свого роду єдиного і незамінного різновиду культурної творчості. Філософію О.М.Новицький виводив з глибини нашої свідомості, власного духу, народжуючись у якому, вона запалює його новим баченням, світлом чіткої думки. Поширюється філософія на всі різновиди буття, охоплює всі предмети бачення, постає наукою наук, наукою про все. Тільки в цілісності свого розвитку філософія може бути подана як єдина та гармонійна система. Саме такого вигляду філософія набула, на думку О.М.Новицького, у системі Гегеля, звернення до якої зумовило чітке усвідомлення її найважливішої ідеї – ідеї історизму, того, що суперечності та боротьба ідей є сутністю самої свідомості, а кожна система осмислюється тільки у своєму розвитку і у контексті цілого.

Якщо у поглядах О.М.Новицького простежується безперечна співзвучність історизмові, що відрізняє гегелівську філософію, то ще більший вплив філософія Гегеля справила на С.С.Гогоцького.

С.С.Гогоцький, як і О.М.Новицький, перейшов з Київської духовної академії до Університету Св. Володимира у 1848 р., пропрацював у ньому все своє життя і за цей час створив кілька визначних праць, в яких проводив засвоєну ним ідею історизму, обстоюючи новий тип філософування на ґрунті критичного осмислення новітніх досягнень західноєвропейської філософської думки.

Розцінюючи значення німецької класичної філософії, С.С.Гогоцький підкреслює насамперед, що вона «піднесла значення історії». Засвоєння ідеї історизму, пізнання, прагнення підійти до розв'язання філософських проблем з урахуванням принципу історизму виокремлює творчість цього надзвичайно плідного автора. Органічна єдність філософського та історичного підходу свідомо стверджується Гогоцьким як вихідна методологічна засада його творчості. Самого себе він вважав послідовником Гегеля.

З точки зору С.С.Гогоцького, історія – це досягнення морального світу, який завершує розвиток світу фізичного й із своєї вершини своїм цвітом і плодом надає сенсу й духу безмежній масі фізичної природи. Ключ до історії С.С.Гогоцький убачає в глибинах само-свідомості та почуттів, моралі та релігії.

У своїй праці «Вступ до історії філософії» він дає своє визначення філософії історії та багато уваги приділяє проблемам її розвитку. С.С. Гогоцький стверджує, що філософія саме у своєму історичному розвитку містить засади для об'єднання найскладнішого матеріалу історії. Даючи визначення історії та філософії історії, він зазначає, що під історією, у безпо-

середньому значенні, розуміють безперервне зчеплення подій, якими позначене людське життя. Хоч би яким не було це зчеплення, хоча б на перший раз воно обмежувалося тільки хронологічною послідовністю, у ньому вже передбачена якась внутрішня єдність [1, с.36]. Саме це «зчеплення» подій, тобто внутрішній зв'язок, шукає філософія історії. Крім цього, філософія історії силкується вивести найвище та найбільш загальне пояснення змісту та законів послідовного руху історичних явищ [1, с.36].

В Університеті Св. Володимира до гегельянського напрямку також належав професор кафедри російської історії та історії мистецтв Платон Васильович Павлов (1823 – 1895). Його історіософська праця «Спроба пропедевтичного курсу історії» містить, за словами П.В. Павлова, саме спробу пояснення найбільш істотних історичних законів цивілізації (освіченості), наскільки ці закони можуть бути задовільно доведені фактами. Метою цієї спроби автор вважав сприяння встановленню правильної позитивної історії розвитку людини як істоти суспільної та індивідуальної.

За своїм завданням історична наука, на думку П.В.Павлова, повинна бути не тільки «витонченою прагматичною розповіддю про ті чи ті події, або осіб, не тільки історичною системою життя цілого людського роду або якої-небудь однієї нації, але має значно вище призначення – бути теорією, тобто поясненням законів розвитку людини у двох відношеннях: по-перше, стосовно її природи, наскільки вона незмінна, завжди і скрізь; по-друге, стосовно прогресу людського суспільства та особистості, в природному середовищі, у просторі та часі» [2, с.286]. Таким чином, історична наука, на думку П.В.Павлова, щодо теорії, відповідно до сутності справи, складена з двох частин: з суспільної антропології, предметом якої є закони життя «середньої» людини (тобто загальнолюдської природи), та із суспільної антропологічної історії, предметом якої є закони розвитку «середнього» суспільства (тобто ідеального, логічно узагальненого суспільства), а також «середньої» особистості (тобто ідеальної узагальненої особистості) у природному середовищі, просторі та часі.

Слід зазначити, що у праці П.В.Павлов, на відміну від О.М.Новицького та С.С.Гогоцького, не застосовує терміна «філософія історії», який на ті часи ще не набув широкого вжитку. Частіше він застосовує для позначення цієї науки термін «історична наука», яка, на його думку, не має права задовольнятися системою життя людства чи якогось відомого народу за тієї чи тієї доби, а «має своїм покликанням – зрозуміти закони життя середньої людини, середнього суспільства і середньої особистості, равно як і їх здійснення у всесвітній історії, для того, щоб мати можливість, як у минулому, так і у сучасному, дати собі розумне усвідомлення найбільш великих та наймікроскопічніших явищ людського життя» [2, с.286–287].

На думку П.В.Павлова, підґрунтям для будь-якої науки завжди була людина, а підґрунтям історичної науки – самопізнання людини. При цьому він поділяє етапи розвитку самопізнання людини на щаблі: надприродних уявлень; безпосереднього мистецтва; науковий – суб'єктивно-абстрактний та об'єктивно-позитивний. Тому й історія, згідно з П.В.Павловим, пройшла також етапи вдосконалення. В країнах неєвропейських переважала історична оповідь; у класичному світі – безпосередньо історичне мистецтво та абстрактна історія; в християнському світі – наукова, або позитивна історія.

Схожі думки висловлював також О.М.Новицький. Виходячи з цього положення, а також з теорії Гегеля, історичний процес розглядав відповідно до гегелівської схеми, де історія – це не витвір самих людей, а вплив абсолютного духу, який розвивається за незмінними законами. «Всесвітня історія, – писав О. М. Новицький, – є поступовий розвиток людства, яке органічно розвивається, прагне до одного незмінного покликання і здійснює процес життя і розвитку за незмінними законами» [3, с.188]. На його думку, люди, хоч і впливають на історичний процес, проте загалом не можуть змінити істотних підвалів і ходу всесвітньої історії. Вони можуть лише затримати або змінити спосіб вияву духу на короткий чи довгий час.

Беручи за основу суспільного розвитку духовий первінь, О.М.Новицький розкриває історичний процес не як результативне вираження суспільної діяльності, а як тотальний процес саморозвитку духу, закономірності якого не підвладні окремій особистості.

Окремі елементи діалектики трапляються у дослідженні О.М.Новицького пізнання історичного процесу. Філософ виступає проти двох крайнощів у дослідженні людської історії: проти пошуків причин розвитку людства лише в «людських мотивах», а також проти того, щоб будувати історію «тільки за умоглядними ідеями та вічними законами саморозвитку світової ідеї» [3, с.189].

На його думку, щоб уявити собі історичний процес, потрібно насамперед «правильно і точно відображувати факти і обставини; мати вдалий знімок осіб, місцевості, часу, звичаїв, способу мислення тощо; повний розвиток причин та дій, підстав та наслідків, цілей і засобів, а також, зрештою, дослідити найглибші і загальні ідеї й спонуки, які рухають народами, і ті моменти розвитку, які чиняться в них людством» [3, с.188]. Тільки тоді план теоретичного викладу відповідатиме історичній істині, коли ми у своєму дослідженні не «будемо вкладати законів в історію, а із неї самої запозичати і розвивати» [3, с.188]. Тільки за такими умовами можливе правильне пояснення історії, розуміння її.

Значне місце в поглядах теїстів посідає розуміння того, що історичний процес розвивається за певними законами.

Як же визначає С.С.Гогоцький зміст та закони історичних явищ? Він пояснює, що в історії, в «зчепленні історичних явищ», поєднані причинний хід речей та їх доцільний розвиток. Тобто в історії в більш широких розмірах повторюється те ж саме, що і в розвитку кожної людини – це «перехід від пасивного стану моральних сил до самопізнання та самодіяльності» [1, с.37].

Віднайдення зв'язку причинного та доцільного, механічного та логічного в розвитку історичних явищ, зазначення розумної цілі у подіях становить завдання філософії історії. Тільки філософія могла вказати це завдання історії, оскільки предмет філософських досліджень «становить присутність роздумів про світ предметний або речовий, так само й тих різноманітних форм, в яких здійснюється та повинне здійснюватися це поєднання моральних та фізичних сил» [1, с.37]. Крім цього, він визначає, що тільки у той час, коли філософія дійшла до правильного розуміння свого завдання, самі поняття про історію отримали правильний зміст, або, нарешті, стали на той шлях, на якому історичні дослідження можуть бути плідні, а самій історії надано значення гармонійної ланки у загальній системі моральних наук та у системі самопізнання людини.

Найвизначнішим законом історії виступає, на погляд теїстів, закон прогресу, який вони виокремлювали з інших законів і розглядали дуже уважно.

Розробляючи на підставі сприйняття діалектики Гегеля теорію прогресу у своїй праці «Два слова про прогрес», С.С.Гогоцький стверджує, що підґрунтям суспільного розвитку є два взаємопов'язані моменти: один – це рух вперед, зміна, руйнування тих чи тих боків суспільного життя, а другий – момент незмінності; це ідеї – вічні і незмінні, як незмінний первень їх; це святі, вічні істини, на яких стверджуються гідність людини, велич і мужність народного життя, при всіх змінах, що супроводжують її розвиток [4, с.4]. Науковець розглядав прогрес як єдність свободи та поважання закону, захищав приватну власність як важливу умову «особистого ества». Він вважав, що заперечення власності супротивне духові людини, а її знищення обертається знищенням людської особистості, оскільки будуть знищені умови її вільного розвитку. Без цих умов особистість завжди усвідомлюватиме себе в чужому середовищі і ставитиметься до нього як до чужого [5, с.250].

Виходячи з гегелівської типології історичного процесу, теїсти розробляють власні концепції розвитку історії та поділи історії на періоди.

Так, загалом теорія суспільного розвитку О.М.Новицького перегукується з гегельянською «європоцентристською» теорією, згідно з якою кінцевим розвитком всесвітньої історії є Європа, а в Європі – пруська монархія. Народи Сходу, на думку Гегеля, відіграли свою роль на історичній арені, і тому вони вже не здатні до культурного розвитку. У концепції О.М.Новицького не так явно заперечується роль інших народів в історії. Він стверджує, що народи, які вже виконали своє завдання в історичному процесі, не сходять з історичної арени. Вони змішуються з іншими народами або, за нових обставин, можуть відродитися і

знову робити свій внесок у розвиток суспільства. Крім того, О.М.Новицький заперечує твердження Гегеля, що історією пруської монархії вичерпується вияв духу в історії людства.

С.С.Гогоцький, як і О.М. Новицький, виступає з критикою деяких положень теорії Гегеля, зокрема, його теорії про зверхність німецького народу в історії. Він писав: «Гегелю здається, що останнє і найвище призначення в історії належить німецькому народові, натомість інші, і чи не справедливніше, чекають від слов'янських племен довершення початого племенами романськими і германськими»[6, с. 240].

Виходячи з гегелівської теорії, П.В.Павлов поділяє людство на історичні та неісторичні народи, підкреслюючи, що все, «що відбувається в цілому світі, повторюється в житті окремих передових народів, представників цивілізації»[7, с. 270].

Характеризуючи розвиток теорії історії та праці представників «умоглядної» історії від Августина та Боссю до останніх універсальних теорій німецької класичної філософії, П.В.Павлов найбільшу увагу приділяє гегелівській філософії, оскільки вважає, що вона «найбільш задовільна». Особливу його увагу привертає гегелівська теорія цивілізацій. Сама філософія історії П.В. Павлова – це суспільна антропологічна історія, яка пояснює історичні закони, та пов'язує їх розвиток з географічними, етнологічними, юридичними, економічними умовами життя суспільства, фізичними та духовними умовами життя особистості.

О.М.Новицький виступає з критикою погляду на історію як на витвір «великих людей». На його думку, не великі «мужі» і не «випадковість» творять історію, вони «дають їй тільки форму... Вони самі радше є продукти, ніж винуватці історії»[8, с.189]. Великі люди тільки тоді зможуть відіграти свою роль в історії, коли зуміють підхопити ті ідеї, які вже «охопили маси». Якщо ж велика особистість не знайде народних мас, які б підтримали ці ідеї, то вона так і «пройде, не залишивши по собі сліду, а якщо виступить раніше чи після слушної нагоди, то стоятиме серед віку лише як пророк чи пам'ятник»[8, с.189].

У цих висловлюваннях О.М.Новицького проводиться думка про те, що діяльність великих людей зумовлена, з одного боку, діяльністю народних мас і зв'язками цих осіб з масами, а з іншого – конкретно-історичними умовами.

Отже, роблячи висновок про погляди кожного теїста окремо, можна підкреслити, що вони у своїх поглядах наслідували Гегеля, сприймали його ідеї, але це сприйняття було критичне і стало тільки поштовхом для розвитку власних історіософських концепцій.

Так, безперечно, за своїми поглядами О.М. Новицький був прихильником Гегеля і його ідеї пов'язані з гегелівськими за деякими пунктами, але водночас праці О.М.Новицького вказують на те, що він аж ніяк не наслідує схеми й повороти думки німецького філософа, навіть у своїх постійних звертаннях до гегелівської історіософії. Навпаки, тут іде розмова рівноправних партнерів, з урахуванням як позитивних моментів, так і обмеженостей німецької філософії, в якій, за висловом самого О.М.Новицького, за всієї її варварсько-схоластичної неправильності мови «відчувається сильна й глибока думка». Звертання до німецької філософії зумовлене передусім необхідністю осмислити цю «глибоку думку» в загальному поступі світової філософської культури, з'ясувати загальні тенденції, механізми її розвитку, тієї розумової діяльності, яка становить зміст філософії, а її специфіка зумовлена наявними умовами конкретного життя.

Хоча С.С.Гогоцький перебував під значним впливом системи Гегеля, однак не ставився до неї некритично і нападав на власне центральні ідеї його філософії історії. Сам же він, безперечно, перейняв від Гегеля історичний інтерес і головні ідеї історизму. Проте саме в особі С.С.Гогоцького філософія в Україні зробила перші, нехай ще невпевнені кроки в бік самостійного, внутрішнього розвитку. С.С.Гогоцький перший здійснив спробу свідомо вийти зі стану філософського спокою, безпредметності, безметодності.

Православні «гегелісти» розуміли історію як процес утілення в суспільне, насамперед моральне, життя релігійних та філософських принципів, які є засадовими для самопізнання людини (релігія) та суспільства (філософія). Саме опосередковано через релігію та філософію на всіх етапах людської історії Бог здійснює свій «план» розвитку людства. Безпосередньо у суспільні відносини він втручається лише в критичні моменти історії, коли виникає загроза моральної деградації людства. З XIX ст., за логікою філософів, православ'я та

православна філософія стають універсальними виразниками самопізнання людини та людства [9, с.57].

Інтеграційне православно-гегелістське визначення філософії історії дав С.С.Гогоцький. Він писав: «філософія історії намагається подати вище і найзагальніше пояснення змісту та законів послідовної ходи історичних явищ», встановлює «зв'язок причинної та доцільної, механічної та логічної ходи історичних явищ», вказує «розумні цілі в подіях, які здійснюються, певно, тільки під впливом причинного зв'язку речей» [1, с.42 — 43].

Православно-теїстичне бачення історії забезпечить, на думку О.М.Новицького, й усвідомлення головного завдання історичної науки. Для розуміння історії, вважав він, треба простежити поступове здійснення вищих моральних ідей в історії людства, відчутти єдність вільного духовного розвитку людства, – це справжнє завдання дійсного, тобто філософуючого, історика.

Філософська раціоналізація православної теології історії дозволила О.М.Новицькому сформулювати визначні критерії філософії та історії практично науковою мовою. «...Історія за самою своєю природою відрізняється від філософії: справа філософії на засадах виключно розуму дослідити сутність речей та загальні закони явищ, справа Історії – викласти певні явища, дані у певний час, та пояснити їх емпіричними умовами» [10, с.5].

П.В.Павлов, як і С.С.Гогоцький, вважав саме самопізнання людини поштовхом для розвитку історичного знання. На думку П.В.Павлова, історичні періоди збігаються із щаблями викладення історичного матеріалу: щабель «надприродних уявлень»; щабель «безпосереднього мистецтва»; щабель науковий – «суб'єктивно-абстрактний» та «об'єктивно-позитивний». У країнах неєвропейських переважають історичні оповіді; у класичному світі – перевага безпосереднього історичного мистецтва та абстрактної історії; у християнському світі – перевага наукової позитивної історії. Все, що відбувається в історії всього людства, повторюється у зменшеному вигляді у житті окремих народів як представників цивілізації. У цьому відображається аналітичний погляд П.В.Павлова на історію – від загального до часткового, від історії людства через історію цивілізацій до історії народів, які у нього постають як суб'єкти історії.

Отже, підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що взагалі теїсти свою методологію історії виводили з філософії, оскільки вважали саме філософію рушійною силою історії, здатною вказати на мету та засоби історичного дослідження.

Теїсти не зводили весь розвиток історії до біблійних текстів і не розглядали всі проблеми історичного розвитку тільки з позицій сталих ортодоксальних догм. Навпаки, поступ людини та людства вони вбачали в постійному розвитку людського розуму та людських моральних якостей, найголовнішою з яких вони вважали почуття людської гідності, самоповаги та поваги не тільки до окремої людини, а й до всього людства, частиною якого є кожна окрема людина.

Тому є потреба в дослідженні їхнього погляду на рушійну силу історичного розвитку людства, виявленні того, що відрізняє погляди вітчизняних мислителів від західних і, крім того, є актуальним і в наші часи, коли ідея людини як мети та сенсу історичного розвитку була забута і замінена іншими ідеями або категоріями. Людина, перефразуючи вислів Канта, стала засобом, а не метою побудови історії. Таке ставлення до людини конкретно та людства взагалі може поступово призвести до його знищення.

Теїсти розуміли таку загрозу людству і намагалися не просто попередити, але й вказати на засоби, застосування яких може запобігти такій загрозі. Найголовнішим засобом, на їх погляд, є освіта, перш за все філософська, яка здатна розвинути людські духовні здібності та розум і вказати людині правильні шляхи та слухні засоби для власного та загального розвитку. Цей момент філософії історії теїстів теж потребує спеціального дослідження.

Література:

1. Гогоцький С.С. Введение в историю философии / С.С. Гогоцький. – Киев, 1871. – 68 с.
2. Павлов П.В. Опыт введения в историю / П.В. Павлов // Отечественные записки. – СПб., 1874. – № 5 – 6. – С. 269 – 296.

3. Новицкий О.М. Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии / О.М. Новицкий. – Киев, 1844. – 299 с.
4. Гогоцкий С.С. Два слова о прогрессе / С.С. Гогоцкий // Труды Киевской духовной Академии. – Киев, 1860. – С. 2 – 21.
5. Історія філософії України: підруч. / М.Ф. Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 410 с.
6. Гогоцкий С.С. Философский лексикон: В 4-х т. / С.С. Гогоцкий. – Киев: Изд. тип. С.И.Литова, 1861. – Т.2. – 841 с.
7. Павлов П.В. Опыт введения в историю / П.В. Павлов // Отечественные записки. – СПб., 1874. – № 5 – 6. – С. 269 – 296.
8. Новицкий О.М. Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии / О.М. Новицкий. – Киев, 1844. – 299 с.
9. Новицкий О. Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношении, их сил и важности / О. Новицкий. – Киев, 1838. – 87 с.
10. Новицкий О. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований: В 4-х ч. / О. Новицкий. – Киев: Изд. универ. тип., 1860. – Ч.1. – 326 с.

Федулова В. В. Значение философско-исторического наследия Гегеля для формирования теоретико-методологических основ исторического знания в Украине в XIX веке. В статье освещаются вопросы исследования философско-исторических взглядов теистов как мировоззренческого явления, которое существовало как на социокультурном пространстве Украины, так и в контексте западноевропейской философии истории, определены источники формирования историософских взглядов представителей этого направления. Подчеркивается, что ими выступила гегелевская философия истории и православно-теологическая философия.

Ключевые слова: историософия, философия истории, теизм, провиденциализм, православно-теистическая философия.

Fedulova V.V. The value of of Hegel's philosophical and historical heritage in forming theoretical and methodological principles of historical thought in Ukraine in the nineteenth century. The article highlights the questions of philosophical and historical views of theists as their own ideological phenomena that existed both in social and cultural space of Ukraine in the nineteenth century and in the context of Western philosophy of history. The sources of historiosophical views of representatives of this trend, which where the Hegelian philosophy of history and Orthodox theological philosophy, have been found.

Key words: historiosophy, philosophy of history, theism, providentialism, Orthodox-theistic philosophy.

УДК 327.7(47+57:73):331.075.1(100)МОП"1955/1961"

Чернявський Л.С.,

канд. істор. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Протистояння радянських і американських профспілок у Міжнародній організації праці (1955–1961 рр.)

У статті аналізується ідеологічна боротьба між радянським профцентром ВЦРПС і американським профцентром АФП-КВП у Міжнародній організації праці в період «холодної війни» з 1955 до 1961 р.

Ключові слова: Міжнародна організація праці (МОП), Міжнародне бюро праці (МБП), Генеральна конференція МОП, профспілки СРСР, ВЦРПС, Американська федерація праці – Конгрес виробничих профспілок (АФП-КВП).

З моменту повторного вступу СРСР до МОП (1954 р.) розпочалося запекле протистояння американських і радянських профспілок у цій організації. Дослідження цієї проблеми є досить актуальним з наукової точки зору, оскільки вона не висвітлена у вітчизняній історіографії, а також з практичної та пізнавальної – для українських профспілкових діячів, які беруть участь у діяльності МОП. Це питання частково досліджене у працях зарубіжних (головним чином американських) істориків [1].

Перші сесії Генеральної конференції МОП, що відбувалися після 37-ї (1954 р.), в якій радянська делегація брала участь уперше після повторного вступу СРСР до МОП [2], ознаменувалися продовженням пікіровок між делегаціями СРСР і США, особливо між представниками їх профспілкових груп. Зміст їх виступів почав набувати характеру стандартного набору обоюдно звинувачень, що включав питання щодо дотримання профспілкових прав у двох державах (при цьому радянські представники виступали на адресу США з обвинуваченнями в дії закону Тафта-Хартлі, американці ж акцентували увагу на підконтрольності радянських профспілок партії й державним органам), питання щодо застосування примусової праці (звинувачення США на адресу СРСР), питання щодо статусу делегатів СРСР і країн «народної демократії» (ставили делегації США), питання щодо статусу делегатів «гоміньданівської кліки» і КНР (ставили делегації СРСР) тощо.

Так, на 38-й сесії Генеральної конференції МОП (1955 р.) повноваження радянських профспілкових делегатів представники Заходу хоча і заперечували, але вже не з таким завзяттям, як на 37-й сесії. У дебатах по доповіді Гендиректора МОП виступили два представники радянської профспілкової делегації: секретар Президії Укрсовпрофу Н. Є. Жданов і глава профспілкової групи радянської делегації П. Т. Піменов [3, р. 101-102, 114-115]. Вони доводили, якими незалежними і впливовими захисниками інтересів трудящих є профспілки СРСР. Однак Дж. Делані, що очолював групу представників американських профспілок, у своєму виступі [3, р. 297-299] заперечив право представництва радянських профспілок у МОП, при цьому розцінюючи їх як «компанійські». Проте Генконференція не ухвалила його пропозицію щодо позбавлення представників радянських профспілок їх законного статусу.

Через рік, на 40-й конференції МОП (червень 1957 р.) майже половина засідань пройшла в конструктивному руслі. Дебати по доповіді Генерального директора проходили досить спокійно і глава радянської профспілкової групи секретар ВЦРПС Л. Н. Соловійов, а також глава профспілкової групи української делегації (голова Київського облсовпрофу П. А. Попович), що виступили в дебатах [4, р. 115-117, 278-280], проти звичаю навіть не зробили жодного випадку проти США. Було прийнято Конвенцію «Про скасування примусової праці» і це навіть не викликало гострої дискусії. Однак після виступу Дж. Делані [4,

р. 320-322] конфронтація між двома антагоністичними делегаціями відновилася з колишньою жорсткістю. Буквально за кілька хвилин до його виступу ООН обнародувала доповідь свого «Спеціального Комітету із проблеми Угорщини», посилаючись на яку Делані навів численні приклади «звірств радянської таємної поліції й радянських військ» проти «угорських борців за свободу». Не зреагувати на такий випад радянські представники просто не могли; конструктивний дух сесії випарувався без сліду. Розгорілася гостра дискусія, у ході якої Делані порушив питання щодо позбавлення повноважень представників угорських профспілок на конференції [4, р. 499]. У результаті голосування було ухвалене рішення щодо невизнання повноважень угорських делегатів від трудящих та від керівників підприємств.

Проте, на цій 40-й конференції міністр праці США Дж. Мітчелл за дорученням президента Д. Ейзенхауера запропонував радянським делегатам «...домовитися про те, щоб поліпшити атмосферу на конференціях МОП» [5, арк. 75]. Представники США, очікуючи відповідної реакції від радянських представників на цю свою ініціативу, на якийсь час значно знизили тональність критики на адресу СРСР і не йшли на загострення ситуації. Так, на 4-й Азіатській регіональній конференції МОП (листопад 1957 р., м. Делі), радянська делегація відзначала, що з боку делегацій країн Заходу «не було допущено якихось антирадянських випадів або заяв» [6, арк. 140]. Однак згодом представники США усе більше переконувалися в тому, що представники СРСР належним чином не оцінили пропозицію Дж. Мітчелла, що ще раз підтвердилося на 41-й (морській) сесії Генконференції МОП (квітень–травень 1958 р.). Хід дискусії на цій конференції продемонстрував роздратування представників США, які посилили натиск на СРСР й інші соціалістичні країни [5, арк. 103, 113]. Протягом всієї роботи конференції між делегаціями соціалістичних країн і делегаціями західних країн точилася гостра політична боротьба.

Такий стан перманентної конфронтаційності міг завести у безвихідь, і це почали усвідомлювати не тільки в США, а й у СРСР. Після того, як 41-а морська сесія Генконференції МОП 14 травня 1958 р. закінчила свою роботу (а вже 4 червня мала розпочати свою роботу наступна, 42-а сесія Генконференції МОП), Міністерство закордонних справ СРСР звернулося з листом до ЦК КПРС [5, арк. 74-75], в якому визнавало доцільним, з огляду на ініціативу Дж. Мітчелла, «доручити послові СРСР у Вашингтоні відвідати Держдепартамент і заявити про готовність радянської сторони уникати взаємних обвинувачень й установити ділове співробітництво між делегаціями СРСР і США на цій конференції». Таке доручення незабаром було дано послам СРСР у США, Великобританії й Франції [5, арк. 76-77, 85]. Ця досягнута «джентльменська угода» поширювалася тільки на держчиновників, але антикомуністично налаштоване керівництво профцентру США «Американська федерація праці – Конгрес виробничих профспілок» (АФП–КВП) не вважало себе зобов'язаним її дотримуватися. Головним чином через позицію АФП–КВП ця примарна спроба примирення згодом так і не відбулася.

У директивах радянській делегації на 42-у сесію Генеральної конференції МОП [5, арк. 78-84] ЦК КПРС указував, що делегація має «...уникати непотрібного загострення відносин із представниками профспілок і урядів капіталістичних країн». У результаті, як відзначалося в «Інформації в ЦК КПРС про 42-у сесію Генеральної конференції МОП», у першій половині роботи конференції «...склалася цілком задовільна обстановка для ділового вирішення найбільш важливих питань» [5, арк. 127]. Але незабаром, після опублікування повідомлення Міністерства юстиції Угорщини про судовий процес над Імре Надем ситуація різко загострилася. Делегації США й Англії у передостанній день роботи сесії домоглися рішення про невизнання повноважень угорської делегації в повному складі [5].

У грудні 1958 р. МЗС СРСР звернулося з листом до ЦК КПРС, де висловило свої міркування з приводу «угорського питання» у МОП. Воно вважало, що буде доцільним «порадити угорським товаришам припинити членство Угорщини в МОП, якщо на майбутній сесії Генконференції МОП англо-американською більшістю знову не будуть визнані повноваження урядової делегації Угорщини» [Там само. – арк. 206-207]. Однак така точка зору МЗС (яке завжди недобррозичливо ставилося до МОП) зустріла категоричне заперечення у ВЦРПС. Завідувач міжнародним відділом ВЦРПС П. Т. Піменов у лютому 1959 р. висловив думку ВЦРПС з цього приводу. Він уважав, що з політичної точки зору Угорщині не треба

порушувати питання про вихід з МОП, оскільки такий крок міг бути розцінений як «перемога реакційних сил» [7, арк. 21, 30-32], і ця позиція знайшла підтримку в ЦК КПРС.

Після 42-ї сесії МОП стала особливо очевидною ізоляція, в якій перебували делегації СРСР на Генконференціях МОП. З метою виправлення становища була розпочата спроба розширити підтримку СРСР з боку делегацій інших країн, при цьому основний акцент робився на встановленні особистих контактів із представниками інших делегацій, зокрема, з їх профспілковими групами [5, арк. 177-179].

У звіті про підсумки роботи радянської делегації на 43-й сесії Генконференції МОП (1959 р.) [7, арк. 203-222] відзначалося, що радянська делегація прагнула до створення ділової обстановки на конференції і з цією метою підтримувала регулярні контакти <...> з делегаціями США й інших західних країн. Однак така позиція не зустріла взаєморозуміння з боку делегації США, яка, використовуючи тиск на інші делегації (для цього були проведені дипломатичні заходи в столицях більшості країн-членів МОП, а також проведені спеціальні переговори з цього питання в рамках НАТО), знову домоглася невизнання повноважень представників Угорщини. Значні дипломатичні заходи були проведені й з боку країн радянського блоку. Напередодні конференції МЗС Угорщини направив країнам-членам МОП відповідну ноту й зробив усні демарші в їх столицях. МЗС СРСР дав вказівки радянським послам заявити про повну підтримку цих дипломатичних кроків Угорщини. Під час самої конференції делегації соцкраїн провели інтенсивні переговори з делегаціями інших країн. «Важливою відмінністю в порівнянні з минулим роком – говорилося у звіті, – стало те, що обговорення питання про угорські повноваження пройшло під знаком повного панування виступів делегатів соцкраїн. <...> Відкрито американців майже ніхто не підтримав».

Слід зазначити, що кінець 1950-х – початок 1960-х років ознаменувалися значними зрушеннями в політиці й позиціях СРСР у МОП. По-перше, у 1960 р. ВЦРПС вирішив посилити свій вплив у МОП, висунувши в члени Адміністративної ради МОП від трудящих СРСР секретаря ВЦРПС Л.Н. Соловйова. Ця ініціатива була незабаром схвалена в ЦК КПРС [8, арк. 17, 189], після чого радянська делегація розпочала посилено просувати цей проект. По-друге, в 1960 р. спеціальним помічником Генерального директора МОП було призначено П. Д. Орлова – досвідченого радянського дипломата, якому багато в чому вдалося змінити досить негативне ставлення з боку МЗС СРСР до МОП. У бесіді з генеральним директором МОП Д. Морсом, що відбулася 18 січня 1960 р. [8, арк. 71-79], П. Д. Орлов відзначив, що «роль Радянського Союзу в МОП <...> не відповідає питомій вазі, що СРСР займає в міжнародному житті, і таке становище надалі стає зовсім нестерпним, і воно має бути змінене». Крім того, був відзначений той факт, що радянські профспілки, які є найбільшою профорганізацією у світі й представляють 53 млн. трудящих, дотепер не входять до Адміністративної ради МОП, і таке становище у ВЦРПС «розглядається як зовсім ненормальне». Як засвідчили подальші події, ці ідеї Орлов почав просувати з неабиякою наполегливістю.

По-третє, в 1960 р. розв'язалося питання, що постійно порушувалось в МОП, як небезпідставно вважали в СРСР, «в антирадянських цілях» – питання щодо статусу радянських профспілок у СРСР. В 1959 р. спеціальна місія Міжнародного бюро праці (МБП) провела обстеження становища профспілок у СРСР, для чого відвідала Радянський Союз. ВЦРПС доклав максимум зусиль, щоб справити на місію сприятливе враження. Наприкінці 1960 р. МБП опублікувало свою доповідь, яка однак, не виправдала очікувань, що покладали на неї на Заході, й була з роздратуванням зустрінута у США. Колишній міністр праці США Дж. Мітчелл у листі до МБП висловив своє невдоволення тим, що в доповіді було поміщено великий «похвальний» матеріал щодо профспілок СРСР. Як повідомляв у січні 1961 р. у своєму листі до МЗС СРСР П. Д. Орлов, «...на Морса й інших співробітників МБП було здійснено винятковий тиск із боку Держдепартаменту, виражено в грубій і різкій формі невдоволення й висловлене обвинувачення, що МОП займається радянською пропагандою, причому дуже «небезпечною» [9, арк. 24]. Виконавча рада АФП-КВП спеціальною резолюцією засудила МОП за «необ'єктивність» [10].

Зате у ВЦРПС доповідь була сприйнята з великим задоволенням, вважалась «позитивною» і в основному «давала правильне уявлення про роботу радянських профспілок» і навіть

більше – «спростовувала антирадянські заяви правих профлідерів і буржуазної пропаганди». ЦК КПРС у березні 1961 р. дав ВЦРПС настанову використати доповідь «...з метою пропаганди, з огляду на негативне ставлення до доповіді деяких реакційних кіл на Заході, зокрема, лідерів АФП-КВП» [9, арк. 47, 59].

Посилена активність радянських профспілок по залученню на свій бік представників профспілок інших країн уже на 44-й сесії Генконференції МОП (червень 1960 р.) почала приносити свої плоди. У звіті, представленому в ЦК КПРС «Про 44-у сесію Генеральної конференції МОП» [8, арк. 191-204] відзначалося, що «конференція пройшла за умов більш сприятливої обстановки для делегацій соціалістичних країн у порівнянні з минулими роками» й, у цілому, «обстановка на конференції істотно відрізнялася від обстановки на минулих конференціях». Помітною була зміна позиції американської делегації, що «трималася менш упевнено», «не заперечувала проти обрання представника соціалістичної країни на пост віце-голови конференції», а представники уряду США не домогалися відхилення повноважень делегації Угорщини. Під час обговорення «угорського питання» «різко змінилася» позиція групи представників західних профспілок, незважаючи на «посиленний тиск» представників АФП-КВП.

За цих умов кандидатура представника СРСР по профспілковій групі була виставлена на вибори в Адміністративну раду МОП, але збрала лише близько третини голосів групи й не була обрана. Представництво профспілок в Адміністративній раді, як і раніше, залишилося зосередженим у західних профцентрів, що викликало велике невдоволення у ВЦРПС.

Підсумки 44-ї сесії Генконференції МОП були обговорені в Женеві на нараді представників соціалістичних країн, які одностайно оцінили результати роботи конференції як «досить сприятливі» для них. На думку радянської делегації, 44-а сесія вказувала на «...подаліше, хоча й повільне зміцнення позицій соціалістичних країн у МОП, при відносному ослабленні позицій США» [8, арк. 200].

У вересні 1960 р. П. Д. Орлов звернувся з листом до МЗС СРСР [8, арк. 257-282], в якому дав аналіз діяльності делегацій СРСР і соціалістичних країн у МОП і запропонував заходи по її поліпшенню. Основний лейтмотив звернення П. Д. Орлова полягав у тому, що необхідно було «переглянути ставлення до МОП», що склалося в керівництві СРСР через «явну недооцінку» ролі й значення цієї організації. Він аргументовано доводив, що таку недооцінку необхідно «рішуче перебороти». ВЦРПС у відповідь на лист П. Д. Орлова розробив «Пропозиції щодо поліпшення, подальшої активізації й посилення впливу радянських профспілок на діяльність МОП» [8, арк. 253-256], якими передбачалось кілька заходів.

Деякою мірою етапною в історії МОП стала 45-а сесія Генконференції МОП, що відбулася в 1961 р. «Характер роботи конференції МОП цього року в порівнянні з минулими роками значно змінився», – відзначалося в «Звіті про 45-у сесію Генконференції МОП», представленому радянською делегацією до ЦК КПРС [9, арк. 144 – 161].

Це було пов'язане, по-перше, з тим, що в МОП вступили відразу 26 африканських країн, не враховуючи ПАР. Багато хто з них, завдяки розпочатим до цього зусиллям радянських делегацій досить активно підтримували СРСР. За підсумками конференції радянська делегація дійшла висновку про необхідність «значного посилення систематичних контактів і проведення постійної роботи із представниками афро-азіатських країн не тільки на конференції, але й у періоди між конференціями, використовуючи як дипломатичні, так й інші канали» [9, арк. 158].

По-друге, було фактично зняте з порядку денного так зване угорське питання, що тривалий час, протягом 1957–1961 р., слугувало для Заходу приводом для пред'явлення обвинувачень на адресу країн радянського блоку. Хоча з боку західних країн й були зроблені спроби опротестувати повноваження делегатів Угорщини, «хід розгляду всіх цих протестів, – як зазначалося у звіті, – різко відрізнявся від того, що спостерігалось в минулі роки»: американці навіть не наполягали на доведенні питання до пленарного засідання, і вперше з 1957 р. не тільки не були відхилені повноваження хоча б одного з угорських делегатів, а й не було прийнято жодної резолюції, прямо або побічно спрямованої проти Угорщини.

По-третє, уперше в МОП з'явилися представники революційної Куби, які «надавали

повну підтримку позиції делегацій соціалістичних країн» і на яких почали орієнтуватися певні представники країн Латинської Америки.

У цілому, як констатували радянські представники у звіті, 45-а конференція МОП «пройшла в більш спокійній обстановці», а хід конференції засвідчив, що обстановка в МОП «продовжує змінюватися на користь СРСР», причому «процес змін був більш помітним і яскраво вираженим, ніж раніше».

Таким чином, у період, що досліджується, МОП стала ареною гострої ідеологічної боротьби між СРСР і США, в якій досить активну участь брали і профспілки обох країн. Керівництву ВЦРПС до початку 60-х років вдалося досить успішно перебороти наслідки обвинувачень, які висували проти них представники АФП-КВП, – у їх надмірній підлеглості партії і державним органам, у тому, що вони не є справжніми профспілками. Цьому значною мірою сприяли результати обстеження, що було проведене в СРСР спеціальною місією Міжнародного бюро праці в 1959 р. Після цього авторитет і визнання радянських профспілок значно зміцнилися, що дало їм змогу у подальшому посилити свій вплив у МОП.

Література:

1. Alcock A. History of the International Labor Organisation [Text] / A. Alcock. – N.Y.: Octagon books, 1971. – XII, 384 p.; Galenson W. The international labor organization. An American view [Text] / W. Galenson. – Madison: The univ. of Wisconsin press, 1981. – XI, 351 p.; Downs M.C. Study of soviet participation in the International Labor Organization with emphasis on the period 1960-1964 [Text] / M.C. Downs. – Notre Dame, University, Department of government and international studies, 1971. – XVI, 450 p.; Vela C. Crisis in the International Labor Organization; Certain observations concerning basic defects [Text] / C. Vela. – Geneva, Priv. print., 1965. – IV, 38 p.; Hislop R.I. United States and the Soviet Union in the International Labor Organization [Text] / R.I. Hislop. – Ann Arbor, University microfilms, 1961. – 352 p.; Osakwe C. The participation of the Soviet Union in universal international organizations; a political and legal analysis of soviet strategies and aspirations inside ILO, UNESCO and WHO [Text] / C. Osakwe. – Leiden: A.W. Sijthoff, 1972. – XVI, 194 p.
2. Див.: Чернявський Л.С. Радянські профспілки та Міжнародна організація праці: проблема взаємовідносин (1919-1953 рр.) [Текст] / Л.С. Чернявський, С.В. Соломін // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №2. – С. 8–14.
3. International labour conference. Session 38th. Geneva 1955. Record of proceedings [Text]. – Geneva: International labour office, 1955. – XLIX, 758 p.
4. International labour conference. Session 40th. Geneva 1957. Record of proceedings [Text]. – Geneva: International labour office, 1958. – LIV, 859 p.
5. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5451, оп. 43, спр. 1333.
6. ДАРФ, ф. 5451, оп. 43, спр. 1299.
7. ДАРФ, ф. 5451, оп. 43, спр. 1366.
8. ДАРФ, ф. 5451, оп. 43, спр. 1400.
9. ДАРФ, ф. 5451, оп. 43, спр. 1438.
10. AFL-CIO Executive Council statements and reports, 1956-1975 [Text]. V. 1-5. – V. 2. (1960-1963). – Westport (Conn.); London: Greenwood press, 1977. – P. 553-1120.

Чернявський Л.С. Противостояние советских и американских профсоюзов в Международной организации труда (1955-1961 гг.). В статье анализируется идеологическая борьба между советским профцентром ВЦСПС и американским профцентром АФТ-КПП в Международной организации труда в период «холодной войны» с 1955 по 1961 г.

Ключевые слова: Международная организация труда (МОТ), Международное бюро труда (МБТ), Генеральная конференция МОТ, профсоюзы СССР, ВЦСПС, Американская федерация труда – Конгресс производственных профсоюзов (АФТ-КПП).

Cherniavskiy L.S. The confrontation of Soviet and American trade unions in the International Labour Organisation (1955-1961). The article analyzes the ideological struggle between the Soviet and the All American proftsentrom AFL-equipment in the International Labour Organisation during the "Cold War" from 1955 to 1961.

Key words: International Labour Organization (ILO), International Labour Office (ILO) General Conference of the ILO, trade unions of the USSR, the All-American Federation of Labor – Congress of Trade Unions of production (AFP-equipment).

Автори номера

**Абаніна
Надія Сергіївна,**

викладач кафедри соціології Запорізького національного університету

**Вірченко
Олександр Віталійович,**

аспірант кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гарбар
Ольга Петрівна,**

здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Державний університет імені Григорія Сковороди»

**Деревінський
Василь Федорович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва та архітектури

**Жук Оксана
Іванівна**

старший викладач кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України (далі – АПСВ ФПУ)

**Зоська
Яна Володимирівна,**

кандидат соціологічних наук, доцент, докторант Класичного приватного університету

**Карпенко Наталія
Володимирівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу та менеджменту АПСВ ФПУ

**Коцур
Галина Георгіївна,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Купрієнко
Сергій Анатолійович,**

аспірант кафедри стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Левченко
Юрій Іванович,**

аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

**Мальцева
Тетяна Євгенівна,**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Луганського інституту соціально-економічного менеджменту

**Машкіна
Ірина Вікторівна**

кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційних технологій та математичних методів АПСВ ФПУ

**Міщук
Ірина Сергіївна,**

кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економіки і менеджменту Житомирського державного університету імені Івана Франка

**Міщук
Сергій Миколайович,**

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Набока Сергій Валерійович,	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Огаренко Тайсія Олександрівна,	кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету
Потильчак Богдан Олександрович,	аспірант кафедри історії та теорії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
Рахманов Олександр Адольфович,	кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
Руженський Максим Миколайович,	кандидат економічних наук, доцент кафедри політекономії факультетів управління та управління персоналом і маркетингу ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Руженський Микола Мусійович,	кандидат економічних наук, професор кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
Саянний Олександр Юрійович,	аспірант Інституту демографії та соціальних досліджень імені В.М. Птухи НАН України
Туголуков Сергій Іванович,	кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ
Федулова Вікторія Валентинівна,	кандидат філософських наук, доцент кафедри історії України і філософії Київського національного лінгвістичного університету
Філь Ганна Василівна,	старший викладач кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ
Харкянен Людмила Василівна,	кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту АПСВ ФПУ
Чернявський Леонід Сергійович	кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Шевчук Олена Анатоліївна,	кандидат економічних наук, доцент факультету менеджменту та маркетингу НТУУ «КПІ»
Шолудченко Сергій Васильович,	кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ
Щербина Віта Вікторівна,	кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.